

Національна академія наук України
Інститут української мови

Лексикографічний бюлетень

Випуск 20

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
КИЇВ – 2011

УДК 811.161.2'373'374

ББК Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць

Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р. випуском 10

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

С. Я. Єрмоленко, В. В. Німчук, І. С. Гнатюк (*відповідальний редактор*),

К. Г. Городенська, В. Л. Іващенко, С. О. Соколова,

О. М. Тищенко (*відповідальний секретар*)

Рецензенти

В. М. Труб, *д. філол. н.*

І. А. Казиминова, *к. філол. н.*

До друку схвалила вчена рада

Інституту української мови НАН України

(протокол №13 від 6 грудня 2011 р.)

Л 43 **ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ**. Зб. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н.
І. С. Гнатюк. – Вип. 20. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 270 с.

ISBN 966 02 3450 3 (серія)

ISBN 978 966 489 129 2 (вип. 20)

У збірнику продовжено публікацію матеріалів Міжнародної наукової конференції «Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія», присвяченої пам'яті відомого українського мовознавця, професора Л. Г. Скрипника (1921–2004).

Випуск 20 висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського й іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації й параметризації.

Для науковців, студентів-філологів.

ISBN 966 02 3450 3 (серія)

ISBN 978 966 489 129 2 (вип. 20)

© Інститут української мови НАН України, 2011

© Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011

ЗМІСТ

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «УКРАЇНЬСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ В ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА, ТИПОЛОГІЯ». ЛАРИСИ ГРИГОРІВНИ СКИПНИК

Ірина САМОЙЛОВА

Опрацювання власних імен у перекладних російсько-українських
словниках..... 9

Ігор КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Настасія ОСІДАЧ

Проект електронного словника музичної термінології..... 16

Роман МІНЯЙЛО

Стійкі дієслівні сполуки сфери рибальства в українській мові..... 22

Тетяна ГРЯЗНУХІНА, Тетяна ЛЮБЧЕНКО

Словник української мови у 20-ти томах як інструмент для
створення Електронного словника паронімів..... 28

Оксана ТИЩЕНКО-МОНАСТИРСЬКА, Марія ШВЕДОВА, Дмитро СІЧІНАВА

Паралельні українсько-російський та російсько-український корпуси 35

Галина АРТЕМЕНКО

Особливості фіксації логічного пізнання фразеологічними варіантами 39

Яна БЕЧКО

Особливості внутрішньої форми фразеологізмів із лексемами
на позначення вогню 46

Тетяна БОНДАР

Семантичні аспекти полісемічних іменників у електронному Словнику
української мови в 20-ти томах..... 54

Олена БОЯРЧУК

З історії лексики української ділової мови (довіреність, доручення) 59

Олеся ГАВРИЛАЩУК

Вибір номінації адресата мовлення сучасним українським чоловіком
(лексико-семантичні особливості)..... 67

Наталія ГОРДІЄНКО

Особливості мікроструктури сучасних словників антропонімів 75

Олена ДЕХТЯРЬОВА

Прийоми емоційно-експресивного використання діалектних
фразеологічних одиниць у художніх текстах 81

Лілія ДІДУН

Фразеологізми з семантикою інтенсивності як об'єкт наукового дослідження 89

Юрій КАЛЕНЧУК

Функціонування стійких висловів у літературознавчих працях
Михайла Грушевського 96

Тетяна ЛЕБЕДЄВА

Міфолого-релігійні джерела фразеологічних одиниць із компонентом *темрява* 102

Орест ПІЛЬКО

Фраземіка Соломонових «Приповідок» 110

Марина СЕРЕБРЯК

Репрезентація екстралінгвальної інформації в ареальних
фразеологічних словниках 113

Сніжана СОЛОДКА

Динаміка семантичної структури лексем *буда, хороми* 121

Людмила УСТЕНКО

Фразеологізми в епістолярії Пантелеймона Куліша 127

Ірина ЦАРЬОВА

Проект словника обрядових фразеологізмів
східнослов'янських говірок 134

ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

В'ячеслав ЩЕРБІН

Структура беларускай спецыяльнай лексікаграфіі 141

Скопненко ОЛЕКСАНДР

Українська й білоруська лексикографія ХХ – ХХІ ст. з
погляду збереження традицій національної термінології
(етюди до слів *бархан* і *дюна*) 153

Лариса БОНДАРЧУК

Назви комп'ютерних вірусів у сучасній українській комп'ютерній субмові 163

Лариса КРАВЕЦЬ

Метафоризація почуттів в українській поезії ХХ ст. 169

Валентина ТИТАРЕНКО

Критерії виділення та методологічні аспекти дослідження запозичених слів (на матеріалі актових книг північноукраїнського ареалу).....180

Уляна ШТАНДЕНКО

Функціонування лексичних та фразеологічних одиниць у староукраїнських ділових текстах (на матеріалі «Актив (протоколів) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.»)192

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

Анна ГАБАЙ

Матеріали до «Словника граматичного керування прикметників»199

Лариса КОЛІБАБА

Матеріали до «Словника граматичного керування дієслів» 208

Тетяна ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО, Олександр СКОПНЕНКО

Матеріали до «Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша» 221

Оксана ТИЩЕНКО

Актуалізовані та нові слова й значення (матеріали до словника)..... 233

Юлія ЧЕРНОБРОВ

Організація матеріалу в словнику синтаксичних термінів української мови 243

ПЕРСОНАЛІЇ

Ольга ЮРЧУК

Слово про маму.....251

РЕЦЕНЗІЇ

Вікторія ІВАЩЕНКО

Актуалізація долає забуття256

ХРОНІКИ

Яна МАЦУРОВА

Чеська мова сьогодні й завтра

Доповідь Ольги Мартінцової «Неологічні тенденції в

сучасній чеській мові»259

Відомості про авторів262

CONTENTS

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL ACADEMIC CONFERENCE «UKRAINIAN LEXICOGRAPHY IN THE SLAVONIC CONTEXT: THEORY, PRACTICE, TYPOLOGY» IN COMMEMORATION OF LARYSA GRYGORIVNA SKRYPNYK

Iryna SAMOILOVA

Working out of personal names in translation Russian-Ukrainian dictionaries9

Ihor KULCHYTSKYI, Nastasiya OSIDACH

Project of Electronic Dictionary of Musical Terminology16

Roman MINYAILO

The Genitive Tree of Verbal Idioms of Fishing in the Ukrainian Language22

Tetiana HRYAZNUKHINA, Tetiana LYUBCHENKO

Explanatory Dictionary Of The Ukrainian Language In 20 Volumes

As A Tool For Development Of The Digital Dictionary Of Paronyms28

Oksana TYSHCHENKO-MONASTYRSKA, Maria SHVEDOVA,

Dmytro SICHINAVA

Parallel Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian Corpora35

Halyna ARTEMENKO

Features of Fixing Logical Cognition by Idiom's Variants39

Jana BECHKO

Peculiarities of the Inner Form of Idiomatic Phrases with Nouns Denoting Fire46

Tetyana BONDAR

Semantic Aspects of Polysemantic Nouns in the Electronic Dictionary

of the Ukrainian Language in 20 Volumes54

Olena BOIARCHUK

Glimpses of History of the Ukrainian Official-business Language Lexis

(довіреність, доручення)59

Olesya GAVRYLASHCHUK

The Nomination Selection of the Speech Addressee by Modern

Ukrainian Man (Lexico-Semantic Peculiarities)67

Natalia GORDIENKO

Peculiarities of Microstructure of Modern Anthroponymic Dictionaries75

Olena DEKHTYAREVA

Emotional and Expressive Ways of Dialect Phraseological Unit's

Usage in Artistic texts81

Lilia DIDUN	
Phraseologisms Semantics of Intensity as the Object of Scientific Research	89
Jurij KALENCHUK	
Functioning of Proof Utterances in Study of Literature Works of Mykhajlo Hrushevskiy	96
Tetyana LEBEDEVA	
Mythological and Religious Sources of Phraseological Units with the Component <i>darkness</i>	102
Orest PILKO	
Phrasemicon of Solomon's Proverbs	110
Marina SEREBRIAK	
Representation of Extralingual Information in the Areal Phraseological Dictionaries	113
Snizhana SOLODKA	
Dynamics of Semantic Structure of the Lexemes <i>buda, khoromy</i>	121
Lyudmyla USTENKO	
Idioms in P.Kulish's Epistolary	127
Iryna TZAREVA	
Project of the Dictionary of Ritual Phraseologisms of Eastern Slobozhshanskiy dialect	134

LEXICOGRAPHY, LEXICOLOGY, PHRASEOLOGY: THEORY AND PRACTICE

Vjacheslav SHCHERBIN	
The Structure of Belarusian Special Lexicography	141
Oleksandr SKOPNENKO	
Ukrainian and Belarussian Lexicography of the 20th and 21st Centuries in Terms of Preserving the Traditions of National Terminology (Comments to the Words <i>бархан</i> and <i>дюна</i>)	153
Larysa BONDARCHUK	
Names of Computer Viruses in Modern Ukrainian Computer Sub-language	163
Larysa KRAVETS	
Metaphorization of feelings in the Ukrainian poetry of the 20 th	169

Valentyna TYTARENKO

Distinguishing Criteria and Methodological Aspects of Studying Borrowings (on the Material of North-Ukrainian Areal)	180
--	-----

Uliana SHTANDENKO

Functioning of Lexical and Phraseological Units in the Old Ukrainian Business Texts (Based on «Acts (Protocols) Poltava City Government in the end XVII – the Beginnings of XVIII Centuries»)	192
---	-----

DICTIONARY MATERIALS**Anna GABAI**

Materials of the Dictionary of Grammatical Government of Adjectives	199
---	-----

Larysa KOLIBABA

Materials of the Dictionary of Grammatical Government of Verbs	208
--	-----

Tetyana TSYMBALYUK-SKOPNENKO**Oleksandr SKOPNENKO**

Materials for the «Phraseological Synonyms Dictionary of Mykola Lukash»	221
---	-----

Oksana TYSHCHENKO

Updated Words and New Meanings (Dictionary Materials)	233
---	-----

Yliya CHERNOBROV

Organization of Material in Ukrainian Dictionary of Sintactic Terms	243
---	-----

PERSONALIAS**Olga YURCHUK**

A word about mother	251
---------------------------	-----

REVIEW**Victoria IVASHCHENKO**

Actualization conquer oblivion	256
--------------------------------------	-----

CHRONICLES**Yana MATCUROVA**

Neological Tendencies in Modern Czech: Ph.Dr.Olga Martincová presentation	259
---	-----

Our authors	262
--------------------------	-----

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ В ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА, ТИПОЛОГІЯ»

Ірина Самойлова

Опрацювання власних імен у перекладних російсько-українських словниках

Власні імена людей становили об'єкт наукового зацікавлення доктора філологічних наук, професора Л. Г. Скрипник понад 40 років. 1954 р. вона разом зі своїми колегами по відділу в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук України Н. П. Дзятківською та С. П. Левченком опублікували «Українсько-російський і російсько-український словник власних імен людей». Від того часу вийшло друком по суті вісім видань словника (із змінами в назві та змістовому наповненні). Останній словник-довідник «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник у співавторстві з Н. П. Дзятківською видано 2005 р.

На багаторічний досвід ученого в ділянці лексикографічного опрацювання імен ми спираємося під час укладання додатка до «Російсько-українського словника» в 4 томах – «Російсько-українського словника власних імен». Нині у відділі лексикології та лексикографії (саме тут працювала Лариса Григорівна протягом багатьох років) уже Інституту української мови йде робота над доповненням і доопрацюванням тритомного «Російсько-українського словника», який опубліковано 1968 р. Л. Г. Скрипник була членом редакційної колегії в трьох попередніх виданнях праці. На відміну від цих видань, де найпоширеніші імена введено до корпусу словника, в наступному, четвертому, виданні вони виокремлені в додаток.

Упродовж понад столітньої практики укладання двомовних російсько-українських та українсько-російських словникарських праць автори та укладачі неодноразово зверталися до розгляду власних імен людей. Антрополоксеми як одну з груп ономастичної лексики подавали двома способами: за алфавітом у загальному реєстрі або як додаток після корпусу словника, здебільшого оформлений у вигляді двох підрозділів – окремо чоловічі та жіночі імена.

Так, у загальному реєстрі вміщені власні імена, крім згаданого «Російсько-українського словника», в однотомному «Російсько-українському словнику» [13], шеститомному «Українсько-російському словнику» [18], «Російсько-українському словнику та українсько-російському словнику, в одному томі; 500000 слів та словосполучень» [14].

У вигляді додатка власні імена представлені, зокрема, у словнику Ф. Піскунова «Словниці Української (або Югової-Руської) Мови» [12] – «Национальные имена Украинцевъ» і «Национальные имена Украинцевъ» (автор після відповідника російською мовою додав зменшувально-пестливі варіанти до українських реєстрових антрополексем), у праці М. Левченка «Опытъ русско-украинскаго словаря» [6] – «Личныя имена южноруссовъ» (автор подав не лише офіційні імена, а й варіанти із зменшувально-пестливими суфіксами), у чотиритомному виданні «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка [15] – «Крестныя имена людей», у «Московсько-українському словнику» [7] – «Словничок імен», у «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова [5] – «Імена людей», «Новому російсько-українському словнику-довіднику» С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленка, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт [8] – «Короткий російсько-український словник власних імен» (автори, крім офіційних імен, також наводять розмовні варіанти, форму кличного відмінка до всіх імен, форми родового, давального та місцевого відмінків у визначених випадках), «Універсальному російсько-українському словнику» А. А. Бурячка [1] – «Словник власних імен і прізвищ» (автор на відміну від основного тексту в додатку подав тільки українські імена, чоловічі й жіночі форми по батькові, форми родового, давального, орудного й кличного відмінків не лише до імен, а й до чоловічих і жіночих форм по батькові), «Сучасному російсько-українському, українсько-російському словнику» М. Г. Зубкова [4] – «Власні імена» (тут представлено форму кличного відмінка, форму давального відмінка у визначених випадках, чоловічі та жіночі форми по батькові).

Отже, за останні десятиріччя спостерігаємо практику оформлення словникових статей із реєстровими словами – антрополексемами, так само як і з іншою ономастичною лексикою, у вигляді додатка в перекладних лексикографічних працях.

Зазначимо, що за останні десятиріччя також поширення набуває укладання перекладних праць, де антропоніми становлять єдиний об'єкт лексикографування. Л. Г. Скрипник та її колеги по Інституту належать до тих дослідників, напрацювання яких, маємо передусім на увазі «Українсько-російський і російсько-український словник власних імен людей» 1954 р. видання, послужили підґрунтям для розвитку такого жанру в українському словникарстві

(див. докладний огляд як лексикографічних праць, так і монографій, окремих наукових розвідок з української антропоніміки ХХ – початку ХХІ ст. у статті Л. Р. Осташ [9]).

У перекладних словниках головним завданням для авторів, укладачів було й залишається добір відповідників іншою мовою. Але якщо для слів загальної лексики треба підбирати семантичні відповідники, то для власних імен – відповідники по звучанню [16: 138]. В. М. Русанівський, редактор останніх трьох видань словника-довідника «Власні імена людей», ще у свій час, відповідаючи на питання про міру перекладності імен і прізвищ, відзначав, що про переклад, власне, не йдеться. «Коли б ми стали перекладати імена, то і *П'єра* і *Петра* треба було б називати «каменем», як у старогрецькій мові, звідки походить це ім'я <...>, *Івгу* і *Євгенію* – «благородною», а *Олеся* і *Олександра* – «захисником людей». Отже, йдеться не про переклад, а про можливість заміни імені в одному національному оформленні іменем в іншому національному оформленні» [11: 96]. Своєрідною ілюстрацією до висловлювання В. М. Русанівського може слугувати сучасний «Словник власних імен людей», представлений у навчальному посібнику «Антропонімі: історія і сучасність» В. А. Герасимчук, А. Ф. Нечипоренко [3]. У ньому словникові статті оформлені таким чином: **Андрій** *гр.*; чоловік; мужній; хоробрий; **Володимир** *слов.*; від *влада* і *мир* – великий; **Костянтин** *лат.*; постійний, стійкий.

О. Л. Паламарчук, аналізуючи передавання українських власних імен у чеській перекладній різностильовій літературі, наголошує на тому, що для мов, які користуються тією самою алфавітною основою, чи латинкою, чи кирилицею, або ж двома різними основами, і кирилицею, і латинкою, доводиться розв'язувати різні питання. Для мов, що користуються кирилицею, «незважаючи на можливість збереження точного графічного вигляду імені з мови-джерела, в мові, що приймає іншомовне власне ім'я, використовуються найчастіше фонетичні відповідники та етимологічні паралелі» [10: 176].

Відомий російський учений у галузі антропоніміки О. В. Суперанська пише, що власні імена переважно пов'язані зі світовими релігіями, як християнство з окремими його напрямками та іслам. Разом з релігією країни запозичували й імена. Але потрапляючи в інше мовне середовище, вони змінювали своє звучання. Таким чином, одні й ті самі імена, маючи спільне походження, у різних країнах стають різними, оскільки пов'язуються з іншою культурою [17: 7–8]. Імена кожного народу, як зазначає О. В. Суперанська, утворюють певний масив спеціальних слів, пристосованих для іменування людей саме цієї національності. Наведемо цитату з праці вченого мовою оригіналу: «<...> если Вы русский, для Вас естественно зватья по имени и

отчеству, например, *Николай Александрович*, а если украинец, то это же имя будет звучать *Микола Олександрович* <...>» [16: 20].

Порівняймо подання відповідників з українського іменника до одного й того самого російського імені в «Російсько-українському словнику» та в словниках Л. Г. Скрипник і її колеґ, виданих у різні роки.

Арсѐн

РУС	Арсѐний Арсѐн, Арсѐний
УРРУС–54	Арсѐний Арсѐн
СВІЛ–67	Арсѐний <...> Арсѐн, Арсѐний, <i>разг.</i> Арсѐнь
СВІЛ–76	Арсѐний <...> <i>и</i> Арсѐнтий <...> Арсѐн, Арсѐний, <i>разг.</i> Арсѐнь
ВлІЛ–86	Арсѐний <...> <i>и</i> Арсѐнтий <...> Арсѐн, Арсѐний, <i>разг.</i> Арсѐнь, Арсѐнтий
ВлІЛ–05	Арсѐний <...> <i>и</i> Арсѐнтий <...> Арсѐн, Арсѐний, <i>разг.</i> Арсѐнь, Арсѐнтий

Дарі́на

РУС	Да́рья Да́рія, Да́р'я, Да́ріна; <i>разг.</i> Ода́рка
УРРУС–54	Да́рия <i>и</i> Да́рья Да́рія, Да́р'я, Да́ріна, <i>разг.</i> Ода́рка
СВІЛ–67	Да́рья <i>и</i> Да́рия Да́рія, Да́р'я, Да́ріна, <i>разг.</i> Ода́рка, Ода́ріна
СВІЛ–76	Да́рья <i>и</i> Да́рия Да́рія, Да́р'я, Да́ріна, <i>разг.</i> Ода́рка, Ода́ріна
ВлІЛ–86	Да́рья <i>и</i> Да́рия Да́рія, Да́р'я, Да́ріна, <i>разг.</i> Ода́рка, Ода́ріна
ВлІЛ–05	Да́рья, Да́рия <i>и</i> Да́ріна Да́ріна, Ода́ріна, Ода́рка, <i>реже</i> Да́рія, Да́р'я

Оксѐнтий

РУС	Авксѐнтий Авксѐнтий, Овксѐнтий, Овксѐнт, Оксѐнт; <i>разг.</i> Овксѐн, Оксѐн
УРРУС–54	Авксѐнтий Авксѐнтий, Овксѐнт, <i>разг.</i> Овксѐн
СВІЛ–67	Авксѐнтий <...> Авксѐнтий, Овксѐнтий, Овксѐнт, Оксѐнт, <i>разг.</i> Овксѐн, Оксѐн
СВІЛ–76	Авксѐнтий <...> Овксѐнтий, Авксѐнтий, Овксѐнт, Оксѐнт, <i>разг.</i> Овксѐн, Оксѐн
ВлІЛ–86	Авксѐнтий <...> Овксѐнтий, Авксѐнтий, Оксѐнтий, Овксѐнт, Оксѐнт, <i>разг.</i> Овксѐн, Оксѐн
ВлІЛ–05	Авксѐнтий <...> Оксѐнтий, Оксѐнт, Оксѐн, <i>реже</i> Овксѐнтий, Овксѐнт, Овксѐн, <i>редко</i> Авксѐнтий

Парфѣн

РУС	Парфѣний, Парфѣн Парфѣній, Парфѣнтій, Парфѣн, Пархѣм, Пархім
УРРУС–54	Парфѣний Парфѣній, Парфѣн, Пархѣм, Пархім
СВІЛ–67	Парфѣний <...> <i>и</i> Парфѣн <...> Парфѣній, Парфѣнтій, Парфѣн, Пархом, Пархім
СВІЛ–76	Парфѣний <...>, <i>разг.</i> Парфѣн <...> Парфѣн, Парфѣній, Парфѣнтій, Пархом, Пархім
ВлІЛ–86	Парфѣний <...>, <i>разг.</i> Парфѣн <...> Парфѣн, Парфѣній, Парфѣнтій, Пархом, Пархім, <i>реже</i> Партѣн
ВлІЛ–05	Парфѣний <...>, <i>разг.</i> Парфѣн <...> Парфѣн, Парфѣній, Парфѣнтій, Пархім, Пархом, Партѣн

Степани́да

РУС	Степани́да Степани́да, Стефани́да; <i>разг.</i> Стѣха, Стѣпа
УРРУС–54	Стефани́да Степанида, <i>разг.</i> Стѣха
СВІЛ–67	Стефани́да <i>и</i> Степани́да Степани́да, Стефани́да, <i>разг.</i> Стѣха, Стѣпа
СВІЛ–76	Степани́да , <i>стар.</i> Стефани́да Степани́да, Стефани́да, <i>разг.</i> Стѣха, Стѣфа, Стѣпа
ВлІЛ–86	Степани́да , <i>стар.</i> Стефани́да Степани́да, Стефани́да, <i>разг.</i> Стѣха, Стѣфа, Стѣпа
ВлІЛ–05	Степани́да , <i>стар.</i> Стефани́да , <i>разг.</i> Стѣха, Стѣфа Степани́да, Стефани́да, Стѣха, Стѣфа, Стѣпа

Феодосі́й

РУС	Феодосі́й Феодосі́й; <i>разг.</i> Тодѣс, Тодѣсь, -ся
УРРУС–54	Феодосі́й Феодосі́й, <i>разг.</i> Тодѣсь
СВІЛ–67	Феодосі́й <...> <i>и</i> Федосі́й <...> Феодосі́й, <i>разг.</i> Федѣс, Федѣсь, Тодѣс, Тодѣсь
СВІЛ–76	Феодосі́й <...> <i>и</i> Федосі́й <...> Феодосі́й, <i>разг.</i> Федѣс, Федѣсь, Тодѣс, Тодѣсь
ВлІЛ–86	Феодосі́й <...> <i>и</i> Федосі́й <...> Феодосі́й, <i>разг.</i> Федѣс, Федѣсь, Тодѣс, Тодѣсь, Тодѣсі́й
ВлІЛ–05	Феодосі́й <...> <i>и</i> Федосі́й <...> Феодосі́й, Федосі́й, Федѣс, Федѣсь, Тодѣс, Тодѣсь, Тодѣсі́й

Наведені фрагменти свідчать про тривалу дослідницьку роботу і постійні пошуки, які автори намагалися унаочнювати у вигляді словників для широкого кола користувачів.

Отже, у створенні додатка до «Російсько-українського словника», як уже було зазначено вище, ми спираємося передусім на напрацювання Л. Г. Скрипник та її колег. З огляду на те що словник-довідник «Власні імена людей» має і нормативне спрямування, містить офіційні, документальні, імена, їх рівноправні варіанти, і водночас неофіційні варіанти, тобто скорочені варіанти, варіанти із суфіксами суб'єктивної оцінки.

Вважаємо, що в словнику (додатку), над яким триває робота, цікавим буде подати відповідники українською мовою не лише до російських офіційних імен, але й до скорочених, зменшувально-пестливих варіантів імен з метою показати більшою мірою особливості українського іменника (наприклад, російським іменам *Свята, Слава* (у словниковій статті з антрополоксеомою *Святослав*) відповідають українські *Святко́, Святу́сь, Сла́ва, Славко́*; іменам *Тро́ня, Тру́ша* (у словниковій статті з реєстровою антрополоксеомою *Трофи́м*) – українські *Тронь, Тронько́, Трушко́*; іменам *Про́ня, Фро́ся* (у словниковій статті з реєстровою антрополоксеомою *Ефроси́ня*) – українські *Пріська, Пріся, Про́ня, Фро́ся*).

Безперечно, зважаючи на завдання розширити словникові статті як у реєстровій частині, так і в частині представлення відповідників з українського іменника за рахунок скорочених, зменшувально-пестливих варіантів імен, крім словника Л. Г. Скрипник та її колег, фактичний матеріал добираємо з лексикографічних праць А. А. Бурячка, І. І. Трійняка, монографічних праць П. П. Чучки, І. Д. Сухомлина, Л. О. Белея та інших дослідників сучасного антропонімікону.

Література

1. Бурячок А. А. Універсальний російсько-український словник. – К.: Фенікс, 2000. – С. 590–611.
2. Ганич Д. І., Олійник І. С. Російсько-український словник. – Вид. 5-е. – К.: Рад. школа, 1979. – 1012 с.
3. Герасимчук В. А., Нечипоренко А. Ф. Антропоніми: історія і сучасність. Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. – С. 143–148.
4. Зубков М. Г. Сучасний російсько-український, українсько-російський словник. – Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2003. – С. 705–717.
5. Ізюмов О. Російсько-український словник. – Вид. четверте. – Харків, Київ: Державне видавництво України, 1930. – С. 890–894.
6. Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. – Київ, 1874. – С. 182–186.
7. Московсько-український словник. – Київ, Друкарня Акц. т-ва «Петро Барський», 1918. – С. 229–235.

8. Новий російсько-український словник-довідник: Близько 65 тис. слів / С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1996. – С. 637–648.
9. Осташ Л. Р. До історії вивчення власних особових імен слов'янського походження / Л. Р. Осташ // Актуальні питання антропоніміки / Відп. ред. І. В. Єфименко. – К., 2005. – С. 160–173.
10. Паламарчук О. Л. Українські власні імена у чеських перекладах / О. Л. Паламарчук // Слов'янська ономастика: Збірник наукових праць на честь 70-річчя доктора філологічних наук, професора П. П. Чучки. – Ужгорода, 1998. – С. 175–180.
11. Питання мовної культури: 36. статей. – К.: Наук. думка, 1970. – Вип. 4. – 99 с.
12. Піскунов Ф. Словниці Української (або Югової-Руської) Мови. – Одеса, 1873. – С. 139–140.
13. Російсько-український словник / За ред. М. Я. Калиновича. – М.: Державне видавництво іншомовних і національних словників, 1948. – 799 с.
14. Російсько-український словник та українсько-російський словник, в одному томі; 500000 слів та словосполучень / Упоряд. та головний ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2008. – 1848 с.
15. Словарь української мови. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: В чотирьох томах. – К., 1907–1909. – Т. IV. – С. 548–563.
16. Суперанская А. В. Имя – через века и страны / Отв. ред. Э. М. Мурзаев. – Изд. 2-е, испр. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 192 с.
17. Суперанская А. В. Современный словарь личных имён: Сравнение. Происхождение. Написание / А. В. Суперанская. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 384 с. – (От А до Я).
18. Українсько-російський словник: В 6-ти т. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1953–1963. – Т. I–VI.

Джерела

ВдІА–86	Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник / За ред. В. М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1986. – 310 с.
ВдІА–05	Скрипник Л. Г. Власні імена людей: Словник-довідник / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська; За ред. В. М. Русанівського. – 3-є вид., випр. – К.: Наук. думка, 2005. – 334 с.
РУС	Російсько-український словник: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1968. – Т. 1–3.
СВІА–67	Словник власних імен людей / Українсько-російський і російсько-український / Уклали Левченко та інші; За ред. Левченка. – 3-є вид., випр. і доп. – К.: Наук. думка, 1967. – 111 с.

- СВІА–76** Левченко С. П. та інші. Словник власних імен людей / Українсько-російський і російсько-український / За ред. А. Г. Скрипник. – 5-е вид., випр. і доп. – К.: Наук. думка, 1976. – 315 с.
- УРРУС–54** Дзятківська Н. П. та ін. Українсько-російський і російсько-український словник власних імен людей / Н. П. Дзятківська, С. П. Левченко, А. Г. Скрипник; За ред. І. М. Кириченка. – К., Видавництво Академії наук Української РСР, 1954. – 56 с.

Iryna SAMOILOVA

Working out of personal names in translation Russian-Ukrainian dictionaries

The article deals with the problems of studying of personal names of people. Dictionaries where personal names are entered into the dictionary case, and dictionaries where personal names are taken out in separate section are considered. The special attention is given to L. H. Skrypnyk's works, her contribution for development of this genre of lexicography.

*Ігор Кульчицький
Настасія Осідач*

Проект електронного словника музичної термінології

Сучасна лексикографія перебуває на тому етапі свого розвитку, коли можна говорити про широке застосування в цій галузі новітніх інформаційних технологій, що, у свою чергу, дає змогу розглядати реальну можливість інтегровано подати різноаспектну словникову інформацію, тобто досягнути «ідеалу» теоретичної лексикографії. Внутрішні ресурси надбань традиційної лексикографії дозволяють узагальнити та застосувати їх у нових інформаційних середовищах. Так, наприклад, П. Н. Денісов порушує питання про визнання своєрідним стандартом структур словникових статей, які сформовані у найкращих словниках кожного з типів. Для цього необхідно, по-перше, мати необхідну лінгвістичну інформацію, а по-друге – розробити формат, зручний для її представлення [9: 15–16].

УДК 81'33:004.625.4:78(038)

Окрім того, одним із принципів лексикографічного опису є тяглість традицій, яка передбачає, що всякий словник в описі матеріалу завжди спирається на наявні лексикографічні твори [3: 7].

Ще одним фактором, що впливає на сучасний стан будь-якої розвиненої мови, є те, що фахова лексика становить нині переважну частину лінгвістичного фонду. Наукова термінологія – це шар лексики, що протягом останніх десятиліть інтенсивно розвивається та активно взаємодіє з іншими прошарками, насамперед загальноживаною. Запровадження великої кількості нових термінологічних одиниць потребує їх систематизації та унормування відповідно до міжнародних стандартів. Зокрема, для української мови, яка порівняно недавно підвищила свій статус, розширила сферу свого застосування, важливою є модернізація української наукової лексики в тій чи тій галузі, а також правильне відтворення українською мовою запозичених термінів, їх коректне використання тощо.

Беручи до уваги вищезазначене, можна ствердити, що одним із завдань лексикографії як науки є запровадження в широкий науковий обіг максимальної кількості інформації з репертуару виданих лексикографічних праць. Особливо це важливо для українського словникарства, де значна кількість виданих у кінці XIX – першій половині XX сторіччя лексикографічних творів стали бібліографічною рідкістю. І хоча здебільшого наявна в них інформація втратила свою цінність для широкого загалу, вона абсолютно не втратила своєї наукової значущості для науковців-лінгвістів. У цих словниках збережена тогочасна українська лексика, частина якої сьогодні забута, та може з успіхом бути повернута до широкого вжитку [5].

Саме до таких словників належать дві визначні праці в історії української термінографії, а саме проект «Словника музичної термінології» (Київ, 1930) [8] та «Музичний словник» З. Лиська (Стрий, 1933) [6].

Перший з цих словників входить до праць, розроблених та виданих у час «золотого десятиріччя» української термінології (1923–1932 роки). У 1925 році при Інституті української наукової мови було створено Музичну секцію, до складу якої входило п'ятнадцять осіб. Вони уклали та опублікували проект «Словника музичної термінології» (1930), який став першим повним систематизованим реєстром музичної лексики української мови [1: 68]. Серед укладачів цієї праці такі ушлявлені особистості, як Микола Грінченко, Андрій Бабій, Мар'яна Лисенко, Левко Ревуцький та інші. Поставивши перед собою надзвичайно складне завдання – витворити цілісну та послідовну систему тогочасної музичної термінології, автори не пішли простішим шляхом утвердження міжнародної термінології, а взяли за основу національну термінологічну лексику, яку довелося вибирувати з найрізноманітніших джерел.

Проект «Словника музичної термінології» не був, на думку авторів, завершеною працею. Його належало доопрацювати та після внесення відповідних уточнень та доповнень перевидати. Однак цим намірам не судилося бути втіленими. Після згортання українізації (1932) термінологічний відділ Інституту мовознавства було ліквідовано, його працівників – репресовано, подальші видання словників припинено, а вже надруковані – вилучено з книгарень та бібліотек.

У цей час у Галичині музична термінологія також не була усталеною. У 1932 році у Львові створено музично-теоретичну комісію (В. Барвінський, Ф. Колесса, З. Лисько та ін.). Відповідно 1933 року в Стрию видано словник, що мав послужити основою для написання українських музичних підручників – «Музичний словник» З. Лиська. На жаль, через невеликий наклад цей словник не зміг задовольнити потреби науковців і тим більше широкого загалу.

Існують два способи повернення лексикографічних праць до наукового обігу: перевидання друкованим способом та відтворення в електронній формі. Перевидання є, без сумніву, важливим завданням, однак з огляду на економічні чинники лексикографічні праці перевидують невеликими накладками, що не сприяє їхньому поширенню навіть серед науковців, не кажучи вже про загал. За приблизним підрахунком, до 1948 року видано близько 214 словників та проектів словників, до складу яких входить українська мова [4: 130–145]. На сьогодні в серії «Із словникової спадщини» їх перевидано 10 (зокрема, прикладом такого перевидання може слугувати проект «Словника музичної термінології» [8]). «Музичний словник» З. Лиська перевиданий у видавництві «Музична Україна» репринтним способом у 1994 році.

Другий шлях повернення цих праць із небуття – відтворення в електронній формі – видається дешевшим та простішим у тиражуванні, а, відповідно, й доцільнішим. На жаль, зараз до цієї справи беруться лише окремі ентузіасти. Як правило, лексикографічні раритети сканують та надають доступ до зісканованої інформації у форматах pdf, djvu, doc (див. сайти <http://culture-ua.com/>, <http://litopys.org.ua>, <http://www.mova.info>, <http://ukrknyga.at.ua>, <http://mposhuk.com.ua>, <http://www.ukrlife.org>, <http://www.madslinger.com>), або забезпечують пошук у зісканованій інформації (прикладом може слугувати сайт <http://leksika.com.ua/>). На думку авторів, найплідніше в цьому напрямку працює проект «Російсько-українські словники» [7], де реалізовані обидва способи доступу до інформації.

Наявні електронні форми словників, безперечно, є важливими та корисними, однак зазначимо, що бракує ще однієї форми – текстів словників у вигляді інформаційних систем з пошуковим апаратом, що відповідав би сучасним

потребам. Сюди належить, зокрема, можливість пошуку слів за сучасною орфографією з одночасним переглядом інформації в орфографії оригіналу, пояснення малозрозумілих для сучасного читача слів тощо. Ми вважаємо, що таке завдання могли б виконувати кафедри прикладної лінгвістики українських вишів, залучаючи студентів, що опановують цю спеціальність [5].

Роботу над створенням інформаційної системи на основі проекту «Словника музичної термінології» та «Музичного словника» З. Лиська розпочали автори статті на кафедрі прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка».

Основою електронного словника музичної термінології буде лексикографічна база даних, що міститиме оригінальну інформацію з обох словників та необхідну додаткову інформацію.

Структурно «Словник музичної термінології» [8] складається з таких частин:

- передмова упорядників;
- список джерел;
- російсько-український словник;
- чужомовно-український словник;
- українсько-російський покажчик;
- покажчик прізвищ композиторів, правопис яких викликає сумніви.

У першій частині словника (російсько-український та чужомовно-український розділи) подано велику кількість українських синонімів, для яких автори зазначали джерело або ставили літеру N, якщо термін був новотвором Музичної секції, наприклад [8]:

Альт 1. (голос) – 1. альт(-та) (СЖМ); **2. (стр.инстр.)** – 2. альтівка (ЛДк 80); альт(-та) (СЖМ), [альтова скрипка (Дрм)];

Альтерация – тонозмінa (N), альтерация (Дрм.).

У чужомовно-українському розділі подано також інформацію про мову, з якої походить термін [8]:

Crescendo (im), скор. **cresc.**, **accrescendo** (im) – «зрощуючи», зміцнюючи, чимраз дужче, щораз сильніше (ЛДк, Кол);

Decachordon (ep) – 1) десятиструнник (-ка); десятистру́нний інструмент (-ту); 2) десятизвуччя, десятизвуковий ряд;

Baton de mesure – диригенти́ська паличка, такти́вка (N).

Синонімічні ряди автори намагалися висвітлити якомога повніше, не оминаючи жодних одиниць, навіть таких, які самі упорядники вважали ненормативними. Такі терміни подано в квадратних дужках, наприклад [8]:

Лирник – лі́рник (-ка) (Г), [лірві́ст (Г)].

Усі українські терміни наведені з наголосами та закінченням родового відмінка однини (де це необхідно).

До деяких термінів за необхідності подано пояснення [8]:

Custos (*гр*) – сторож (*значок, що стоїть на кінці нот. рядка; він показує першу ноту в дальшому рядку*).

У кожній словниковій частині терміни подано за абеткою: у російсько-українській частині – за російською, у чужомовно-українській – за латинською, у покажчику – за українською.

У складених термінах головним словом слугує іменник, наприклад [8]:

акцент мелодический – наголос мелодійний.

«Музичний словник» Зиновія Лиська (у перевиданні 1994 року [6]) складається з таких частин:

- передмови М. М. Гордійчука;
- передмови З. Лиська;
- власне словникової частини.

Основу цієї лексикографічної праці становлять, як зазначає сам упорядник, «терміни німецькі, а поза тим досить широко використана термінологія італійська та польська. Інші мови (французька, латинська, англійська, еспанська тощо) заступлені є лише постільки, поскільки їх номенклатура прийнялася в музиці для інтернаціонального вжитку» [6: 5].

До чужомовних термінів у квадратних дужках подано мову походження, а для більшості з них (окрім німецьких та польських) – ще й вимову, наприклад [6]:

Mescolanza [іт. – месколянца], мішанина, всячина, те саме, що **Quodlibet**.

Для багатьох термінів наведено тлумачення, наприклад [6]:

Potpourri [фр. – попуррі], мішанина, всячина, попурі; ярке скупчення різних мелодій (народних, або мистецьких, особливо оперних).

Автор зазначає, що українські паралелі – це часто не простий переклад чужомовних термінів та термінологічних словосполучень, а самостійні українські музичні терміни, які автор спеціально підшукував з метою якнайповніше передати суть різних музичних понять. До прикладу, замість італійського терміну *Padiglione* запропоновано вживати український термін «розтруб» тощо.

Особливістю «Музичного словника» є також те, що в ньому подано (серед чужомовних слів) також питомі українські терміни, яких немає в музичних терміносистемах інших мов, наприклад назви українських музичних інструментів, народних танців, церковних музичних книг та ін. До багатьох з них також подано тлумачення [6]:

Гусляр, гусліст, гусельник, мандрівний грач на гуслях.

Таким чином, електронний словник музичної термінології міститиме складові частини обох словників із вказівкою, з якого саме словника взято ту чи ту

інформацію. У словнику буде збережено орфографію оригіналів, а також наведено сучасний правопис відповідних слів. Вважаємо за доцільне об'єднати музичні терміни в лексикографічній базі даних у 20 груп, що їх виділила С. Булик-Верхола, зокрема: назви музичних інструментів та їх деталей; професій, спеціальностей, амплуа; співацьких голосів та їх регістрів; музичних колективів та їх груп; дій і процесів праці в галузі музики; напрямів, стилів, течій, шкіл у музиці; видів і жанрів музики, окремих музичних творів та їх складових частин; нотного письма; музичних форм та їх елементів; назви, що означають інтервали, співзвуччя та їх складові частини; назви ладів і тональностей; метроритмічних понять; музичних темпів; динамічних відтінків і позначення характеру виконання; прикрас мелодичного рисунка; прийомів і способів виконання музики; музичних звуків, їх властивостей і музичних систем; наукових і навчальних музичних дисциплін та їх розділів; різновидів музичного слуху; музичних навчальних закладів і концертних організацій [2: 8].

Для полегшення пошуку база даних буде оснащена різномовними індексами наявних слів.

Описана лексикографічна база даних зможе слугувати підґрунтям для створення нового сучасного словника української музичної термінології, а наведену технологію можна буде надалі використовувати для створення електронних словників схожого типу.

Література

1. Булик-Верхола С. «Золоте десятиріччя» (1923–1933 роки) у розвитку української музичної термінології // Вісник: Проблеми української термінології. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2005. – № 538. – С. 68–72.
2. Булик-Верхола С. Формування і розвиток української музичної термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.21. – Львів, 2003. – 20 с.
3. Дубічинський В. В. Лексикографія української мови: Конспект лекцій. – Харків: НТУ «ХПІ», 2002. – 55 с.
4. Кубайчук В. П. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. – К.: «К.І.С.», 2004. – 176 с.
5. Кульчицький І. М. Бази даних як засіб повернення у науковий обіг української лексикографічної спадщини / І. М. Кульчицький, І. О. Ліхнякевич, Е. А. Калнина // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – Вип. 8. – С. 273–275.
6. Лисько З. Музичний словник. – Репринт. вид. – Київ: Музична Україна, 1994. – 168 с.
7. Російсько-українські словники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.r2u.org.ua/>

8. Словник музичної термінології / Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. – [Відтворення видання 1930 року]. – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. – 111 с. – (зі словникової спадщини; Вип. 7).

9. Широков В. А. Елементи лексикографії. – К.: Довіра, 2005. – 304 с.

Ihor KULCHYTSKYI, Nastasiya OSIDACH

Project of Electronic Dictionary of Musical Terminology

The article deals with the project of creation of an electronic dictionary of musical terminology on the basis of the Dictionary of musical terminology of 1930-ties and the Musical dictionary by Z. Lysko. The reasons influencing the choice of the subject of research are stated, the history of dictionary compilation is described. The method of returning lexicographic works into the science is justified, namely that of dictionary reproduction in an electronic form. The structure of the abovementioned lexicographic works is researched with the aim of discovering aspects which need improvement while creating an electronic dictionary of musical terminology. The authors stress the possibility of using the given work for the compilation of a new dictionary of Ukrainian musical terminology as well as for the creation of electronic dictionaries of the similar type.

Роман Міняйло

Стійкі дієсловні сполуки сфери рибальства в українській мові

Утворення фразеологізмів – складна й багатогранна проблема. Фразеологи наголошують на постійній необхідності вивчати способи і процеси фразеотворення: виникнення фразеологізмів із вільних словосполучень і так звану фразеологічну деривацію, тобто виникнення фразеологізмів на базі наявної фразеології [1: 76].

Досліджуючи джерела української фразеології, Л. Г. Скрипник зазначала, що «особливе місце у фразеологічному складі мови посідають звороти, пов'язані з професійно-термінологічною сферою». Дослідниця зауважувала також, що «вийшовши за межі вузького професійного вжитку, термінологічні вислови стають вдячним матеріалом збагачення словесно-образних засобів загально-

народної мови, невичерпним фондом поповнення фразеології» [3: 159]. У своїй монографії знаний науковець наводить численні приклади фразеологізмів, започаткованих у середовищі рибалок: *закидати вудку (вудочку), попускати вудку, змотувати вудки (вудочки), іти на вудку, спіймати (спійматися) на вудку, увірвалася вудка* тощо [Там само: 162]. Відразу ж зазначимо, що непромислове рибальство – це досить консервативний вид діяльності (а швидше – відпочинку) українця. Через це вільні словосполучення-прототипи рибальських фразеологізмів, які навела Л. Г. Скрипник у своїй праці, часто вживають у їхньому прямому значенні. Це стосується фразеологічних одиниць, співвідносних з реаліями, які постійно вербалізують усі мовці, а не лише рибалки: пор. *луску іскреbtи* з кого ‘експлуатувати кого-небудь’, *брати / взяти за зябра (за жабри)* кого 1. ‘примушувати кого-небудь виконувати, робити щось; настирливо домагатися чогось’, 2. ‘притискати кого-небудь, обмежувати в діях’ [СФУМ: 777, 40].

За О. О. Потебнею, внутрішню форму фразеологізму можна представити через значення і структуру вільного словосполучення, на основі якого він виник. Особливістю наведених вище стійких сполук, пов’язаних з одним з найдавніших промислів українців, є те, що внутрішня форма цих висловів постійно актуалізована. Зрозумілий усім мовцям і процес метафоризації вільних словосполучень.

Окреслюючи важливі питання української фразеологічної науки, Л. Г. Скрипник привернула увагу також до термінологічних словосполучень – «словесних груп, нерозкладних за структурою і цілісних за значенням, ... поява яких зумовлена постійним розвитком різних галузей науки, техніки, мистецтва та ін.» [3: 69–70]. Ураховуючи специфіку цих сполук, у відомій праці вона дослідила лише ті з них, «які розвинули переносне значення і стали вживатися з цим значенням в загальнонаціональній мові» [Там само: 72]. Тут дослідниця солідаризувалася з відомим фразеологом Б. О. Ларінім, який зближував з фразеологічними одиницями (єдностями) лише «давні термінологічні пари, у яких помітне віддалення від первісної семантики, затемнення основного значення слів-компонентів» [Там само: 70–71].

В Україні, якщо не брати до уваги узбережжя Чорного й Азовського морів, пониззя Дніпра, Південного Бугу та Дністра, знаряддя рибальства досі особливо не модернізували, тому в науковій і науково-популярній літературі їх називають архаїчними. Проте називати архаїзмами, а тим паче історизмами, більшість лексем на позначення рибальських приладів не можна, бо їх активно вживають у розмовному мовленні, багато такої лексики у складі стійких сполук подибуємо в художній літературі. Відтворивши

з етнографічною точністю мовлення селян північно-східної Полтавщини (Опішнянщини), Григорій Тютюнник залишив нам у спадок стійкі сполуки рибальського мовлення: напр., *трусити ятері, виставити сітку, заставити [кімлю]* [Тют: 35, 103, 184]. Те саме подарував нащадкам П. М. Губенко (Остап Вишня) з теренів північно-східної Харківщини (Куп'янщини): «*Я вказва ятери не ставляти му, підіть, посидьте з крякухою*», «*Дід Сту- пак саме ятері на озері трусив*» (тут і далі грубий шрифт у цитуваннях наш. – Р. М.) [Виш: 209, 260] і т. ін. На прикладі *трусити ятері* можна спостерігати й інший спосіб фразеологізації, на якому, покликаючись на праці О. В. Куніна й В. В. Виноградова, наголошує О. О. Селіванова: «створення ФО поза стадією вільного сполучення слів», «можливість при фразеотворенні переосмислення одного з компонентів сполучення» [2: 16]. Цей процес відбито й у пам'ятках української мови другої половини XVII століття – «*са(м) призна(л)се, ижъ вытрусил по злодѣиску рибу из того вятира*» [ЛохвКн: 131] та художній літературі другої половини XX століття: «*[Федько] ударив себе книжками по гузенцю, крикнув: «Гат-тя-війо!» – і подався до річки трусити ятері*» [Тют: 35]. Тобто від значення ‘видобувати рибу зі спеціальної рибальської пастки’ стійка сполука еволюціонує до значення ‘незаконно заволодівати здобутками чужого промыслу’.

Характеризувати такі стійкі сполуки можна, спираючись на теорію основних (трьох) типів зв'язаності сполучень Д. М. Шмельова: парадигматична зв'язаність (спільний вибір слів у їхній сполучуваності), синтагматична (зв'язок між компонентами є детермінованим) і дериваційна (значення словосполучення мотивоване опосередковано – відношенням до вихідного значення). Серед аналізованих сполук є вислови з синтагматичною зв'язаністю, коли дієслово потребує відповідного оточення, вираженого іменником у знахідному відмінку: *ставляти + ятері, виставити + сітку, заставити + кімлю* тощо. Про такі дієслова Л. Г. Скрипник писала: «Компонентами багатьох фразеологічних одиниць стали дієслова загальнонародного вжитку, що є найменуваннями життєво важливих дій і станів, виробничих і суспільно-політичних процесів і под. (див., зокрема, фразеологію, згруповану в словниках при реєстрових словах *варити, брати, давати, іти, бити* тощо)» [3: 104]. Подаємо приклади рибальських стійких висловів з дієсловами *брати* і *бити*: *братъ споді на виворот* ‘тягнути невід з води на сушу руками за «верхи» і «споді» в такий спосіб, щоб «споді» були відвернуті назовні» [Берл: 31], *бере [риба]*: «*А берутъ коропи на світанку...*» [Виш: 239]; *езъ бити* ‘ставити загороду в річці, ставку для риболовлі» [СУМ XVI–I п. XVII: 88], *перебіть рибу* ‘пересипати, виловлену влітку рибу льодом, щоб вона не псувалась» [Моск: 56].

Мотиваційні процеси утворення стійких рибальських сполук часто мають універсальний характер. Порівняймо моделі «вести + назва рибальського приладу» і «вести + назва риби»: «...коли веслує Валентина Василівна, а **веде доріжку** Гаврило Іванович – дуже рідко бралася щука!», «...ліска ваша натяглася, як струна, а вудлице – дугою і тремтить! Єсть! Він, корон! **Ведете його до берега...**» [Виш: 265, 240–241].

Від дієслів загальнонародного вжитку, активно вживаних у стійких сполуках рибальської сфери, часто утворюють іменники – назви на позначення рибальських приладів: напр., східнослов'янське *n·id^mx^vач 'увати ш·ч'ук* 'ловити рибу, зокрема щук, спеціальним рамовим приладом' (с. Шульгинка Старобільськ. р-ну Луганськ. обл.) → *¹n·id^mxватка* 'рамовий прилад з сіткою ловити рибу' (с. Новорозсош Новопсковськ. р-ну Луганськ. обл.); назви на позначення загальної процесуальності, напр.: «**За першою заставкою** потрапився в кімлю щука, зелена й прудка» [Тют: 184].

Очевидно, є й зворотний процес, коли від іменника утворюють дієслово на позначення спеціального способу ловити рибу, напр.: *кукульванить (рибу)* ← кукульван (отруйна рослина) [Чаб, II: 226].

Буває й складніша еволюція рибальської назви: від загальноживаного дієслова утворюють галузеву лексему-іменник, а вже від неї – галузеву лексему-дієслово. Таким способом, на нашу думку, утворено професіоналізм *закук'анити* 'надіти пійману рибу на кукан, тобто на тонку вірвочку з двома тоненькими паличками на кінцях' [Моск: 34] – пор. *кук'ан* 'у рибалок – тонка мотузка, на яку нанизують пійману рибу' [ВТСУМ: 595]. Етимологи лексему *кук'ан* подають як запозичену з російської мови, яку своєю чергою пов'язують з «[к'ука] 'великий гак', яке зводиться до псл. кука 'гак'; пов'язується також з перс. кука 'застібка'» [ЕСУМ, III: 127]. Близьким є також «болг. к'ука 'гак, спиця', м. кука 'гак', схв. к'ука 'гак; крючок; кирка', слн. *skūčiti* 'гнути'» [Там само: 129]. Гадаємо, лексико-семантичний розвиток назви відбувався в такій послідовності: *гнути* → *гак (кука)* → *кукан* (бо ж відомо, що рибалки цю тонку мотузку, а найчастіше звичайний вербовий прутик згинають у коло, утворюючи ніби разок з рибою).

Спостереження рибалок за конфігураціями рибальських приладів під час професійних дій стають джерелом утворення стійких сполук за моделлю «метафоричне перенесення загальновідомої процесуальної назви на певний фрагмент професійних дій рибалок» + «назва рибальського приладу». Такими стійкими сполуками рибалки зазвичай позначають ключові моменти своєї праці (налагодження рибальського приладу, згортання (складання) рибальського приладу). Логічне членування своєї професійної діяльності

на видові й родові поняття приховане в самому характері мислення фахівця, зокрема й рибалки. Через це видові поняття можуть утворювати антонімічні пари стійких сполук рибальського промислу. Напр., синонімічний ряд висловів із загальним значенням ‘занурити прилад у воду’ (*с’іткі́ с’і́нам’* [Чаб, IV: 63], *пос’і́пать сі́тки* [Берл: 64], *га́тіти [в’о́лок, с’е́тку]* [Євт: 55]) протиставляється синонімічному рядові з загальним значенням ‘витягти прилад із води’ (*с’і́тки лама́т’* [ОмКл: 54], *виби́ра́ть [в’о́лок, с’е́тку]*, *ха́жати [в’о́лок, с’е́тку]* [Євт: 49, 126]. З наведених прикладів відразу ж упадає в око ареальна диференціація дієслівних лексем, на основі яких розвинулося переносне значення. Пов’язано це може бути з різними чинниками, але насамперед з екстралінгвістичними: невелику річку можна «ніби загатити» рибальською сіткою, велику ж, а особливо море, – не можна, тому туди «ніби сиплють» сітки.

Отже, розвиток стійких дієслівних сполук сфери рибальства є водночас простим і складним: більшість прототипів вільних словосполучень мовці активно вживають протягом століть, цілком розуміючи їхню семантику; специфічні термінологічні сполуки, пов’язані з розрізненням родо-видових ознак промислових понять, також прозоро мотивовані, але детерміновані ареальними й регіональними особливостями.

Література

1. Баран Я. А., Зимомря М. І., Білоус О. М., Зимомря І. М. Фразеологія: знакові величини. – Вінниця: Нова Книга, 2008. – 256 с.
2. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти). – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
3. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.

Джерела

Берл	Берлізов А. А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров’я // Наукові записки Чернігівського педагогічного інституту. – Чернігів: ЧДПІ, 1959. – Т. IV. – Вип. 4. – 82 с.
Виш	Вишня Остап (Губенко П. М.). Усмішки. – К.: Дніпро, 2001. – 350 с.
ВТСУМ	Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Упоряд. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
Євт	Євтушок О. М. Вивчення лексики говірок Рівненщини. – Рівне, 1997. – 164 с.

ЛохвКн	Лохвицька ратушна книга другої половини XVII століття (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986. – 221 с.
Моск	Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса: ОДПІ ім. К. Д. Ушинського, 1958. – 78 с.
ОмКл	Омельченко З. Л., Клименко Н. Б. Матеріали до словника східностепових українських говірок. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. – 114 с.
СУМXVI–1пXVII	Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Гол. ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1994. – Вип. 2. – 152 с.
СФУМ	Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
Тют	Тютюнник Г. М. Твори. Книга I: Оповідання / Упоряд. А. Шевченко. Передм. О. Гончара. – К.: Молодь, 1984. – 328 с.
Чаб	Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992.

Roman MINYAILO

The Genitive Tree of Verbal Idioms of Fishing in the Ukrainian Language

The article deals with the verbal idioms development processes in the sphere of fishing. The author defined the peculiarity of phraseologisms of this field namely: the coexistence of free prototype word-combinatines alongside with them, constant actualisation of the inner form of the latter, their understandable metaforisation process.

Besides the terminological word-combinations of fishing have been examined, the basic type of their components semantical connection, utterances with syntagmatic connection has been determined, when a verb needs necessary component, expressed by a noun in the Objective Case. The verbs themselves in the word-combinatines are the verbs of common usage which are the names of essential actions and processes and the like.

The way of motivation processes of fishing idioms forming, the semantic evolution of both components and idioms on the whole have been analysed.

The author also assumes the factors which influence the areal differentiation of verbal components in the fishing idioms.

Словник української мови у 20-ти томах як інструмент для створення Електронного словника паронімів

У галузі автоматичної обробки текстової інформації явище паронімії привертає до себе велику увагу. Досить згадати відому систему «КроссЛексика: Большой Электронный Словарь сочетаний и смысловых связей русских слов» [1], в якій зафіксовано понад 0,5 млн. паронімічних зв'язків.

Стало очевидним, що ступінь ефективності систем автоматичної обробки текстів (АОТ) значною мірою залежить від того, наскільки ці системи вміють розпізнавати у вихідному тексті ситуації неправильного (з погляду адекватності передачі авторської думки) вживання одного з компонентів паронімічного комплексу.

Уявімо собі, як, наприклад, пошукова інформаційна система здійснить відбір документів на запит філософа, якщо серед ключових слів для пошуку буде задано **інсайд** (гравець у футбольній або хокейній команді, який займає положення в лінії нападу між крайнім і центральним гравцями) замість **інсайт** (в інтуїтивістській теорії пізнання – акт раптового проникнення в суть проблеми без логічного аналізу її, акт безпосереднього пізнання), а в запиті фізика буде записано як ключове слово **ампір** (стиль пізнього класицизму в західноєвропейській архітектурі та прикладному мистецтві) замість **ампер** (одиниця виміру сили електричного струму). Зрозуміло, що помилкове вживання таких схожих слів одне замість іншого суттєво збільшує показники «шуму» інформаційної пошукової системи.

Виходом із подібних ситуацій є забезпечення систем АОТ модулем автоматичного редагування, який за допомогою електронного словника паронімів міг би розпізнавати пароніми в тексті і надавати користувачеві інформацію щодо значення відповідних слів у мові.

Завданням цього дослідження є:

- формування лінгвістичної бази даних (ЛБД) паронімів української мови і створення на її основі електронного словника паронімів (ЕСП), орієнтованого на писемний варіант мови;
- інтеграція електронного словника в лексикографічну систему Українського мовно-інформаційного фонду НАН України;

- паронімічна параметризація реєстру тлумачного словника;
- розробка алгоритму ідентифікації паронімів у тексті.

Вихідним лексичним матеріалом, на якому формується Словник паронімів, обрано реєстр 20-томного Словника української мови. У цьому словнику, як і в інтегрованому з ним Граматичному словнику, широко представлено загальнонаукову термінологію та спеціалізовані терміносистеми. Граматичний словник використовується як інструмент автоматичного морфологічного аналізу, здійснення якого необхідне як на етапі визначення претендентів-паронімів (останні визначаються в межах одного лексико-граматичного класу), так і на етапі ідентифікації паронімів у тексті, що виконується за лемами текстових слів.

Зрозуміло, що формування ЕСП на такій представницькій вибірці, як тлумачний словник (близько 200 тис. реєстрових одиниць) може здійснюватися тільки в автоматизованому режимі. А це, в свою чергу, зумовлює необхідність розроблення спеціальних програм, які забезпечували б розв'язання поставлених завдань. Створення програм неможливе без формалізації поняття *паронім*, тобто без інтерпретації по відношенню до писемної форми мовлення двох основних (визнаних усіма лінгвістами) характеристик паронімів – «подібність звучання» та «семантична розбіжність».

За ступенем прояву в паронімах указаних характеристик їх розділили на дві групи: власне пароніми (фонетичні) та квазіпароніми (семантичні). Пароніми першої групи є повністю семантично різними. Квазіпаронімам властива загальна понятійно-логічна співвіднесеність, яка встановлюється за кореневими частинами слів. Порівняймо:

(1) Фонетичні пароніми:

- **СУВІ#Й** (1. Що-небудь згорнуте, скручене в трубку // Відт. 1. Старовинний рукопис, згорнутий у трубку // Відт. 2. Клуб (диму, пари і т. ін.) // Відт. 3. Сніговий замет // Відт. 4. Кільце, петля

2. Шматок полотна або іншої тканини певної довжини, який зберігають згорнутим у трубку

3. Ланцюг послідовних подій, вражень, думок і т. ін.

4. Те саме, що пакунок 1) –

СУФІ#Й (1. Послідовник, прихильник суфізму)

- **РОБА#К** (1. Те саме, що черв'як) –

РОПА#К, (1. Різновид торосистих утворень морського льоду у вигляді крижини, що стоїть ребром на порівняно рівній льодяній поверхні)

(2) Квазіпароніми:

- **ТАКТИ#ЧНИЙ** (1. Стос. до тактики. 2. Стос. до провадження бою, бойовий) –

ТАКТО#ВНИЙ (Який володіє почуттям міри, такту);

• **ІНФОРМАТИ#ВНІСТЬ** (відомості, знання про якісь події) –

ІНФОРМО#ВАНІСТЬ (кількісні та якісні показники, що характеризують процес засвоєння інформації).

Включення квазіпаронімів до електронного словника зумовлено тим міркуванням, що таких слів у мові й мовленні багато, а неправильне вживання їх у тексті призводить до тих самих спотворень змісту висловлювання, які виникають і в результаті помилкового вживання фонетичних паронімів. Квазіпароніми поширені здебільшого в текстах нехудожнього стилю і, як правило, належать до термінологічної лексики. А саме ці тексти, у першу чергу, і є об'єктом аналізу в системах АОТ. Неправильне вживання квазіпаронімів фіксується в текстах частіше, ніж фонетичних. І якщо неправильне вживання останніх – наслідок описки чи друкарської помилки, то причиною помилкового вживання квазіпаронімів є швидше за все незнання семантики слів. Саме тому ця частина лексики є об'єктом пильної уваги в словниках-довідниках С. І. Головащука [2; 3], Д. Г. Гринчишина [4], С. Я. Єрмоленко [5].

Інтерпретація характеристики «звукова подібність» паронімів для квазіпаронімів здійснюється за менш жорсткими правилами, ніж для фонетичних.

У писемній формі мовлення звуковій подібності слів-паронімів відповідає подібність їхніх графемних структур. Для фонетичних паронімів остання інтерпретується як розбіжність цих структур лише в одну букву, а для квазіпаронімів – в одну чи в дві-шість контактних розташованих букв залежно від довжини слова.

Експліцитне визначення ознаки «графемна подібність» близьких за звучанням слів-претендентів на роль фонетичних паронімів задається множиною бінарних фонологічних ознак букв, які забезпечують ознаку звукової подібності паронімів. До ознак, які забороняють встановлення паронімічних відношень, належать опозиції: приголосний / голосний, сонорний / несонорний. За цим правилом не вважатимуться паронімами пари: баран – бакан, кольт – кольє, люес – люкс, хокей – хорей. Виняток було зроблено для слів з початковими літерами «в/у». Специфічною рисою української мови є контекстна варіативність прийменника та префікса «в/у», що зафіксована в правилах Правопису, які задають фонетичні контексти вибору одного з варіантів: «зустріла вдома», але «зустрів удома». Здавалося б, що перевірка та виправлення помилки неправильного вибору варіанта не викликає ніяких труднощів у процесі автоматичного редагування: закінчується слово, що стоїть у препозиції до слова з варіативним «в/у», голосним – замінюємо «у» на «в». Якщо «зустріла», то замість написаного

«удома» слід написати «вдома». Але, як показав попередній аналіз словника, серед варіантів префіксальних слів з «в/у» є досить багато слів, у яких саме префікс «в-» чи «у-» виконує смислову розрізнявальну функцію, і, отже, ми маємо справу не з фонетичними варіантами, а з паронімами. Підпорядкування таких слів загальним правилам фонетичного контексту може призвести до викривлення змісту. Порівняємо:

ВПРАВА (спеціальне завдання для набуття або закріплення певних навичок або знань) – **УПРАВА** (1. *іст.* Установа, яка займалася суспільними, становими та адміністративними справами. // Будинок, в якому містилася така установа. 2. *іст.* Керівний орган певної установи, організації, якогось підприємства і т. ін.; правління. 3. *розм.* Сила, здатна зупинити кого-небудь в його незаконних діях, сваволі і т. ін.; можливість справитися з кимось).

ВДАЧА (Сукупність психічних особливостей, із яких складається особистість людини і які виявляються в її діях, поведінці) – **УДАЧА** (успіх).

При програмному формуванні ЛБД претендентів на роль паронімів було прийнято такі конкретні допустимі графемні розбіжності між компонентами паронімічної пари:

- дзвінкий – глухий: б/п, в/ф, д/т, з/с, ж/ш, г/к, г/х;
- сонорні між собою: м/н, л/р, в/л, в/й;
- глухі між собою: п/т, к/х, к/т, к/ф, т/ф, ц/ч, ч/ш, ш/щ;
- йотовані між собою: я/є, я/ї, я/ю, ю/ї, ї/є;
- голосні: и/і, е/і, е/и, е/о, е/є, е/а, о/а, о/у, у/а, у/ю, і/ю, о/я;
- нуль-графема / будь-яка графема (усередині слова).

Крім того, для забезпечення умови подібності звучання до фонетичних паронімів висували ще вимоги – мати однакову схему наголосу і однакову довжину слова.

За названими ознаками до ЛБД претендентів на роль паронімів автоматично було відібрано близько 3 000 пар фонетичних паронімів.

Усі три ознаки фонетичних паронімів не визнавали обов'язковими для квазіпаронімів.

Добирання претендентів на роль квазіпаронімів відбувається серед слів завдовжки 5 або більше. Основним інструментом формування списку квазіпаронімів було обрано множину розрізнявальних ланцюжків букв у графемних структурах квазіпаронімів, зафіксованих у Словнику паронімів української мови Д. Г. Гринчишина [4]. Розрізнявальні ланцюжки визначали програмно. Для цього попередньо було конвертовано паперовий словник у комп'ютерний.

Таблиця 1

Визначення розрізнявальних ланцюжків за комп'ютерною версією Словника Гринчишина

Паронімічна пара		Збіг початкової частини	Збіг кінцевої частини	Розрізнявальні ланцюжки		ГК
Компонент 1	Компонент 2			1	2	
абонент	абонемент	абоне	нт		ме	I
абонентський	абонементний	абоне	ий	нтськ	ментн	A
автоматичний	автоматизований	автомати	ний	ч	зова	A
автоматний	автоматичний	автомат	ний		ич	A
автоматично	автоматизовано	автомати	но	ч	зова	П

У таблиці прийнято такі позначення: ГК – граматичний клас, I – іменники, A – ад'єктиви, П – прислівники.

Усього за Словником [4] було виділено 395 різновидів розрізнявальних ланцюжків. Одержаний список було доповнено 104 розрізнявальними ланцюжками, визначеними за згаданими Довідниками С. І. Головащука [2; 3]. Відбирання квазіпаронімів до ЛБД претендентів здійснено автоматично. Загалом у ЛБД увійшло 9180 претендентів на роль квазіпаронімів.

Таблиця 2

Приклади ланцюжків та приклади претендентів-квазіпаронімів

Розрізнявальний ланцюжок	Кількість квазіпаронімів	Слово 1	Слово 2
аль/зацій	1	колоніальний	колонізаційний
аль/й	29	есенціальний	есенційний
аль/йова	7	градуальний	градуйований
альн/уюч	6	фіксальний	фіксуєчий
ар/ет	5	авторитарно	авторитетно
арня/уваль	1	лікарняний	лікувальний
ат/ова	28	інтернатний	інтернований
аль/зацій	1	колоніальний	колонізаційний
зова/ч	77	автоматизовано	автоматично

Сформовану ЛБД претендентів на роль паронімів було інтегровано з комп'ютерною версією Тлумачного словника. Реалізацію даної інте-

грації виконав співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України к. т. н. К. М. Якименко. У результаті інтеграції компонентам паронімічних пар поставлено у відповідність їхні лексичні значення, зафіксовані в тлумачних статтях Словника. Це дозволило здійснювати перевірку другої обов'язкової ознаки паронімів «бути семантично різними» в автоматизованому режимі. На рис. 1 наводиться стаття редагування паронімічної пари **шторм – штурм**.

Редагування пари

Слово 1: Частина мови 1:

Слово 2: Частина мови 2:

Тлумачення 1:

1. Сильна буря, вітер на морі чи озері й викликане ними велике хвилювання води
 // Відт. 1. Сильний вітер взагалі
 // Відт. 2. Надзвичайно сильний вияв чого-небудь

Тлумачення 2:

1. Рішуча атака укріплення, опорного пункту, фортеці ворога
 // Відт. 1. Освоєння чим-небудь, освоєння чого-небудь шляхом переборювання якихось труднощів
 // Відт. 2. Рішуча, активна дія для досягнення чого-небудь
 2. Те саме, що штурмівшина
 3. Штурм*

☒ Наголос ☒ Паронім Відмінність:

Тип пароніма:

Рис. 1. Вікно редагування паронімів

Система редагування дозволяє вносити зміни в тлумачення значень компонентів паронімічної пари, якщо в Тлумачному словнику воно дається через відсилання до тлумачень інших слів (звabливий 1 те саме, що тупий у значенні 6, звabливий 3 – те саме, що болючий у значенні 2 ...).

Якщо в результаті зіставлення значень паронімів експерт приймає рішення про переведення їх з претендентів у власне пароніми, натискається клавіша «Паронім», якщо експерт не визнає претендентів паронімами, натискається клавіша «Вилучити».

Інформація в ЛБД про розрізняювальний ланцюжок у графемній структурі паронімів, про належність їх до певного граматичного класу, а також інформація про тип паронімів (квазіпаронім чи фонетичний) використовується для формування вибірок за однією з цих характеристик. Це забезпечує зручність процесу редагування.

У сформованому за результатами редагування Електронному словнику паронімів експліцитною залишається інформація про тип пароніма і значення його компонентів.

Література

1. Большаков И. А. КроссЛексика – большой электронный словарь сочетаний и смысловых связей русских слов // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог 2009» (Бекасово, 27–31 мая 2009 г.). – Вып. 8 (15). – М.: РГГУ, 2009. – С. 45 – 50. – Режим доступа до збірника праць: <http://www.dialog-21.ru/dialog2009/materials/html/08.htm>
2. Головащук С. І. Українське літературне слововживання: Словник-довідник. – К.: Вища школа, 1995. – 318 с.
3. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. – К.: УНВЦ «Рідна мова», 2000. – 351 с.
4. Гринчишин Д. Г. Словник паронімів української мови / Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська. – К.: Освіта, 2008. – 320 с.
5. Культура української мови: Довідник / Ермоленко С. Я., Дзюбишина-Мельник Н. Я., Ленець К. В. та ін. – Київ: Либідь. – 1990. – 304 с.

Tetiana HRYAZNUKHINA, Tetiana LYUBCHENKO

Explanatory Dictionary Of The Ukrainian Language In 20 Volumes As A Tool For Development Of The Digital Dictionary Of Paronyms.

The question of the place of paronymy in the automatic text processing has been discussed. A formal description of concepts of the phonetic paronyms and quasiparonyms is given. The principles of automatic building of lexicographical database (LDB) of paronyms have been described. LDB is the basis for creating digital dictionary paronyms. Dictionary article contains information about the types of paronyms (phonetic or quasiparonyms), their grammatical features and about the values of the components of paronymic pair. This information is selected from the Explanatory Dictionary integrated with the LDB of paronyms. Computer technology for creation of digital dictionary of paronyms compiled in the Ukrainian Lingua-Information Fund of National Academy of Sciences of Ukraine has been described.

Оксана Тищенко-Монастирська

Марія Шведова

Дмитро Січінава

Паралельні українсько-російський та російсько-український корпуси¹

Паралельний корпус (тобто електронний анотований корпус, до якого крім оригінальних текстів залучено їхні переклади тією чи іншою мовою, які вирівняні за реченнями або абзацами) – новий напрямок корпусної лінгвістики, що стрімко поширюється нині в Європі та світі. Можливості застосування паралельних корпусів різноманітні. Вони, зокрема, використовуються в перекладній лексикографії (укладання загальномовних та термінологічних словників, добір ілюстративного матеріалу), порівняльних лексичних та граматичних дослідженнях (контрастивна лінгвістика), вивченні теорії та практики перекладу, розробці систем автоматичного перекладу, викладанні мови.

Особливу роль у європейській корпусній лінгвістиці відіграє створення паралельних корпусів кількох слов'янських мов. Окрім проекту паралельних українсько-російських та російсько-українських корпусів, пов'язаного з Національним корпусом російської мови (за участю НКРМ розвиваються також білорусько-російський та польсько-російський паралельні корпуси), динамічно розгортаються такі великі проекти, як ASPAC (Амстердамський слов'янський паралельний корпус А.Барентсена, <http://home.medewerker.uva.nl/a.a.barentsen/>), ParaSOL («Паралельний корпус слов'янських та інших мов», Берн–Регенсбург, [Waldenfels 2006]), чеський InterCorp [Vavřín, Rosen 2009]. Колективи розробників регулярно представляють паралельні слов'янські корпуси на конференціях з корпусної лінгвістики, де обговорюються питання обміну матеріалом та досвідом. З 2010 р. корпусна комісія міжнародного комітету славистів організовує конференції Slavicoп, а у 2012 р. на Міжнародному з'їзді славистів у Мінську слов'янським паралельним корпусам буде присвячено спеціальний круглий стіл.

Проект з розвитку паралельних українсько-російських та російсько-українських корпусів розробляється з 2010 р. спільним колективом українських і

¹Статтю написано за підтримки програми Президії РАН «Корпусна лінгвістика».

російських учасників, які представляють різні науково-дослідні організації (Інститут української мови та Інститут мовознавства НАНУ, Київський лінгвістичний університет, Інститут російської мови та Інститут мовознавства РАН). І україністи, й русисти мають уже достатній досвід з теоретичної та практичної розробки одномовних корпусів. Для російської мови це передусім традиція, що іде від проекту Машинного фонду російської мови до Національного корпусу (<http://ruscorpora.ru>; див. на цьому сайті список публікацій), для української – Мовно-інформаційний фонд НАНУ, корпус (точніше, низка корпусів) лабораторії комп'ютерної лінгвістики КНУ (<http://mova.info>), проект Національного корпусу [Демська-Кульчицька 2005]. Є також досвід створення паралельних корпусів: крім уже згаданих багатомовних, що містять російську й українську мови, існують проекти польсько-українського корпусу [Kotsyba 2010], українсько-російського корпусу новин ElVisti, що створюється автоматичним шляхом [Ландэ, Жигало 2010], російсько-іншомовних корпусів (не лише слов'янських) у складі Національного корпусу російської мови [Шведова, Сичинава 2010]. Досвід розробки усіх цих проектів всебічно враховується в підготовці українсько-російського та російсько-українського корпусів.

Паралельний українсько-російський корпус відкритий для пошуку у відповідному розділі сайту НКРМ і станом на липень 2011 р. містить 131 текст обсягом 2 млн словоформ (за кількістю текстів це найбільший паралельний корпус серед тих, що були розроблені за участю НКРМ). Російсько-український корпус поки що складається з 25 текстів загальним обсягом 1 млн словоформ. Розширення його обсягу триває. Для паралельного корпусу цей параметр є не менш значущим, ніж для одномовного: чим більший за обсягом корпус, тим вища надійність невинноводності повторення тих чи інших моделей перекладу.

Обидва корпуси достатньо репрезентативні з хронологічного погляду: вони охоплюють період від творчості засновників літературних мов – Котляревського й Пушкіна – до сьогодення. Цікавою теоретичною проблемою є той факт, що під час розробки паралельних корпусів завдання жанрової репрезентативності раніше практично не ставилося. У більшості паралельних корпусів зібрано тексти, що представляють лише один жанр; зазвичай це тільки художні тексти, іноді – тільки офіційно-ділові (наприклад, у корпусі документів Європейського союзу, <http://corpus.leeds.ac.uk/paraquery.html>). Звісно, це пояснюється об'єктивними чинниками функціонування перекладних текстів: тиражні тексти, які часто перевидаються (особливо художні), перекладаються частіше, ніж, скажімо, газетну публіцистику або тим більше приватне листування. Проте до українсько-російського та російсько-українського кор-

пусів залучено (або планується залучити) також наукові тексти, публіцистику, навіть особисті листи письменників, які увійшли до перекладних видань їхніх творів. До корпусу також залучено перекладений російською мовою український фольклор (казки та легенди). Прецедентів включення до паралельних корпусів такого матеріалу раніше не було. Ми намагаємося якомога репрезентативніше відобразити жанри та різновиди текстів, які були перекладені в різні часи з української мови на російську та навпаки.

Переклади з української на російську та з російської на українську становлять значний інтерес для вивчення обох мов. Адже йдеться про близькоспоріднені мови, різниця у лексичній та граматичній будові між якими часто є досить неочевидною і складною. Слід також враховувати, що в описах та словниках радянського часу норми цих мов з ідеологічних міркувань нерідко штучно зближувалися. Корпусне дослідження (рівносильне повному «розписуванню» величезного обсягу текстів на картки в традиційній лексикографії) надає можливість виявити всю повноту і складність картини міжмовних відповідностей у кожному конкретному випадку. Перекладні тексти тут становлять не менш цінний матеріал, ніж оригінальні. Українська школа художнього перекладу завжди цінувалася з огляду на мовне та стилістичне багатство перекладених текстів, мова українських перекладачів уже аналізувалася з лінгвістичного, зокрема з лексикографічного, погляду [Скопненко, Цимбалюк 2003]. Перекладачами виступали й відомі українські та російські письменники. Серед перекладачів з російської на українську – Леся Українка, Максим Рильський та Борис Антоненко-Давидович (крім того, деякі письменники самі перекладали свої твори російською мовою), серед перекладачів з української на російську – Корній Чуковський, Павло Антокольський і Всеволод Ржешевський. Навіть у пересічних перекладах радянського часу, в яких необхідно зважати на цензурні та редакційні зміни тексту з ідеологічних причин, а також у сучасних масових перекладах публіцистики та наукових текстів відображаються динамічні зміни мови у XX столітті, не кажучи вже про історичну та культурологічну інформацію.

Тексти корпусу напівавтоматично, за реченнями, вирівнювали М. О. Шведова, О. О. Тищенко-Монастирська і Г. Г. Кривенко за допомогою безкоштовної програми LeoBilingua, доступної за адресою www.hot.ee/b/bclogic/. Використовувалися також уже вирівняні, люб'язно надані А. Барентсеном та Р. фон Вальденфельсом тексти з проєктів ASPAC і ParaSOL (їхня розмітка при цьому дещо коригувалася, зокрема вирівнювання за абзацами у тих випадках, де це можливо зробити автоматично, було замінено на вирівнювання за реченнями). Надалі планується використовувати власну розробку (оболонку

до програми HunAlign, яка застосовується, зокрема, у корпусі ParaSOL). Вирівняні речення представлено у форматі XML. Всі тексти отримують автоматичну морфологічну розмітку (із незнятою омонімією; планується також зняття омонімії в частині текстів). Для пошуку доступні будь-які сполучення слівформ, лексем та граматичних характеристик; можливий також пошук з урахуванням розділових знаків. В інтернет-інтерфейсі корпусу можна задати хронологічний і жанровий підкорпус текстів, сортування пошукової видачі.

Нагальне для цілої низки потреб (зокрема лексикографічних) завдання створення великих загальнодоступних корпусів української мови вирішене ще не повністю, і розробка паралельних українсько-російських та російсько-українських корпусів є лише одним із кроків у цьому напрямку.

Література

1. Демська-Кульчицька О. Основи Національного корпусу української мови. – К., 2005.
2. Ландэ Д. В., Жигало В. В. О создании параллельного двуязычного корпуса веб-публикаций [Електронний ресурс] // <http://infostream.ua/ling/ml-small-end.pdf>
3. Скопненко О., Цимбалюк Т. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша, Словник-довідник. – К., Довіра, 2003. – 735 с.
4. Сичинава Д. В., Шведова М. А. Параллельные корпуса в составе национального корпуса русского языка: технологии и решаемые задачи // Компьютерная лингвистика: научное направление и учебная дисциплина: сборник научных статей. Вып. 1 / Отв. ред. В. И. Коваль. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2010. – С. 31–35.
5. Kotsyba N. PolUKR (a Polish-Ukrainian parallel corpus) as a testbed for a parallel corpora toolbox. (submitted for publication to the proceedings of the international conference «SlaviCorp», 22–24 November 2010, Warsaw [Електронний ресурс] // http://domeczek.pl/~natko/papers/NKotsyba_SlaviCorp2010_paper.pdf.
6. Vavřín M., Rosen A. Korpus InterCorp [Електронний ресурс] // <http://korpus.cz/intercorp-info.php>.
7. Waldenfels R. Compiling a parallel corpus of slavic languages. Text strategies, tools and the question of lemmatization in alignment. In: Brehmer, B., Zdanova, V., Zimny, R. (Hrsg.); Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV) 9. München, 123–138, 2006 [Електронний ресурс] // (<http://www-nw.uni-regensburg.de/%7Ewar05297.slavistik>. [sprachlit.uni-regensburg.de/pub/ WaldenfelsParallelCorpora2006.pdf](http://sprachlit.uni-regensburg.de/pub/WaldenfelsParallelCorpora2006.pdf)).

Особливості фіксації логічного пізнання фразеологічними варіантами

Проблема співвідношення мови й мислення, лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів у процесі пізнання залишається актуальною та остаточно не з'ясованою. Кожному вжитому слову та реченню передуює мисленнєва діяльність, яка уможливорює порозуміння між мовцями завдяки впорядковано дібраним та використаним мовним засобам; за реченням постає насамперед судження. Така впорядкованість є підґрунтям для логічного аналізу мови. Однак, з іншого боку, мова як система вміщує величезну кількість художніх засобів та переносних значень, які роблять мовлення образним та багатим, а не лише зведеним до логічних формул.

Поєднання логічного та алогічного в мові зумовлено накладанням власне мовних засобів на логічні схеми та способи отримання й вираження інформації. Усебічне пізнання світу, безперечно, неможливе без мови, однак відбувається за посередництвом як мовних, так і позамовних чинників. Інтерпретований мовцями зв'язок між явищами дійсності втілений у особливостях мови; він може перебувати на поверхні й бути очевидним, логічно вмотивованим, або ж алогічним, недостатньо вмотивованим.

Фразеологізмами називають стійкі мовні одиниці, що означає усталене, фіксоване співвідношення змісту та форми вислову. На противагу цьому загальноприйнятому твердженню у фразеологічній системі мови побутує думка, що існують такі одиниці, що за збереження цілісного значення все ж допускають зміну форми. Таким чином, у фразеології існують дві протилежні тенденції: збереження цілісності та творення варіантів одного чи кількох компонентів вислову. З погляду логіки цікавою є специфіка варіативності в одному фразеологізмі кількох лексем.

Варіантність притаманна практично всім одиницям мови. Особливістю її у фразеологізмах є те, що варіативні компоненти можуть відрізнятися лише словотвірними засобами, конотативними відтінками семантики або ж загальним денотативним значенням. Такі взаємозамінні одиниці виступають синонімами в конкретному фразеологізованому контексті; залежно від міри усталеності / контекстуальності компоненти є логічно / алогічно взаємозамінними в одному фразеологізмі.

Фразеологічні варіанти – феномен, що в реальному мовленнєвому процесі не існує, оскільки в кожній конкретній ситуації ми використовуємо саме такий, а не інакший фразеологізм й залишаємо без уваги всі інші можливі тотожні за значенням конструкції. Вибір конкретної фразеологічної одиниці з-поміж ряду варіантних зумовлений метою, умовами спілкування, мовною компетенцією того, хто говорить, його територіальною чи соціальною приналежністю. «У природному комунікативному процесі фраза має одну інтерпретацію (яку задумав той, хто говорить), а в логічному представленні природного комунікативного факту – вона має безліч інтерпретацій» [3: 441–442]. Отже, у процесі мовлення фразеологізм існує лише в одному вияві та з одним значенням, і тільки словник може фіксувати одразу всі можливі видозміни фразеологічної одиниці. Усі інші не використані з певних причин мовцем у конкретній ситуації варіантні конструкції існують у мовній системі й відображені у фразеологічному словнику української мови.

Про специфіку співвідношення варіантності та синонімії у фразеології А. Матвієнко пише: «Між фразеологічними синонімами і варіантами немає чіткої межі. Фразеологічну варіантність можна вважати крайнім виявом синонімії, де різниця між синонімами зведена до мінімуму» [4: 16]. Однак, фразеологічні синоніми називають те саме явище різними мовними засобами, тобто по-різному називають одне пізнане явище, а фразеологічні варіанти – це та сама назва, однак з можливими видозмінами компонентів.

Таким чином, унаслідок зіставлення варіантів однієї фразеологічної одиниці виявляють ряд взаємозамінних у певному контексті лексем, які позначають те саме явище дійсності та вступають у синонімічні відношення різного ступеня контекстуальності / абсолютності (алогічності / логічності). «Синонімічний ряд у широкому розумінні цього слова являє собою мікросистему в синонімічній системі і в загальній системі мови, яка виникла завдяки можливості по-різному називати ті самі явища дійсності. І як своєрідна підсистема в системі мови синонімічний ряд завжди перебуває в русі, активно реагуючи на закономірності розвитку мови, – з'являються нові синоніми, а то й цілі синонімічні ряди. Слова-компоненти фразеологізму допускають синонімічну взаємозаміну без втрати загального цілісного значення, утворюючи таким чином своєрідний варіант, наприклад: *скрутити в баранячий ріг (дугу), зарубати (собі) на носі (на лобі), доїняти (допекти) до живого (до печінок), дати ляпаса (запотиличника), палець (пальця) у рот не клади, прикидатися дурнем (дурником), бити байдики (баглай) й т. ін.» [4: 32].*

«Фразеологічні варіанти – це різновиди фразеологічних одиниць, тотожних за значенням і граматичними функціями при частковій відмінності в

компонентному складі, у словоформах компонентів або в їх порядку чи кількості» [8: 92]. Залишається відкритим питання про те, чи можна словотвірну та граматичну варіативність компонентів фразеологізму вважати достатньою підставою для йменування структури фразеологічним варіантом.

«Словник фразеологізмів української мови» часто фіксує різні граматичні та словотвірні форми одного слова як варіантні у складі однієї фразеологічної одиниці, наприклад:

– граматичні форми: *лоб (лобом) у лоб* [7: 350], *каменем лягти на дно (на дні)* [7: 360], *наводити / навести очі (око, оком)* [7: 417], *мати мухи (муху) в носі* [7: 370], *мати гостре око (гострі очі)* [7: 372], *тав (тави) ловити* [7: 350], *вправляти / вправити мозок (мізки)* [7: 128], *на стіну (на стіни, на стінку) лізти / полізти* [7: 347], *литися / политися річкою (річками, рікою)* [7: 337], *вітер у кишенях (у кишені) свистить (гуляє, вис)* [7: 112], *не мати собі рівного (рівних, подібних)* [7: 381]. Такі варіантні компоненти фразеологізму вказують на денотат різними способами вираження повнозначного компонента (найчастіше це заміна однини множиною).

– словотвірні форми: *мінати як (мов, наче) рукавички (рукавиці)* [7: 392], *тільки пальчики (пальці) облизеш* [7: 452], *під віник (під віничок)* [7: 110], *як у віночку (як у вінку)* [7: 110], *мати слабість (слабинку, слабкість)* [7: 320], *литися / политися річкою (річками, рікою)* [7: 337], *лизати губи (губки)* [7: 333], *ні (ані, і) крихти (кришки)* [7: 314], *на стіну (на стінку) лізти / полізти* [7: 347], *мати за дурня (дурника)* [7: 373]. У таких фразеологічних висловах здебільшого поряд із емоційно нейтральним словом подано його зменшувано-пестливу форму, яка хоч і має додаткову конотацію, але не є носієм окремого лексичного значення, тобто є новою назвою позначуваної реальії.

Слідом за Т. Свердан ми не погоджуємося з твердженням деяких мовознавців про те, що будь-яка заміна таких граматичних форм компонентів фразеологічних одиниць, як-от роду, числа, відмінка, особи, є одним із способів трансформації фразеологізмів, бо вважаємо такі зміни синтагматичними особливостями поєднання мовних одиниць в синтаксичне ціле. І лише зумисне порушення норм словозміни чи формотворення, котре передбачає певний комічний, сатиричний, згрубілий та ін. ефект, може трактуватися як спосіб стилістичної видозміни фразеологічної одиниці [5: 36], тобто йдеться про таке варіювання компонентного складу фразеологізму, яке виникло внаслідок цілеспрямованої пізнавальної чи комунікативної діяльності мовця.

Особливістю фіксації фразеологічних варіантів у словнику, за словами Н. Бабиць, є те, що «у реєстрі словника фразеологізм подано зі словами постійного фразеологічного оточення або з факультативними компонентами, які не

лише варіюються, а й випускаються у мовленні, а в покажчиках до словників ці ж фразеологізми представлені в скороченому варіанті, так, як вони функціонують у мовній практиці» [2: 10], тобто у словниковому реєстрі зафіксовано всі мовні засоби, які служать формою для певного фразеологічного значення, а в словниковому покажчику фразеологічні варіанти продемонстровані так, як вони використовуються в мовленні, – кожен вислів засвідчений окремо.

Варіантними пропонуємо називати такі фразеологічні одиниці, у яких зафіксована лексична взаємозаміна компонентів. Лексична варіантність фразеологічних одиниць ґрунтується на багатозначності слів-компонентів фразеологізму, на їхньому переносному значенні та вживанні, співвідносності чи отождоженні певних понять у свідомості мовця.

Найчастіше варіюються такі компоненти фразеологічних висловів, які належать до однієї частини мови. Однак іноді взаємозамінними є лексеми, що мають різну частиномовну приналежність, але позначають співвідносні поняття, тобто мають спільні семи у своїх лексичних значеннях. Наприклад: *не мати коли й угору (на небо, на стелю і т. ін.) глянути* [7: 380], *лаври не дають спати (спокою, покою і т. ін.)* [7: 322], *доходити / дійти до живого (до самих (живих) печінок)* [7: 210], *пробувати свої сили (себе)* [7: 57], *тягти тягар на своїх плечах (на собі)* [7: 434], *гнути свою лінію (своє)* [7: 151]. Іншою причиною взаємозамінності таких лексем в одному вислові є творення слів однієї частини мови від іншої: *манна небесна (з неба, з небес)* [7: 367], *сльозами (сльозми, слізно) молити* [7: 402].

Зазвичай варіантними компонентами у складі фразеологічних одиниць виступають дієслова (унаслідок їхньої полісемії та багатовалентності). Те саме дієслово у складі різних фразеологічних одиниць може мати різні варіантні відповідники (значення дієслова обмежене фразеологічним контекстом, який і визначає коло допустимих синонімів): *ламати (порушувати) / зламати (поламати, порушити) [своє] слово* [7: 326], *ламати / поламати (зламати, розбивати і т. ін.) пута* [7: 326], *ламати (проламувати, розбивати і т. ін.) / зламати (проламати, розбити і т. ін.) лід (кригу)* [7: 326], *ламати / зламати (переламати, поламати і т. ін.) хребет* [7: 326], *ламати / зламати (поламати, обламати і т. ін.) зуби* [7: 326]; *наставляти (розкидати, розставляти, плести і т. ін.) / наставити (розкинути, розставити і т. ін.) [свої] тенета (сіті, пастки, силця і т. ін.)* [7: 426], *наставляти (нацулювати, нацурювати) / наставити (нацулити, нацурити) вуха (вуха)* [7: 426], *наставляти (направляти, напучувати і т. ін.) / наставити (направити, напутити і т. ін.) на [добру (праведну)] путь (дорогу, стежку)* [7: 426], *наставляти (направити) на [добрий] розум* [7: 426].

Серед взаємозамінних дієслів-компонентів лексичних фразеологічних варіантів часто трапляються звичайні, усталені синоніми чи спільнокореневі слова: *відкрити (відчинити) / відкривати (відчиняти) двері* [7: 103], *скільки душа забажає (запране, захоче і т. ін.)* [7: 229], *душа болить (щемить, ятриться і т. ін.) / заболіла (зацеміла, зятрилася і т. ін.)* [7: 225], *дух піднімається (підноситься) / піднявся (піднісся)* [7: 224], *хоч живцем гинути (помирати)* [7: 148], *втрачати (зубити, тратити) / втратити (згубити, стратити) голову* [7: 138], *воювати (боротися) з вітряками* [7: 125]. Така ланцюжкова варіантність лексем у межах фразеологічної одиниці є логічною, оскільки близькість семантики дієслів дозволяє їм замінювати одне одного в певному контексті. Рідше трапляються фразеологічні варіанти, де дієслово має лише один заміник: *відчути (почути) нюхом* [7: 108], *відтанути (відійти) душею (серцем)* [7: 107], *носити (міряти) воду решетом* [7: 440], *свічки в очах засвічуються (стають) / засвітилися (стали)* [7: 637], *запеклося (зачерствіло) серце* [7: 640], *убити (піймати) грінку* [7: 731]. Так, у поданих фразеологізмах контекстуальними синонімами виступають слова *відчути – почути, носити – міряти, перетворювати – обертати, пустити – розвіяти, засвічувати – ставати, запекти – зачерствіти, заговорити – прокинутися, убити – поїмати, в'янути – свербіти*. Така дієслівна варіантність є алогічною, оскільки варіантні компоненти постають синонімами лише у фразеологічному контексті, а поза ним не взаємозамінюються.

Варіантні іменники та прикметники у складі фразеологізмів теж непоодинокі (завдяки здатності людини мислити не лише конкретними образами та поняттями, а узагальнювати, типізувати, означувати метафорично осмислювати пізнане). Порівняно великі й відкриті контекстуально-синонімічні ряди іменників у межах фразеологічного вислову виникають тоді, коли варіативна лексема має багато усталених синонімічних відповідників: як *(мов, ніби і т. ін.) з ланцюга (з цепу, з налігача і т. ін.) зірвався* [7: 265], *іти (бути, ходити) на повідку (на повіді, на припоні, на прив'язі і т. ін.)* [7: 277], *казанок (баняк) не варить* [7: 285], *хоч до рани (до болячки, до зубів і т. ін.) прикладай* [7: 299], *крик (лемент) душі* [7: 313], *у перших лавах (рядях) іти в далеку дорогу (путь)* [7: 277], *ламати (проламувати, розбивати і т. ін.) / зламати (проламати, розбити і т. ін.) лід (кригу)* [7: 326], *лантух (мішок) з кістками* [7: 314], *щербатої (зламаної, ламаної і т. ін.) копійки не мати* [7: 308], *в очах замигтіли (замиготіли) білі (веселі, грайливі і т. ін.) метелики* [7: 386], *невеселим (сумовитим. сумним і т. ін.) оком* [7: 466], *у великій (значній, більшій і т. ін.) мірі* [7: 392].

Взаємозамінність таких лексем у межах одного фразеологізму є логічно вмотивованою, оскільки ці іменники виступають синонімами не лише

в усталеному вислові, а й поза фразеологічним оточенням, незалежно від контексту. Однак зв'язки між змінними лексемами можуть мати різний ступінь логічної вмотивованості. Алогічними, тобто такими, що не взаємозамінюються синонімічно поза фразеологічним контекстом, синонімами постають такі компоненти фразеологічних варіантів: *зганяти (згонити) / зігнати злість (зло, досаду, серце і т. ін.)* [7: 260], *злість – серце; заварити кашу (пиво, халепу і т. ін.)* [7: 239], *каша – пиво, каша – халепа; хоч до рани (до болячки, до зубів і т. ін.) клади (прикладай, притуляй і т. ін.)* [7: 299], *рана – зуби; мити сльозами лице (обличчя, бороду і т. ін.)* [7: 389], *лице – борода*.

Рідше трапляються варіантні прислівники та числівники, бо вони мають меншу здатність до утворення переносних значень, формування синонімічних рядів, натомість переважають прикметники, дієслова: Наприклад: *щербатою (зламаной, ламаної і т. ін.) копійки не мати* [7: 308], *в очах замигтіли (замиготіли) білі (веселі, грайливі і т. ін.) метелики* [7: 386], *невеселим (сумовитим, сумним і т. ін.) оком* [7: 466], *як три дні (тиждень) хліба не їв* [7: 281], *відсувати (відтісняти) / відсунути (відтіснити) на задній (другий) план* [7: 107].

Крім того, що взаємозамінні лексеми у фразеологічних варіантах можуть відрізнятися відтінками лексичного значення, вони можуть мати й різну стилістичну характеристику, що зумовлено широким діапазоном функціональних «запитів» мовцем відповідних варіантів фразеологізму до різних ситуацій, умов, сфер спілкування (зневажити чи возвеличити, образити чи похвалити). Такі стилістичні варіанти нечисленні. У словнику вони мають, як правило, відповідне маркування. Наприклад: *маг і чародій* (заст. *чудодій*) [7: 362], *ділитися останнім (діал. *посліднім*) шматком хліба* [7: 204], *заливати / залити очі (вульг. *сліпи*) горілкою* [7: 246], *відкинути / відкидати ноги (вульг. *копита, ратиці*)* [7: 156], *діло маленьке (зневажл. *теляче*)* [7: 204], *накладати / накласти (наложити) руку (грубо *лапу*)* [7: 421], *дух вийшов (грубо *випер*)* [7: 223], *аж із горла лізе (грубо *претється*)* [7: 343].

Вивчення лексичних варіантів фразеологізму є надійним джерелом для дослідження шляхів і способів фразеологізації вільних словосполучень, уточнення їхньої внутрішньої форми, а отже, може слугувати для характеристики мовної картини світу як діалектного, так і загальнонаціонального мовлення.

Розмежовуючи лексичні та граматичні варіанти фразеологізмів, урахуовуючи відкритість / закритість контекстуально-синонімічного ряду структури, семантичні особливості варіативного компонента, можна системно описати специфіку функціонування фразеологічних варіантів як особливого мовного явища зі складною структурою та різноманітними асоціативними семантико-стилістичними видозмінами. Вибір варіанта зумовлюється особливостями

психіки людини (здатністю до ототожнення чи асоціативного співвіднесення явищ дійсності, абстрагування від конкретного до уявного, метафоризації, аналізу та синтезу), етнографічним оточенням та ментальними характеристиками. Відмінності історії, побуту представників різних народів творять особливості кожної мовної картини світу, а отже, відмінність у використанні мовних ресурсів та ставленні до них. А в основі – глибинна будова та філософська сутність самої мови як явища динамічного.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 133 с.
2. Бабич Н. Д. Проблема фразеологічності конструкцій «службове слово + повнозначне» у слов'янських мовах // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия: «Филология». – Том 20 (59), № 6. – 2007. – С. 10–14.
3. Вдовиченко А. В. Расставание с «языком». Критическая ретроспектива лингвистического знания. Монография. – М.: Издательство Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного университета, 2008. – 512 с.
4. Матвієнко А. М. Фразеологічні синоніми і варіанти // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 8. – С. 16–20.
5. Свердан Т. П. Явище усічення фразеологізмів на тлі розрізнення процесів варіювання і трансформації // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия: «Филология». – Том 20 (59), № 6. – 2007. – С. 35–41.
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.
7. Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
8. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.

Halyna ARTEMENKO

Features of Fixing Logical Cognition by Idiom's Variants

The article discusses the features of idiom's variants, components of which vary only in derivational means, connotative nuances of semantics or general denotative meanings. These units become interchangeable synonyms in a particular idiomatic context; depending on the degree of stability components are logically / illogically interchangeable in an idiom. Selecting specific phraseological units among a number of variants is caused by objective conditions of communication, linguistic competence of the speaker, his territorial or social group.

Особливості внутрішньої форми фразеологізмів із лексемами на позначення вогню

Нашу розвідку присвячено особливостям внутрішньої форми фразеологізмів, що включають полісемантичні слова на позначення вогню. Ми аналізуємо такі фразеологізми в українській, а також в англійській та німецькій мовах. Зазначену тему досліджуємо в межах ширшої проблеми, що її можна сформулювати так: функціонування полісемантичних лексем із термічним значенням у внутрішньофразеологічному контексті. Інакше кажучи, нас ця тема цікавить у зв'язку з вивченням семантичного і фразеотвірного потенціалу термічної лексики. Вогонь й інші термічні явища відіграють істотну роль у житті людини, її природному та суспільно-культурному довкіллі. Лексеми, що належать до «термічної» сфери, здатні передавати, зокрема у вторинному використанні, дуже широкий спектр значень, які належать не лише до цієї, а й до інших семантичних сфер і вираження яких прямо чи опосередковано мотивується термічною семантикою. Смисловий розвиток «термічних» слів уже був об'єктом досліджень, але головню в царині лексичної семантики і словотвору [2; 3; 4], натомість фразеологічних студій тут бракує, понадто ж на матеріалі української, англійської та німецької мов. Крім того, нас цікавить і внутрішньомовний механізм функціонування семантики багатозначних лексичних одиниць на фразеологічному рівні, оскільки проблематика взаємовідношень лексико-семантичної та лексико-фразеологічної підсистем мови теж є недостатньо вивченою.

Структурно-семантичний аналіз предикативних фразем із ключовим лексичним компонентом-позначенням вогню показав, а) що їхня внутрішня форма виявляє певні спільні риси, і б) що ці риси перебувають у співвідношенні з тими чи тими фразеологічно пов'язаними вторинними значеннями згаданої ключової лексеми. Фразеологічно пов'язаним, чи фразеопохідним, ми називаємо те значення, яке слово отримує, функціонуючи в контексті фраземи, і яке є, отже, складником цілісного значення цієї фраземи. Одним із типових фразеопохідних значень слів-найменувань вогню є «джерело інтенсивного деструктивного, головню негативного (й не завжди фізичного) впливу». Іншим, також типовим, хоча й менш поширеним, є фразеологічно пов'язане значення «цілеспрямована ефективна (і здебільшого позитивно оцінюва-

на) конструктивна діяльність». Спільним для цих фразеологічних значень є семантична риса «інтенсивна результативна дія». У переважній більшості випадків ці значення мотивуються фразеотвірною семантемою «вогонь, полум'я», яка для найменувань вогню є вихідною, первинною. Крім того, подібні фразеологічні значення можуть походити і від вторинної для назв вогню семантики «стрільба, ведення вогню».

Отож для фразеологічних утворень, у складі яких назви вогню виражають ці два типи значення, у цілому є характерною образна внутрішня форма, котра є позначенням певної більш-менш реальної ситуації, такої, приміром, як посилення процесу горіння внаслідок додавання до вогню легкозаймистих речовин, необачне поводження з вогнем і ті наслідки, які воно може мати для людини тощо: *підливати масла у вогонь* «підсилювати, розпалювати, збуджувати чимсь певне почуття, переживання, суперечку і т. ін» [ІЛС «СУ» 1.05], *гратися з вогнем* «поводитися необережно, займатися чимось небезпечним, не думаючи про наслідки; ризикувати» [УРФС: 16], англ. *put the fat to the fire* «погіршити суперечку чи сварку» [АРФС: 264] (дослівно «підливати масла у вогонь»), *play with fire* «по-дурному ризикувати» [LDCE: 114] (дослівно «гратися з вогнем»), нім. *Öl ins Feuer gießen* «підливати масла у вогонь» [НРФС: 427], *mit dem Feuer spielen* «гратися з вогнем» [НРФС: 176]. Це ж стосується і одиничної фраземи, де вогонь метафорично символізує результативну дію як таку, пор. укр. *диму без вогню не буває* «все має свою причину» [УРФС: 50] та її англійський і німецький відповідники: англ. *there is no smoke without fire* [АУФС: 939] (дослівно «немає диму без вогню»), *wo Rauch ist, da ist auch Feuer* [Multilex 2.0] (дослівно «там, де дим, також і вогонь»). Справді, усе це ситуації, які цілком можна уявити в дійсності.

Те саме стосується і сполук, де семантика «вогонь, полум'я» породжує значення інтенсивного й продуктивного процесу, а внутрішня форма описує виробничі ситуації, такі, як підтримання чи розкладання вогню, його використання для готування їжі чи розігрівання прасок: укр. *ні вогню, ні полум'я – тільки дим* [ПП: 59] (ми тлумачимо цю паремійну фразу як «багато галасу, а діла немає»), *огонь д'огневи присувати* «непотрібна робота» [ГРП, 2: 625]; *добре класти огонь, як готова колода* [тс.] (тобто «для ефективної роботи слід добре підготуватися»), *при чужім огні свій горнець гріє* «користується чужим добром» [тс.: 627], англ. *have many irons in the fire* «бути дуже заклопотаним різними справами» [АУФС: 469] (дослівно «мати багато прасок на вогні» – зараз праски нагрівають інакше), *keep the home fires burning* «підтримувати сімейне вогнище, зберігати сім'ю, підтримувати, годувати сім'ю» [АРФС: 278], нім. *mehrere Eisen im Feuer haben* «1. (не) мати багато проєктів; 2. (не) мати багато можливостей» [НРФС: 149] (дослівне значення теж описує

ситуацію, коли на вогні багато прасок), *sein Süpphen am Feuer anderer kochen* «наживатися за рахунок інших» [тс. 176] (дослівно «варити свою юшечку на вогні, що належить іншому»).

У випадку внутрішньої форми фраземи англ. *not (ever)/ never set the Thames (the world) on fire* «не зробити чогось надзвичайного» [АРФС: 279] (дослівно «не запалити Темзу/світ») ідеться про події, здійснити які неможливо. Проте цей приклад підтверджує згадану закономірність, оскільки він, виступаючи, як правило, у заперечній формі, говорить про нездатність до чогось виняткового, такого, що виходить за рамки пересічного й природно очікуваного.

Конкретна образно-наочна ситуація, яка виражається такими фразеологізмами на рівні їхньої внутрішньої форми, далі витлумачується в узагальненому сенсі як метафора, метафоричний знак інших подібних за своїм логічним характером ситуацій. Приміром, у фраземах типу укр. *диму без вогню не буває* ситуація, що описується на дослівному рівні, водночас отримує узагальнене витлумачення «не існує явища без його причини», яке, у свою чергу, може стосуватись інших конкретних ситуацій, пор. дефініції англійського відповідника цієї української фраземи, що метафорично порівнюють зв'язок між димом і вогнем із відношенням між поголосом та його можливими реальними підставами («у чуток завжди є певні підстави» [OALDCE, 1: 321]; «якщо про когось говорять щось погане, то це, можливо, частково відповідає дійсності» [LDCE: 1562]). Міжмовні збіги у внутрішній формі таких утворень можна розглядати як утілення певних більш-менш загальних моделей, причому навіть не обов'язково фразеологічних (і, отже, мовних), а й, ширше, концептуально-семіотичних: приміром, співвідношення між димом та вогнем в ілюстраціях суджень про наявність чогось на підставі наявності чогось іншого, наводиться в давньоіндійських трактатах із логіки (див. [5: 199]), що свідчить про типовість чи навіть культурну універсальність цього образу.

Аналогічним чином узагальнюючу метафору, але таку, що втілює вже сучасну мовно-культурну модель, можна вбачати й у випадку фразем, у яких позначення вогню використовуються на рівні внутрішньої форми у значенні «ведення вогню, стрілянина», виражаючи (частіше) негативний деструктивний вплив і (рідше і, крім того, у заперечній формі) позитивно оцінювану конструктивну діяльність. Це утворення типу укр. *викликати вогонь на себе* «свідомо, навмисне брати на себе всю складність, чийось вину або відповідальність за щось» [УРФС: 30], *прийняти на себе вогонь* «прикрити, уберегти кого-небудь від небезпеки, неприємностей, ганьби і т. ін.; заступитися за когось» [ЛІС «СУ» 1.05], *відкривати вогонь* [УРФС: 36]. Англійські й німецькі одиниці часто є більш або менш точними відповідниками укра-

їнських, пор. англ. *be/come under fire* «зазнати суворой критики за зроблене (уживання, властиве медійним повідомленням)» [LDCE: 597] (дослівно «бути під вогнем»), де зосередження вогню образно ототожнюється з особливою критичною увагою чи пильністю, *hang fire* «давати осічку; зволікати; не давати відповіді» [АРФС: 278], *miss fire* «давати осічку; пройти непоміченим, не дати бажаного результату» [АРФС: 279] тощо.

Проте в деяких аналізованих фраземах, у їхньому первісному фразеологічному значенні трапляється й вияв метонімічної мотивації: мова йде про ті спокуси, внутрішня форма яких відтворює певні історичні реалії, називаючи їхні деталі, пор. укр. *вогнем і мечем* «знищити нещадно; з великою жорстокістю» [ЛС «СУ» 1.05] і його відповідники англ. *fire and sword* «спалення й убивство (під час війни)» [OALDCE, 1: 321] (дослівно «вогнем і мечем»), нім. *mit Feuer und Schwert ausrotten* «зруйнувати, знищити вогнем і мечем, піддати вогню і мечу» [НРФС: 176]. Існує кілька версій виникнення цього вислову, одна з них пов'язує його внутрішню форму зі стародавнім способом лікування (вирізання ран і припалювання їх вогнем), натомість значення «знищувати супротивника мечем і пожежами» з'являється в римських поетів [СРФ: 415]. Відбиття певної ситуації за її реальними складниками можна вбачати й у первісному значенні одиниць типу укр. *піти (іти) у вогонь і у воду* «готовий іти куди завгодно, на все» [УРФС: 87], *скакати (і) у вогонь і в воду за кого* «бути готовим на будь-який самовідданий учинок заради кого-небудь; робити будь-що для когось» [УРФС: 87], англ. *go through fire (and water)* «1. пройти через суворі випробовування; 2. іти у воду і вогонь за когось (for); здолати перешкоди» [АУФС: 432], нім. *für j-n durchs Feuer gehen* «піти за когось у вогонь і у воду» [НРФС: 176] (дослівне значення «за когось крізь вогонь пройти»).

Щодо походження аналогічного російського прислів'я укладачі історико-етимологічного словника російської фразеології подають шість версій, із яких найбільшої уваги заслуговує вказівка на давнє міфологічне осмислення вогню й води як стихій, котрі очищають і випробовують людину (пор. рос. *в воде не тонет и в огне не горит*), а також і згадка про середньовічний «Божий суд», коли вогонь і вода ставали засобами визначення винуватості [СРФ: 416-417]. Можливо, останнє стосується й сполуки нім. *die Hand für j-n, für etw. ins Feuer legen* «ручатись головою за кого-небудь, що-небудь» [НРФС: 255] (дослівно «покласти за когось руку у вогонь»), що у перекладних словниках тлумачиться якраз за допомогою щойно наведених сполук *піти (іти) у вогонь і у воду, скакати (і) у вогонь і в воду за кого*.

Таким чином, у деяких із фразем цієї групи знаходять відображення релігійні та міфологічні уявлення і, відповідно, мовні моделі, часом представлені

у прецедентних текстах, що стали джерелом їхнього запозичення шляхом фразеологічного калькування. У цьому ж плані пор. також укр. *вогнем* (полум'ям, пеклом і т.ін.) *дихати* «дуже сердитися, гніватися, виявляти недоброзичливість до когось» [УРФС: 39], англ. *breathe fire* «говорити й поводити себе дуже сердито» [АРФС: 278] (дослівно «дихати вогнем») і образні іменні сполуки укр. *прометеїв вогонь* «незгасне прагнення до досягнення високої та благородної мети» [УРФС: 159], англ. *sacred fire* «божественний вогонь; «іскра божа», тобто творчий дар, натхнення, талант» [АРФС: 652], *Promethean fire* «незгасне стремління до високих цілей і ідеалів» [АРФС: 279] (дослівно «Прометеїв вогонь»).

Англійський вислів *heap coals of fire on smb's head* «присоромити когось» [АРФС: 157] (дослівно «насипати палаюче вугілля комусь на голову») (пор. нім. *feurige Kohlen auf j-s Haupt sammeln* «присоромити кого-н. (своїм шляхетним учинком)» [Multilex 2.0], дослівно «тс.») походить із Біблії (Притчі, 25: 21–22; Послання св. ап. Павла до римлян, 12: 20), але його внутрішня форма, дослівно відтворюючи відповідний гебраїзм (у св. Павла переданий грецькою мовою), за своїм дослівним змістом не пов'язана з власне релігійною тематикою. Ця не дуже ясна внутрішня форма легше «прочитується», якщо зіставити її з тими ідіоматичними сполуками, де семантика вогню й узагалі термічного впливу мотивує фразеологічно пов'язані значення, які виражають негативні душевні й тілесні відчуття, а також і фізіономічні ознаки їхнього прояву, пор., зокрема, укр. *спекти рака* «зашарітися від сорому» [ІЛС «СУ» 1.05] (хітиновий панцир рака під дією високої температури набуває яскраво-червоного кольору).

Уже згадана німецька фразема *die Hand für j-n, für etw. ins Feuer legen* є також прикладом ускладненого механізму внутрішньої форми, у якій є кілька рівнів (і, відповідно, ступенів витлумачення): дослівне значення «покласти руку за когось (щось) у вогонь» набуває узагальненого перетлумачення «готовність здійснити щось для когось (чогось) у ситуації, яка є дуже небезпечною». Це останнє, у свою чергу, інтерпретується як свідчення наявності причини для такої налаштованості: її презумпцією є довіра тому, для кого це робиться за умови явної небезпеки, а така довіра, звісно, має бути дуже високою й навіть беззастережною. Структурно подібну ситуацію знаходимо й у німецькій фраземі *jmdm. Feuer geben* «висварити когось» [Multilex 2.0] (дослівно «комусь вогню дати»), у семантичному підґрунті якої можна вбачати не лише згадку про вогонь як носія деструктивного впливу, а й іронічне переосмислення цілісного фразеологічного значення «дати прикурити» шляхом обігрування контрасту між дружнім характером такої дії, з одного боку, і прямо протилежним у цьому сенсі й, отже, логічно неочікуваним похідним значенням, із іншого.

Знову повертаючись до нашої тези про наявність зв'язку між модельним характером внутрішньої форми і фразеологічно похідним значенням, зауважимо, що істотно іншим, ніж у попередніх прикладах, є образний зміст внутрішньої форми фразем, котрі за допомогою твірної «вогневої» семантики виражають 1) інтенсифікаційний вплив на людину, її дії та психіку, а також 2) певні соматичні й психологічні стани людини й властивості її характеру (такі, як гарячка чи збудженість; запальність, гарячковість, темпераментність). Щоправда, у першій групі теж можна знайти випадки, коли механізм внутрішньої форми спирається на образне витлумачення реальної життєвої ситуації (такою є, приміром, пожежа як причина поспіху, пор. англ. *where is the fire* «Чого ви так поспішаєте?» [АРФС: 279] (дослівно «Де горить?»), чи вогонь як складник технологічних процесів, пор. укр. *піддати вогню* «спонукати кого-небудь до інтенсивнішої дії, викликати, посилювати запал у когось і т. ін.» [ЛІС «СУ» 1.05]). Однак більшість фразем тут має внутрішню форму, котра образно представляє ситуацію інтенсифікаційного впливу в нереальний спосіб, пор. англ. *on the fire* «у роботі, у процесі становлення» [АРФС: 279] (дослівно «у вогні»), *build (light) a fire under smb* «примусити кого-небудь діяти» [АРФС: 277] (дослівно «розпалити вогонь під кимсь»), нім. *Feuer hinter etw. machen* «піддати жару, прискорити що-небудь» [НРФС: 176] (дослівно «тс.»), *jmdm. Feuer unter d. Frack (Schwanz, Füße) machen* «тс.» [WDGS, 2: 1272] (дослівно «розкласти комусь вогонь під фраком (хвостом, ногами)»).

Що ж до фразем, де фразеотвірне значення вогню служить для позначення «гарячих» рис темпераменту людини й аналогічних психічних та тілесних станів, то тут їхнє образне подання видається міфо-поетичним і в цьому сенсі умовним: причиною цих властивостей чи станів зображується вогонь, що локалізується в людині, яка, отже, горить, спалахує, уподібнюється вогняній кулі тощо, пор. укр. *огень му в руках* «такий прудкий до роботи або до бійки» [ГРП, 2: 626], *вогнем горіти* «дуже червоніти (про обличчя); мати високу температуру тіла, відчувати жар» [ЛІС «СУ» 1.05], *пашіти вогнем* «бути дуже розгараєлим, рум'яним через сильне збудження, хвилювання тощо» [тс.], *палити вогнем* «викликати жар, значне підвищення температури тіла (про хворобу); завдавати моральних страждань; дуже мучити» [УПП 458], *палитися вогнем* «дуже непокоїтися, страждати від чогось; виражати сильні почуття (про очі, погляд і т. ін.)» [ЛІС «СУ» 1.05], англ. *a fire in the blood* «пристрасть» [АРФС: 278] (дослівно «вогонь в крові»), *full of bush fire* «дуже енергійний, життєрадісний, відважний, мужній» [тс.] (дослівно «сповнений вогню як при пожежі в африканських чи австралійських чагарниках»), *a ball of fire* «хтось сповнений енергії та ентузіазму» [АРФС: 62] (дослівно

«куля вогню»), *catch (take) fire* «загорітися (любов'ю, пристрастю, ентузіазмом і под.)» [АРФС: 278] (дослівно «зайнятися»), *fire in one's belly* «сильне бажання» [LDCE: 597] (дослівно «вогонь у череві»), *on fire* «дуже привабливий, еротичний» [тс.] (дослівно «у вогні»), нім. *bei jmdm. ist (gleich) Feuer im Dach* «про запальну, легко збудливу людину» [WDGS, 2: 1271] (дослівно «у когось (моментально) вогонь на даху»), *Feuer fangen* перен. «загорітися (пристрастю, цікавістю); (легко) закохуватись» [НРФС: 175] (дослівно «зайнятися»), *Feuer und Flamme sein für etwas* «полум'яно захоплюватися чим-н.» [тс. 193–194] (дослівно «бути вогнем і полум'ям для чогось»), *Feuer und Flamme speien* «вергати грім і блискавку, шаленіти» [тс. 194] (дослівно «вогонь і полум'я вергати»). Ці образи із сучасного погляду є поетично-умовними, проте в історико-культурній перспективі, очевидно, відображають міфологічне сприйняття відповідних почуттів і яви (згідно з І. Г. Франк-Каменецьким, «те, що для міфічного образу є змістом, стає для поетичного образу його (внутрішньою) формою» [1: 556]).

Таким чином, фразеологічна семантика ключових лексем, виникаючи під впливом різних моделей і чинників смислового розвитку, у загальних рисах виявляється співвідносною із диференціацією внутрішньої форми фразем за ознакою «правдоподібність / міфологічно-образна умовність».

Література

1. Брагинская Н. В. Комментарий // Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. – М.: Гл. ред. вост. лит., 1978. – С. 532–566.
2. Верхотурова К. С. Огонь в зеркале русского языка. Дисс. .. канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2009. – 213 с.
3. Педченко Л. В. Лексика вогню в говірках російської мови. Автореферат ... канд. филол. наук. – Харків, 2000. – 20 с.
4. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: Гніздовий підхід. – Київ, 2003. – 479 с.
5. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – 720 с.

Джерела

- АРФС** Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Рус. яз., 1984. – 944 с.
- АУФС** Баранцев К. Т. Англо-український фразеологічний словник. – К.: Рад. школа, 1969. – 1052 с.
- ГРП** Галицько-руські приповідки: У трьох томах. / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Т. 1–3.

ІАС «СУ» 1.05	Інтегрована лексикографічна система «Словники України», версія 1.05. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України. – Довіра, 2001–2005.
НРФС	Бинович Л. Э., Гришин Н. Н. Немецко-русский фразеологический словарь. – М., Русский язык, 1975. – 656 с.
ПП	Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. – К.: Наук. думка, 1989. – 480 с.
СРФ	Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-пресс, 1999. – 701 с.
УПП	Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
УРФС	Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – К.: Радянська школа, 1978. – 447с.
LDCE	Longman Dictionary of Contemporary English. Harlow: Pearson Education Limited, 2003. – 1949 p.
Multilex 2.0	Немецко-русский электронный словарь МультиЛекс. – ЗАО МедиаЛингва, 1998.
OALDCE	Hornby A. S., A. P. Cowie. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Moscow: Russian Language, 1982. – V. 1–2.
WDGS	Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. – Berlin, Akademie-Verlag, 1973–1980. – B. 1–5.

Jana BECHKO

Peculiarities of the Inner Form of Idiomatic Phrases with Nouns Denoting Fire

The author analyses, with reference to the Ukrainian, English and German languages, the peculiarities of the inner form of idioms with nouns denoting fire. Proceeding from relationship between idiomatic meanings this noun acquires within idiom-internal context and the character of idiom's inner form, she finds out that some of these derivative meanings (eg, „source of negative destructive influence” or „positive constructive influence”) tend to correlate with inner forms denoting, as their literal sense, a real-life situation (such as adding fuel to fire, cooking on fire etc), while others (such as „source of intensifying influence on other person's activity” or „some mental characteristics as well as their facial expression”) are conveyed by inner forms depicting them in terms of purely poetic imagery (presumably mythological in its origins) identifying emotions with fire. She also considers such features of inner form as transparency, universality, metaphoric/metonymic nature and also its source.

Семантичні аспекти полісемічних іменників у електронному Словнику української мови в 20-ти томах

Проблема лексичної неоднозначності у мовознавчій науці не є новою: питання, що стосуються полісемії іменників, розглядалися багатьма лінгвістами як на теоретичному, так і на практичному рівнях. У теоретичному аспекті полісемію досліджували здебільшого в контексті загальних проблем мовної неоднозначності, зумовлених потребами лексикології та граматики. Багатозначності іменників на матеріалі української мови присвячено праці М. П. Кочергана, В. М. Русанівського, О. О. Тараненка, російської – Ю. Д. Апресяна, В. В. Виноградова, Б. М. Головіна, А. А. Залізняк, О. О. Потєбні, О. І. Смирницького, Н. М. Шанського, Д. М. Шмельова, англійської – О. Ю. Герві, А. Kilgarriff, німецької – О. Д. Огуй, I. Tyschler, S. Ullmann.

Однак результати традиційних мовознавчих праць уже не задовольняють зрослих вимог до сучасних досліджень, пов'язаних із створенням автоматизованих засобів опрацювання природної мови та розробкою різноманітних лексичних технологій. Системне лексикографічне представлення полісемічних слів вимагає створення чітких алгоритмів та моделей лексичної полісемії, усунення дифузності розмежування окремих лексико-семантичних варіантів у словниковій статті. Тому в таких дослідженнях полісемії актуалізується питання операційного визначення лексико-семантичних варіантів багатозначної лексики.

У лінгвістичній практиці існують різні погляди на багатозначність. О. В. Падучева [6], В. В. Туровський [8] багатозначність інтерпретують як безліч окремих значень із заданим відношенням похідності (семантичної деривації), що пов'язують їх з вихідним значенням. М. В. Перцов вважає, що існує певне загальне значення (інваріант), по відношенню до якого всі інші значення виступають як його варіанти [7]. Ю. Д. Апресян вважає, що «слово А вважається багатозначним, якщо для будь-яких двох його значень a_1 та a_j знайдуться такі значення $a_1, a_2, \dots, a_k, a_r$, що a_1 схоже з a_1 , $a_1 - z a_2$ і т. д., $a_k - z a_1$ і $a_1 - z a_j$. Як бачимо, визначення не вимагає, щоб у всіх значень багатозначного слова була загальна частина; достатньо, щоб кожне зі значень було пов'язано

хоча б з одним іншим значенням. Таким чином, визначення охоплює не тільки випадки радіальної полісемії, але й випадки ланцюжкової полісемії» [1: 187]. А. Вежицька інтерпретує значення слова як набір семантичних компонентів, або компонентів тлумачення, що мають вигляд тверджень на семантичній метамові. Порівняння цих наборів виявляє загальне та відмінне в значенні синонімів у межах однієї мови, перекладних еквівалентів у різних мовах, а також різних значень одного слова (кожному з яких формується свій набір) [3].

О. І. Смирницький представляє полісемічне слово як набір лексико-семантичних варіантів, що знаходяться відносно один одного у відношеннях семантичної похідності і виражаються однією звуковою оболонкою. «Лексико-семантичні варіанти протиставлені в мові не тільки один одному в межах смислової структури слова, а й іншим семантично співвідносним одиницям лексичної системи. ЛСВ багатозначного слова входять в різні ряди протиставлень: усередині слова – з іншими ЛСВ, за його межами – з членами певної лексико-семантичної групи, що забезпечує різностороннє «закріплення» в системі кожного з ЛСВ як елементарної конструктивної одиниці» [5: 528].

Деякі мовознавці взагалі заперечують факт наявності полісемії (О. А. Потєбня, О. О. Шахматов). В. А. Звегинцев, наприклад, писав: «Слово не може мати кілька «значень», оскільки в лексичному значенні слова закріплений результат певного узагальнення і цей процес узагальнення не перервний до тих пір, поки живе і розвивається мова, в одному слові не може одночасно відбуватися кілька різних узагальнень... Лексичне значення в слові одне, але воно може складатися з декількох потенційних типових поєднань, які з різних сторін характеризують єдине смислове ціле [4: 125–126].

Як показують наші спостереження, електронний Словник української мови в 20-ти томах містить 77217 реєстрових іменників, з яких 12127 (приблизно 15%) є полісемічними. Якщо не враховувати термінологічну лексику, то кількість багатозначних іменників складатиме приблизно 40%. З них 8385 іменників мають 2 лексико-семантичні варіанти (ЛСВ), 2380 – 3 ЛСВ, 801 – 4 ЛСВ, 309 – 5 ЛСВ, 126 – 6 ЛСВ, 54 – 7 ЛСВ, 38 – 8 ЛСВ, 17 – 9 ЛСВ, 8 – 10 ЛСВ, 3 – 11 ЛСВ, 5 – 12 ЛСВ, 1 – 13 ЛСВ. Це підтверджує тезу, що полісемія слова є природною семантичною універсалією, яка дозволяє в згорнутому вигляді відобразити безліч пов'язаних між собою концептів. Саме багатозначність лексичних одиниць є економним та зручним способом збереження інформації, що відображає найважливішу властивість пізнання і мислення узагальнено відтворювати дійсність.

Для семантичного аналізу мовних одиниць В. А. Широков запропонував теорію семантичних станів, згідно з якою будь-яка мовна одиниця у

контексті або в мовному потоці перебуває в певному семантичному стані, який для одиниць лексичного рівня є сумою ознак граматичної та лексичної семантики [12: 47]. Формально відповідність між мовною одиницею (словом у його конкретному значенні, тобто лексико-семантичним варіантом) та її семантичним станом визначається як $g: S \rightarrow g(S)$, де S – ЛСВ, $g(S)$ – семантичний стан ЛСВ.

Згідно з методологічними засадами інформаційної теорії лексикографічних систем, лінгвістична інформація, яка стосується функціонування слова як основної одиниці мови, упорядковується та систематизовано репрезентується в структурі тлумачних словників. Це уможливило розгляд тлумачного словника як джерела комплексної лінгвістичної інформації формального та змістового аспектів функціонування слова в мовній системі. Словник української мови в 20-ти томах – це упорядкована система усіх граматичних та лексичних значень слів, тому є одним із способів реалізації системи семантичних станів.

Семантичний стан багатозначного слова описується сукупністю всіх семантичних станів лексико-семантичних варіантів цього слова, оскільки семантична структура полісемів формує не просту сукупність сем, а «систему взаємопов'язаних та взаємозумовлених елементів» [9: 83], що відображають взаємовідношення концептів. Для аналізу семантики багатозначних іменників вводиться система диференційних семантичних ознак, які позначаються оператором X_i , що репрезентує диференційні семантичні ознаки відповідної семантичної теми [11: 246]. Таким чином, оператор X_i визначається як оператор сем для конкретних семантичних тем [2: 52].

Для іменника з семантичною темою «діяч» X_i матиме такі значення: X_1 – вік, X_2 – стать, X_3 – фізіологічні ознаки, X_4 – психологічні ознаки, X_5 – соціальний стан, X_6 – інтелектуальний стан, X_7 – віросповідання, X_8 – фах, X_9 – сфера діяльності, X_{10} – уподобання, X_{11} – виконувані функції, X_{12} – засіб виконання дії особою, X_{13} – спосіб виконання дії особою, X_{14} – місце існування, X_{15} – час існування, X_{16} – спосіб існування, X_{17} – суб'єктом якої дії є особа, X_{18} – об'єктом якої дії є особа. Конкретні значення X_i визначаються в результаті аналізу тлумачень відповідних ЛСВ.

Також однією з проблем, що виникають під час лексикографування полісемічних слів, є розмежування окремих значень усередині багатозначного слова. Це пов'язано з дифузністю значень, відсутністю чітких меж між ними. Більшість лінгвістів прийшли до висновку, що при розмежуванні основного і похідних значень необхідно враховувати зв'язок лексичного значення слова з мовними та позамовними чинниками, що визначаються парадигматичними, синтагматичними та епідигматичними зв'язками (Н. Г. Іщенко, Г. Ф. Новак,

О. В. Падучева, В. І. Пушкар, G. Kleiber, E. Schneider). «Основним засобом розмежування значень полісемантичного слова є семантичні відношення в парадигматиці чи лексичні зв'язки слів у синтагматиці» [10: 38]. Згідно з теорією семантичних станів між ЛСВ різних лексем встановлюються відношення полісемії, якщо їхні формати представлення семантичних станів належать до одного граматичного класу, мають спільну семантичну тему та спільні семи.

Для прикладу візьмемо іменник *агент*, який має такі ЛСВ: L_1 – людина або організація, що виступає уповноваженою виконувати різні доручення, завдання; L_2 – особа, що є чийсь ставлеником, служить чийсь інтересам; L_3 – таємний співробітник органів розвідки якої-небудь держави, організації, шпигун; L_4 – фактор, причина, що викликає ті або інші явища в природі, суспільстві, організмі людини і т. ін., чинник; L_5 – комп'ютерна програма, спроможна сприймати зовнішні дані, самостійно визначати реакцію на них та реалізовувати цю реакцію [СУМ-20, I: 116].

У дзеркалі теорії семантичних станів іменник *агент* має таку семантичну структуру:

Семантична структура полісемічного іменника *агент*

Диференційні семантичні ознаки	Фах	Сфера діяльності	Виконувані функції	Спосіб виконання дії особою	Місце існування	Суб'єктом якої дії є особа
L_1	Співробітник організації	Різні доручення	Виконання доручень	Офіційно	Суспільство	Служіння чийось інтересам
L_2	Помічник особи	Різні доручення	Виконання доручень		Суспільство	Служіння чийось інтересам
L_3	Співробітник організації	Різні доручення	Виконання доручень	Таємно	Суспільство	Служіння чийось інтересам
L_4			Викликає явища		Навколишнє середовище	
L_5		Різні доручення	Обробка даних	Самостійно	Інформаційна система	Служіння чийось інтересам

Попри те, що перші три ЛСВ позначають особу, а інші – причину та комп'ютерну програму, всі п'ять значень реалізуються в одному полісемічному слові, оскільки належать до одного граматичного класу (іменник чоловічого роду), об'єднуються спільною семантичною темою «діяч» та мають спільні семи «сфера діяльності», «виконувані функції», «місце існування».

В іншому випадку слово *вдувач* визначається у електронному тлумачному словнику як «спеціальний пристрій або людина, які щось кудись вдувають». Шляхом зіставлення семантичних станів лексем *вдувач* як пристрій та *вдувач* як особа, між ними виявлена суттєва відмінність. На нашу думку, це слово полісемічне, оскільки його ЛСВ співвідносяться як суб'єкт та об'єкт дії: L_1 – особа, яка займається вдуванням чогось; L_2 – пристрій, який використовується для вдування чогось.

Таким чином, здатність слова мати кілька значень є однією з мовних універсалій, оскільки 40% від реєстрових іменників у електронному СУМ-20 є полісемічними. Лексична полісемія зумовлюється, з одного боку, безмежністю зовнішнього світу як сукупності предметів і явищ, а з іншого боку – обмеженістю словникового складу будь-якої мови, який у свою чергу пов'язується з принципом мовної економії.

Література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Грязнухіна Т., Устимець О., Широков В. А. Операційне визначення критерію семантичної подібності синонімів // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології: Megaling-2008. Збірник наукових праць. – К.: Довіра, 2009. – С. 42-57.
3. Зализняк А. А. Феномен многозначности и способы его описания // Вопросы языкознания. – М., 2004. – № 2. – С. 20–45.
4. Звегинцев В. А. Семасиология. М.: Изд-во Московского ун-та, 1957. – 323 с.
5. Новиков И. А. Проблемы языкового значения // Избранные труды. М.: Изд-во РУДН, 2001. – Т. 1. – 672 с.
6. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. – СПб.: Экополис и культура, 2004. – 608 с.
7. Перцов Н. В. О неоднозначности в поэтическом языке. // Вопросы языкознания, 2000. – №3. – С. 55-82.
8. Туровский В. В. О соотношении значений многозначного слова // Семиотика и информатика. – М., 1985. – Вып. 36. – С. 226-261.
9. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. – М.: Наука, 1962. – 287 с.
10. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М.: Наука, 1968. – 272 с.
11. Широков В. А. Элементы лексикографії: Моногр. – К.: Довіра, 2005. – 304 с.
12. Широков В. А. Семантичні стани мовних одиниць та їх застосування в когнітивній лексикографії // Мовознавство. – 2005. – №3 – 4. – С. 47–62.

Джерела

СУМ-20

Словник української мови: В 20-ти т. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 1.

Tetyana BONDAR

Semantic Aspects of Polysemantic Nouns in the Electronic Dictionary of the Ukrainian Language in 20 Volumes.

The article examines lexicographic representation of polysemantic nouns in the electronic Dictionary of Ukrainian Language in 20 volumes. Statistic analysis shows that the Dictionary contains 77217 registered nouns, 12127 of which (approximately 15%) are polysemantic. Without terminology the number of polysemantic nouns increase to approximately 40%. The ability of words to have several meanings is one of linguistic universals. Lexical polysemy is determined, on the one hand, by the outside world as a set of objects and phenomena, and on the other hand, by the limited vocabulary of any language, which is associated with the principle of linguistic economy. While separating the primary meaning and derivative meaning, it is necessary to consider the connection between lexical meaning, linguistic and extralinguistic factors: paradygmatic, syntagmatic and epidigmatic links. Despite the fact that the phenomenon of polysemy is complex and discrete, the most effective presentation of it is found in the dictionaries as a set of specific hierarchical meanings and models of semantic derivation. Semantic aspects of polysemantic nouns are analyzed involving the theory of semantic states, which allows modelling semantic structure of polysemantic nouns and differentiate the semantic variants of ambiguous words.

Олена Боярчук

**З історії лексики української ділової мови
(довіреність, доручення)**

Лексика та фразеологія офіційно-ділового стилю української мови на сучасному етапі перебувають у процесі усталення й уніфікації. Наявність великої кількості синонімів, що не є характерною для цього стилю, а також засилля російськомовних кальок, які внаслідок русифікаційної політики радянської влади й досі побутують у мові діловодства, є основними причинами різнобою у практиці сучасного діловодства та перепонами у справі унормування лексики української ділової мови.

УДК 811.161.2'276.6

Укладачі більшості сучасних словників ділової, правничої мови та банківської термінології усвідомлюють наявні проблеми цих терміносистем. Так, С. Шевчук, авторка «Російсько-українського словника ділового мовлення» (Київ, 2008), у «Передмові» до видання зазначає: «На початку третього тисячоліття з огляду на дедалі ширше використання державної української мови в суспільній сфері багато уваги приділяють діловому спілкуванню, що, без перебільшення, переживає період кардинального якісного оновлення. Саме проблемним питанням перекладу слів і словосполучень офіційно-ділової лексики й присвячено цей словник» [Шев.: 5]. Серед питань, які С. Шевчук вважає проблемними під час перекладу на українську мову російських слів і словосполучень, що належать до сфери ділового спілкування, на особливу увагу, на думку лексикографа, заслуговує проблема перекладу російських дієприкметників. Добираючи відповідники до російських лексем, авторка словника надає перевагу власне українським словам, повертаючи до правої частини словникової статті раніше вилучені з української мови слова, а також вводячи новотвори.

У свою чергу, автори «Російсько-українсько-англійського словника правничої термінології» (Київ, 1994), що, як і С. Шевчук, приділяють увагу саме труднощам терміновживання, виокремлюють кілька головних аспектів, що спричиняють проблеми під час добору точних українських відповідників: калькування російських термінів, наявність невмотивованої синонімії в українській частині словникового реєстру, неточність російських термінів, що відтворюється й українськими відповідниками тощо [Вор.: 9]. Задля усунення цих проблемних аспектів і уніфікації вживання правничих термінів укладачі цієї лексикографічної праці на означення одного поняття пропонують лише один термін, пояснюючи свій вибір у частині словникової статті, яка називається «мотивування». Очевидно, що саме такий підхід у доборі українських відповідників до російських термінів сфери ділового мовлення можна вважати на сьогодні прогресивним.

Наша розвідка присвячена питанню функціонування двох українських термінів – *довіреність* і *доручення*, у вживанні яких спостерігаються непослідовності, що потребує детального вивчення. Щоб вивчити історію зазначених лексем в українській діловій мові, ми залучили до дослідження не лише сучасні спеціальні перекладні словники, а й лексикографічні праці, які видавалися впродовж XX століття.

Лексикографічні праці, що стали матеріалом для дослідження, було поділено на чотири групи: 1) словники, видані протягом 1917–1919 рр.; 2) словники доби українізації; 3) словники періоду русифікації та 4) сучасні словники.

У сучасній практиці діловодства на позначення «документа, що дає кому-небудь право діяти від імені особи, яка видала його» [7: 211] і як відповідник до російського «доверенность» вживаються переважно два терміни: *довіреність* і *доручення*. Інколи можемо зустріти також відповідник *вірчий лист*. Очевидно, що слово *довіреність* є калькою з російської мови, у той час як лексема *доручення* та словосполучення *вірчий лист* – питомо українські [Див.: 2: 402; 3: 136–137].

Якщо звертатися до ще більш ранніх словників, аніж досліджувані, а саме до «Словаря української мови» Б. Грінченка та «Російсько-українського словаря» М. Уманця та А. Спілки, то маємо зазначити, що в першому з них лексема *довіреність* відсутня, натомість відповідником до російського «доверенность» є словосполучення *вірчий лист*, а лексему *доручення* перекладено як «порученіє» [6]. У другому словнику лексему «доверенность» перекладено як *довіренність* і як *вірчий лист*, натомість лексема *доручення* взагалі відсутня [5: 185]. З огляду на ці дані, можемо зробити припущення, що давніше побутував термін *вірчий лист*, який відповідав російському «верительное письмо». Словосполучення *вірчий лист* переважно функціонувало як дипломатичний термін поруч зі словосполученням *вірча грамота*. В українській діловій мові початку ХХ століття ймовірно не було спеціального терміна на позначення документа, який «видає одна особа (довіритель) іншій для представництва перед третіми особами» [Вор.: 94], що було наслідком обмеження сфери функціонування української мови на підросійській частині українських земель, де все діловодство, в тому числі й нотаріальна справа, провадилося російською мовою.

Із початком періоду визвольних змагань у 1917 р., коли було розширено сферу функціонування української мови, виникли передумови для формування офіційно-ділової термінології. Укладачі перших пореволюційних словників ділової мови та правничої термінології, прагнучи задовольнити практичну потребу працівників управ і канцелярій, активно вдаються до пошуку та творення українських відповідників до російських лексем. До досліджуваного нами російського терміна «доверенность» словники цього періоду пропонують кілька відповідників. У половині досліджених словників перше місце в синонімічному ряді посідає лексема-калька *довіреність* [Ван.; Сл.ПУПТ; Бур.; Пер.]. У трьох словниках першим подано відповідник *вірчий лист* [Укр. СТ; Леб.; Пад.], а автори «Московсько-українського правничого словничка» (Київ, 1919) на першому місці поставили лексему *доручення* [Леон.]. Окрім цих відповідників, словники описуваного періоду містять такі відповідники до російського «доверенность»: *ввіручий лист* [Леон.], *довірчий лист* [Пер.],

уповновага [Леб.], уповноваження [Леон.] і уповноваження [Сл.ПУПТ]. Загалом же саме словосполучення *вірчий лист* згадується найчастіше – його подано в семи словниках, тобто в усіх, окрім «Кишенькового російсько-українського правничого словника» (Київ, 1918). Це можна пояснити тим, що, обстоюючи принцип історичного романтизму в галузі термінотворення, уряди Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, а з ними і лексикографи періоду визвольних змагань схилялися до відновлення термінології козацької держави XVII століття [9: 56–57]. Якщо говорити про канцеляризми з компонентом «доверенность», наведені в перших пореволюційних словниках, то знаходимо лише один приклад, а саме конструкцію «по доверенности», яку перекладено як *через довіренність* [Пад.].

У наступне десятиліття завдяки процесам українізації продовжувався бурхливий розвиток національної офіційно-ділової термінології [10: 49]. Головним у цей період стало гасло «використання лексем, граматичних форм, синтаксичних конструкцій, які б відповідали духові нашої [української – О. Б.] мови» [1: 72]. На перше місце в синонімічних рядах почали виходити питома українські відповідники, що спостерігаємо й щодо досліджуваного терміна «доверенность». У більшості випадків лексикографічні праці доби українізації наводять відповідник *доручення* [РУС; Ос.; Лінк.] як найбажаніший для вжитку, решта словників пропонують або *довіреність* [РУСПр.; ФДМ], або *вірчий лист* [Св.; СДМ]. Проте, якщо зважити на кількісний показник, а саме на те, у скількох словниках наводиться певна лексема, то картина дещо змінюється, оскільки термін *довіреність* (а також варіант *довіренність* [Св.]) в значенні «документ» зустрічаємо в семи аналізованих словниках (у «Практичному російсько-українському правничому словнику» (Харків, 1926) термін «доверенность» подається лише в значенні «уповноваження»), у той час як *доручення* – у п'яти [РУС; РУСПр.; Ос.; ФДМ; Лінк.], а *вірчий лист* – у чотирьох словниках [РУСПр.; СДМ; Св.; Лінк.]. У складі канцеляризмів із лексемою «доверенность» також переважає вживання саме відповідника *довіреність*. Російське «по доверенности» укладачі словників доби українізації перекладають такими конструкціями: *за довіреністю* [РУС; РУСПр.; ФДМ; Вер.], *за дорученням* [РУС; РУСПр.; ФДМ]; словосполучення «выступать / действовать по доверенности» перекладено як *чинити на підставі довірености* [ФДМ; СДМ] і *на підставі вірчого листа* [СДМ]; «доверенность с правом передоверия» – *довіреність із (з) правом дальшої довірености (передовірености)* [РУС; РУСПр.] або *довіреність з правом передовіряти* [СДМ]; канцеляризм «совершать доверенность» перекладений українськими зворотами *складати довіреність* [РУС; РУСПр.; ФДМ],

укладати довіреність (вірчий лист) [СДМ] і вчиняти довіреність [Вер.]; «заверяють доверенность / засвидетельствование доверенности» – засвідчувати довіреність [ФДМ] / посвідчення (засвідчення) довірености [РУСПр.]; «прекращают доверенность / прекращение доверенности» – касувати довіреність [СДМ] / скінчення (перестан) довірености [РУСПр.]; «срочная доверенность» – довіреність на певний строк, термін [РУСПр.] і термінований вірчий лист, довіреність на певний реченець [СДМ] тощо.

У період русифікації термінологічна робота в галузі офіційно-ділового мовлення була призупинена й відновилася лише наприкінці 50-х років минулого століття. За браком спеціальних лексикографічних праць ми звернулися до загальномовних перекладних словників, що виходили в цей час. Усі досліджені словники цього періоду подають відповідники *доручення* – на першому місці в синонімічному ряді – і *довіреність* – на другому місці [РУСКалин.; РУСЗт.; РУСЮр.Т]. Щодо канцеляризмів із компонентом «доверенность», то, наприклад, конструкцію «по доверенности» перекладено як *по довіреності* [РУСКалин.], *за дорученням* [РУСЗт.; РУСЮр.Т], *з доручення* [РУСЗт.]; словосполучення «доверенность генеральная» – *доручення генеральне, довіреність генеральна* [РУСЮр.Т]; «доверенность на ведение дел» – *доручення (довіреність) на ведення справ* [РУСЮр.Т] тощо.

Сучасні словники ділової мови, правничої та банківської термінології подають переважно два відповідники до російської лексеми «доверенность» у значенні «документ»: *доручення* та *довіреність*. Виняток становлять словники, у яких зафіксовано лише відповідник *доручення* [Бояр.; ПДЛ; ЮС; Жайв.], а також згадуваний «Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології» (Київ, 1994), автори якого обстоюють тільки відповідник *довіреність* як «найбільш точний за значенням термін» [Вор.: 94]. Укладачі двох словників розширюють синонімічний ряд, вводячи відповідник *вірчий лист* [Жайв.; Шев.]. Конструкцію «по доверенности» в усіх сучасних словниках перекладено як *за дорученням* [Тар.; Ан.; ПДЛ; Ср.; Жайв.; Шев.] або як *з доручення* [ПДЛ; Жайв.]. Щодо решти канцеляризмів, то автори словників або вводять до складу фразеологізмів винятково лексему *доручення*, або обидві лексеми як синонімічні: «доверенность разовая» – *доручення разове* [Ан.; Бояр.; Ср.; Шев.] і *довіреність разова* [Ан.]; «доверенность торговая» – *доручення торговельне (торгове)* [Др.; Ан.; Ол.] і *довіреність торговельна (торгова)* [Др.; Ан.]; «доверенность специальная» – *доручення спеціальне* [Ан.; Бояр.; Шев.] і *довіреність спеціальна* [Ан.] тощо.

Звичайно, що «найскладнішим в унормувальному процесі є завдання відбору з синонімічного ряду одного слова, яке б найточніше відбивало суть

позначуваного поняття й мало стилістично нейтральний характер» [8: 75]. Проте такий відбір є максимально бажаним, коли йдеться про термінологію офіційно-ділового стилю, який вимагає однозначності сприймання уживаних понять. Із двох термінів, що сьогодні пропонуються для позначення «письмового уповноваження, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами» [4: 37], потрібно обрати один. Оскільки термін *доручення* має дещо відмінну конотацію – письмове уповноваження на виконання завдання чи документ про передачу когось / чогось у повне розпорядження кого-небудь (пор. *інкасове доручення, платіжне доручення* [7: 216]) і є відповідником до російського «поручение», – то, можливо, що найоптимальнішим варіантом було б залишити саме відповідник *довіреність*.

Література

1. Гнатюк І. Микола Гладкий про лінгвістичні принципи популяризації наукових знань / Ірина Гнатюк // Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 12. – С. 67–73.
2. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1: А–Г / уклад. Р. В. Болдирев та ін. – 1982. – 632 с.
3. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 5: Р–Т / уклад. Р. В. Болдирев та ін. – 2006. – 704 с.
4. Плахтєєва В. І. Словник-довідник юридичних термінів / В. І. Плахтєєва, Т. А. Литвиненко. – Х.: Вид-во «Форт», 2010. – 190 с.
5. Словарь російсько-український. Т. 1 / зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. – Львів: Друкарня НТШ, 1893. – 328 с.
6. Словарь української мови Бориса Грінченка: в 4 т. Т. 1. А–Ж / [зібрала редакція журналу «Кієвская старина»; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко]. – Репринтне видання. Друк. за вид. 1907 р. – К.: Вид-во «Довіра», УНВЦ «Рідна мова», 1997. – 494 с.
7. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / [за заг. ред. В. В. Дубічинського]. – Х.: ВД «Школа», 2007. – 832 с.
8. Тименко Л. Ділова лексика в «Словарі української мови» Бориса Грінченка / Лідія Тименко // Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 12. – С. 74–78.
9. Тименко Л. Становлення української офіційно-ділової лексики в 20-х роках ХХ століття / Лідія Тименко // Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 54–59.

10. Трач Н. С. З історії української правничої термінології: 20–30-ті роки ХХ століття / Н. С. Трач // Наукові записки НаУКМА. – Філологічні науки. – Т. 60. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 49–57.

Джерела

- Ан.** Словник юридичних термінів (російсько-український) / [Андерш Ф. та ін.]. – К., 1994. – 322 с.
- Бояр.** Боярова Л. Г. Російсько-український словник сучасних банківських, фінансово-кредитних та комерційних термінів: [близько 10 000 термінів] / Л. Г. Боярова, О. П. Корж. – Х.: Основа, 1997. – 256 с.
- Бур.** Буряк В. Російсько-український словар / В. Буряк. – Одеса, [без року]. – 397 с.
- Ван.** Ванько Е. Кишеньковий російсько-український правничий словник: для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців / Е. Ванько. – К., 1918. – 32 с.
- Вер.** Веретка С. Практичний російсько-український правничий словник / С. Веретка, М. Матвієвський. – Х.: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1926. – 84 с.
- Вор.** Воробйова С. А. Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології: труднощі терміновживання / С. А. Воробйова, Ю. Є. Зайцев, Н. В. Соломашенко. – К.: Українська правнича фундація, 1994. – 555 с.
- Др.** Драюк В. М. Російсько-український словник юридичних термінів / В. М. Драюк, С. Ю. Журавльов. – К., 1993. – 240 с.
- Єр.** Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери: [близько 85 тис. слів] / [уклад. С. Я. Єрмоленко та ін.]. – К.: Довіра, 1998. – 783 с.
- Жайв.** Російсько-український словник / І. О. Анніна [та ін.]; за ред. В. В. Жайворонка. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с.
- Леб.** Лебідь Д. Українська мова. Російсько-український словник та зразки паперів українською мовою / Д. Лебідь. – Чернігів, 1918. – 256 с.
- Леон.** Леонтович В. Московсько-український правничий словничок / В. Леонтович, О. Єфимов. – К., 1919. – 141 с.
- Лінк.** Практичний російсько-український словник ділової мови (контторської та рахівничої) / Лінкевич Є. та ін.; зредагували: Гладкий М., Туркало К. – К.: ДВУ, 1926. – 136 с.
- Ол.** Олійник О. Б. Словник ділової людини (російсько-український) / Ольга Олійник. – К.: КІА «Слов'янський клуб», 1996. – 448 с.

- Ос.** Осипів М. Російсько-український словник щонайпотрібніших у діловодстві слів (практичний порадник) / М. Осипів. – Х., 1926. – 83 с.
- Пад.** Падалка Л. Російсько-український діловодний словник / Л. Падалка. – Полтава, 1918. – 106 с.
- ПДА** Російсько-український словник-довідник «Порадник ділової людини» / Коренга О. М. [та ін.]. – К., 1995. – 320 с.
- Пер.** Перебендя Ів. Російсько-український словник: містить більше 18000 слів і виразів, з потрібними поясненнями, для ділових, юридичних і літературних робіт / Ів. Перебендя. – К., 1918. – 192 с.
- РУС** Російсько-український словник / Укр. академія наук. Комісія для складання словників української живої мови. – К., 1924–1933. – 3 т. – Т. 1: А–Ж / гол. ред. А. Ю. Кримський. – К.: Червоний шлях, 1924. – 290 с.
- РУСКалин.** Російсько-український словник / [гол. ред. М. Я. Калинович]. – М., 1948. – 800 с.
- РУСПр.** Російсько-український словник правничої мови: понад 67000 слів / [гол. ред.: акад. А. Ю. Кримський]. – К., 1926.
- РУСЗт.** Російсько-український словник: у 3 т. – К., 1970.
- РУСЮр.Т** Русско-украинский словарь юридической терминологии / под общей ред. Б. М. Бабия. – К.: Наук. думка, 1985. – 407 с.
- Св.** Свободін М. Практичний російсько-український правничий словник / М. Свободін, М. Кохановський. – К., 1925. – 72 с.
- СДМ** Дорошенко М. Словник ділової мови: термінологія та фразеологія (проект) / М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. – Х: ДВУ, 1930. – 314 с.
- Сл.ПУПТ** Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства. – 2-ге доп. вид. Полтавського українського правничого товариства. – Полтава, 1918. – 126 с.
- Тар.** Тараненко О. О. Російсько-український словник для ділових людей / О. О. Тараненко, В. М. Брицин. – К., 1992. – 214 с.
- Укр.СТ** В. М. Р.-Б. Українська службова термінологія й зразки службових паперів / В. М. Р.-Б. – Вид. неофіційне. – К., 1918. – 32 с.
- ФДМ** Підмогильний В. Фразеологія ділової мови / В. Підмогильний, Є. Плужник. – 2-ге вип. видання. – К., 1927. – 129 с.
- Шев.** Шевчук С. В. Російсько-український словник ділового мовлення / С. В. Шевчук. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Вища шк., 2008. – 487 с.
- ЮС** Юридичний словник російсько-українсько-англійсько-німецький / [Гончаренко В. Г., Залевська В. Ю., Кучеренко І. Д. та ін.]. – К.: Либідь, 1995. – 240 с.

Olena BOIARCHUK

**Glimpses of History of the Ukrainian Official-business Language Lexis
(довіреність, доручення)**

Ukrainian official-business language lexis and phraseology is currently in the phase of formation and unification. The article is dedicated to the issue of functioning of two Ukrainian official-business language terms – *довіреність* and *доручення*. The usage of these terms is still inexact. Thus this issue needs to be thoroughly studied. To study the history of two aforementioned terms in the Ukrainian official-business language, we appealed not only to contemporary interlingual official-business, law, and banking language dictionaries, but also to the dictionaries published in Ukraine during the twentieth century. To achieve the legal certainty in the usage of these terms in the meaning of “a document by which somebody is granted power of attorney”, we should choose only one of them. As far as the term *доручення* has a little bit different connotation and it is an equivalent to the Russian lexeme “поручение”, the most optimal alternative may be to leave the term *довіреність*.

Олеся Гаврилашук

**Вибір номінації адресата мовлення сучасним
українським чоловіком
(лексико-семантичні особливості)**

Актуальним у сучасному мовознавстві є вивчення особливостей перебігу комунікативного акту, зокрема, місце у ньому номінації адресата мовлення. Перспективним у цьому плані є дослідження ролі гендерного чинника у виборі засобу апеляції адресантом. Об'єктом цього дослідження вважаємо художньо інтерпретоване внутрішнє мовлення (а не тільки власне зовнішнє та зображене у художньому тексті зовнішнє мовлення), контексти із якого містять найяскравіші і влучні номінації адресата мовлення.

З огляду на зазначене вище розрізняємо активного та пасивного адресатів художньо інтерпретованого мовлення: першим є сам адресант у випадку

самозвертання, а другим є адресант, до якого звертаються подумки, і він не може бути безпосереднім учасником комунікативного акту, тобто реагувати та впливати на перебіг спілкування.

Матеріалом розвідки обрано тексти романів сучасних українських письменників: Любка Дереша («Поклоніння ящірці», «Культ», «Намір!» і «Трохи пітьми, або На краю світу»), Леоніда Кононовича («Я, зомбі...», «Довга ніч над Сунжею», «Мертва грамота», «Детектив для особливих доручень» і «Кайдани для олігарха») та Олександра Винокурова («Убий мене, убий...» і «Журналюга-1: Під одним дахом зі смертю»). Усі твори написані від першої особи однини, а тому вжиті у текстах номінації адресата мовлення вважаємо типовими для мовлення сучасних українських чоловіків.

Лексико-семантичні особливості звертань чоловічого художньо інтерпретованого внутрішнього мовлення. Як показав аналіз лексичного матеріалу, під час самозвертання для номінації адресата чоловіки використовують:

1. Власні назви.

1.1. Емоційно забарвлені: позитивно (зменшено-пестливі форми імені): *Ну, Павлусю, ну, золотко. Пригадай, що ти – майстер спорту з боксу ...* [ВЖ: 21]; негативно: *Поголяв, Павлуню?* [ВЖ: 18]; *Очевидно, їй було незручно від того, що банзай був свідком її вигнання. А, може, то не було вигнання... Га, Юричку?* [ДК: 34].

1.2. Емоційно забарвлені негативно із використання імені відомого літературного персонажа: *Дарця прийшла квадранс по сьомій, отже, вийшла ще до вечері в ідальні. А, отже, мій непутящий Вотсоне, мала вже голодна* [ДК: 89].

1.3. Нейтральні за забарвленням: із використанням повної форми імені: *Бо у тебе, Михайле, це завжди було. Як сталава голка від крапельниці десь у мозку чи як шматок чарівного люстерка у серці* [ДП: 119]; імені і по батькові: *Це, Романе Петровичу, не детектив читати* [ВУ: 126]; прізвиська: *А, може, ти хворий, Банзаю, може у тебе гашишний делірій, або онейроїдна шизофренія, або гострий невербальний галюциноз, або все на купу, га?* [ДК: 155]; свого професійного псевда: *Он як, Оскарє. Ти хочеш зрівнятися з ними, правда!* [КЯ: 166].

2. Загальні назви:

2.1. Емоційно забарвлені позитивно: *Ну, Павлусю, ну, золотко* [ВЖ: 21]; *Мій друже, чи ти пам'ятаєш туманний мороз грудня?* [ДК: 79].

2.2. Емоційно забарвлена негативно: *Е, шановний, вставай* [ВЖ: 96]. Прикметник «шановний» уживають «для вираження фамільярної оцінки кого-небудь, чого-небудь» [ВТССУМ: 1613].

Під час звертання до пасивного адресата використовують номінації:

І. Особи:

1. Власною назвою:

1.1. Емоційно забарвленою позитивно за допомогою зменшено-пестливих форм: **Карольцю**, *люба моя*, *з'явись на тому місці, де хвилька накочується на берег... і я допливу...* [ВУ: 125]; *Хто ти, Жанночко?* [ДТ: 80]; *Іринко, де ти пропадаєш?* [ДК: 206].

1.2. Емоційно забарвленою негативно із використанням імені (у зменшено-пестливій формі): **Мар'яшко**, *дурепо малолітня, пробач, будь ласка* [ДН: 36]; *О, Федю, ми відкриваємо нові площини твого таланту* [ДП: 156], а також прізвиська адресата у кличному відмінку (*Корій* → *Корію*): *Де ти? Вийди, Корію!* [ДК: 223], що не відповідає нормам та етикету сучасної української мови і є виявом зневаги або фамільярності по відношенню до співрозмовника.

1.3. Нейтральною з використанням імені: **Лорна**, *з тобою деколи буває так важко* [ДТ: 85]; імені та по батькові: *Ні, Бузі Абрамовичу, не пізно* [ВЖ: 224]; прізвиська: *Умри, Бандера! Русифікація наступає!* [ДН: 108]; прізвиська: *Та якби ж ти, Хіппі, знав, як я жахаюся, коли згадую, ЩО наробив* [ДП: 36] та професійного псевда: *Що ж, Мурате, подумав я, отже, ти заборонив мені чіпати цього чоловіка...* [КЯ: 139].

2. Загальними назвами:

2.1. Емоційно забарвленими позитивно:

2.1.1. За спорідненістю і свояцтвом: *Московський інвестор, відомий філолог із характерним прізвиськом Іцкович відкрив у самому серці галицького п'ємонту – на центральній вулиці княжого міста! у двадцяти метрах від пам'ятника Шевченку! – кафе-книгарню, де збирався продавати винаятково – мамочка! – російську – ой-ой-ой! – літературу – жах! – філологічно-го – ай! наших б'ють! – напямку! Мамо, ховайся!.. Русифікація наступає!* [ДН: 108]; *Чому змовчали, тату й мамо?* [ДН: 104].

2.1.2. За ставленням до адресата:

2.1.2.1. У прямому значенні: *Еліна Бут! Як я про тебе, золотко, забув!* [ВЖ: 184]; *Карольцю, любя моя, з'явись на тому місці, де хвилька накочується на берег...* [ВУ: 125].

2.1.3. За суспільними відносинами, в яких перебувають учасники спілкування: *Ні, хоч і вельми вдячний за пропозиції, мєм. Точніші пані* [ДП: 92]; *Всю правду швиденько замнули і сказали, що трапився крововилив у мозок. Такі-от пироги, малята* [ДК: 177].

2.1.4. За стосунками із адресатом:

2.1.4.1. У прямому значенні: *Так, друзі та приятелі: як з'ясувалось, я й справді зовсім не проти вбити* [ДП: 88].

2.1.4.2. У переносному значенні: *За якусь крихту секунди в голові пронісся вихор думок: спакувати наплічники, взяти те дівча за руку і поволочитися у Країну туманів, де тебе приймуть за свого..., відшукати там Моррісона, Гендрікса і Беррета, і ще Керуака з Дженіз Джоплін, і Короля Елвіса, і спитати в Чарлі Паркера, яку музику він слухав у дитинстві, а потім потиснути руку старому доброму Джону Леннону і вигукнути: «Старі! Як добре, що ми нарешті разом!»* [ДП: 135].

2.2. Емоційно забарвленими негативно:

2.2.1. За спорідненістю та свояцтвом у переносному значенні: *Га, що скаже-те на таке, **дідуню**? Задоволені? Гадаю, Ваші посинілі губи означають «ТАК»* [ДП: 88]; *Май таке бажання, я міг би витягнутою рукою скуйовдити русяве волосся на голові Ігорича: мовляв, молодець! Шукай, **синцю**, далі!..* [ДП: 40].

2.2.2. За особливостями поведінки та індивідуальними якостями:

2.2.2.1. Із прямим значенням: *Розплющ очі, **кретине**!* [ДК: 223]; *Мар'яшко, **дурено малолітня**, пробач, будь ласка* [ДП: 36]; *Скоти, гниди, **нікчеми**! Нащо вас у світ пустили?!* [ВЖ: 128].

2.2.2.2. Із переносним значенням: *Ну, **погань**, Павло Трояник ... ще не забув, що таке бокс і з чим його їдять* [ВЖ: 104] («Погань, -і, жс. ... 4. перен. розм. ... // Негідна, нікчемна людина, що викликає зневагу, презирство» [ВТССУМ: 1003]); *Втягую повітря, а воно паперове, – дайте дихнути, **фашисти**...* [ДН: 104]; *Чому не попередили, **суки**, що все скінчиться так швидко?* [ДН: 104] («Сука... Взагалі про підлу, нікчемну людину» [ВТССУМ: 1214]).

2.2.3. За родом діяльності:

2.2.3.1. Із прямим значенням: *Ахой, **координаторес**!* [КТ: 116]; *Здам я тебе, **зłodюго**, Солов'ю, щоб не нищорив по чужих дворах* [ВЖ: 204].

2.2.3.2. Із переносним значенням: *Ну, що... **лягаві*** [КЯ: 115] («Лягавий ... 2. // у значенні ім. лягавий, -вого, ч., розм. Поліцейський, міліціонер» [ВТССУМ: 632]).

2.2.4. За національною належністю у прямому значенні: *Пожив би ти, друже **янкi**, в селі, – так ще й років з двадцять тому, коли ні доріг, ні газу, ні електроенергії...* [КЯ: 305] – до американця.

2.2.5. За стосунками із адресатом у прямому значенні: *Що ж, пробачте, **братове по чарці**, за таку ганебну думку про вас!* [ВЖ: 139]; *Ну, що ж, **дружбане**, за те, що ти обікрав убивцю, я тобі прощаю всі гріхи і в міліцію не здам* [ВЖ: 204].

2.2.6. За ставленням до адресата із переносним значенням: *Ні, **дорогенький**, я тебе випереджу, щоб устигнути до того місця, де ти щось копав*

[ВУ: 21]; *Тільки слухала, розвісивши вуха (вибач мені, **дороженька**, що так кажу)* [ВН: 212]; *Побачили чужих – і кінець хіпуванню: ховаються за камені, закриваються рушниками. Смішно, **шановні*** [ДТ: 127]; *Тільки ж, **люди добрі**, не треба жбурлятися котами!* [ВЖ: 93]; *Тут уже, **братику**, не сховаєшся!* [ВЖ: 107]; *Так ти, **голубе**, із якихось спецслужб...* [КЯ: 336].

2.3. Нейтральними номінаціями адресата:

2.3.1. За спорідненістю і свояцтвом: *Павло Трояник, він же, простіть, **батько з матір'ю**, Верівел, ще не забув, що таке бокс і з чим його їдять* [ВЖ: 104]; *Від цих думок я, певне, втрачаю голову, бо мені хочеться закрити зараз на повний голос, але стримуюсь і кричу лише подумки: «**Діти**, я люблю вас!»* [ВУ: 272].

2.3.2. За суспільними відносинами, в яких перебувають учасники спілкування:

2.3.2.1. При звертанні до конкретного адресата мовлення: *Ні, хоч і вельми вдячний за пропозиції, мем. **Точніш пані*** [ДП: 92]; *Ну, **товаришу прапорщику**, виручай хоч тепер!* [ВЖ: 39]; *Не смійте мене, **панове*** [КЯ: 158]; *Ну, **хлопці**, дорого вам обійдеться вбивство Сенсея ...* [КМ: 75].

2.3.2.2. При звертанні до потенційних адресатів мовлення для відтворення процесу встановлення контакту у процесі звернення: *Як вам таке, **пані та панове**?* [ДК: 184]; *Враження – не передати. **Пацани*** [ДН: 93]; *Ну де ж ви, **друзі**?* [ДК: 222].

3. За допомогою поєднання загальної і власної назв:

3.1. Емоційно забарвлених негативно (за стосунками у прямому значенні): *Що ж, **друже Холоденку**, доведеться нам зустрітися...* [КМ: 70] («Друг ... 1. // одн. друже, мн. друзі). Уживається у кличній формі за ... іронічного звертання» [ВТССУМ: 329]).

3.2. Нейтрально забарвлених (за суспільними відносинами у прямому значенні): *І взагалі, **пане Андрію**, яке вам діло до мене, мого лібідо і до моїх уподобань?* [ДК: 148]; *Ну що, **товаришу Крижинський**, думав я посміхатись, от ми й зустрілися* [КЯ: 145].

II. Бога:

1. Емоційно забарвленими номінаціями (у прямому значенні): ***Господи**, збав мене від цих непроханих гостей!* [ВУ: 174]; *Дякую тобі, **Господи**, і за це* [ДП: 40]; ***Боже батьку**, поверни мені пам'ять!* [ВЖ: 10].

2. Нейтральною номінацією: *О, **Боже**! Чим я завинив перед тобою, що, куди не піду, всюди неодмінно натикаюсь на всіляке жахіття?!* [ВУ: 104]; *Пробач нам, **Боже*** [ДП: 120].

III. Тварин:

1. Власною назвою: *Дюків виск затих. Царство тобі Небесне, брате Дюче* [ДП: 45].

2. Загальними назвами:

2.1. За допомогою іменника у переносному значенні: *Їжак. А щоб ти, друже, був живий-здоровий!* [ВУ: 76]; *Дюків виск затих. Царство тобі Небесне, брате Дюче. Пробач, що ми з тобою так нехороше повелися* [ДП: 45] («Брат ... 2. ... друг...» [ВТССУМ: 61–62]).

2.2. За допомогою оцінного субстантивата у прямому значенні: *Оте щось ворушиться на спині, жалібно поскімлює... Кошенятко. Бідолашне, як ти мене настрахопудило!* [ВЖ: 93] («Бідолашний, -а, -е, розм. Бідний, нещасний, безталанний // у знач. ім. бідолашний, -ного, ч.; бідолашна, -ної, ж. Нещасна, безталанна людина» [ВТССУМ: 80]).

IV. Абстрактних понять: *Ну все. Прощай, злий світе, я здурів* [ДК: 155].

Згідно із наведеними прикладами номінацій адресата художньо інтерпретованого мовлення чоловіки-адресанти звертаються до себе за допомогою власних назв у таких формах, які звикли чути на свою адресу в зовнішньомовленнєвому спілкуванні. Іноді номінацію у формі імені та по батькові (*Романе Петровичу*) носій свідомо обирає для підкреслення серйозності та важливості справи і спонукання себе до відповідних дій.

Самокритика у мовленні чоловіків передана зменшено-пестливими формами імені (*Юрчику, Павлуно*) та позитивно забарвленою, вжитою у прямому значенні лексемою *шановний*. Такі номінації виконують функцію протиставлення. Про інтелектуальне спрямування розмови чоловіків може твердити приклад самозвертання за допомогою «запозиченої» номінації адресата мовлення із відомого літературного твору (*мій непутящий Вотсоне*).

У мовленні чоловіків зафіксовано самозвертання, що служать для урегулювання суспільних відносин: ім'я у повній формі (*Михайле*), ім'я та по батькові (*Романе Петровичу*), професійне псевдо (*Оскарє*), які у зовнішньому мовленні надають офіційності спілкуванню, а також прізвище, за допомогою якого прийнято звертатися до адресанта у вузькому колі осіб (*Банзаю*). Використання таких номінацій підтверджує думку про важливість для чоловіка збереження соціальних ролей [2: 29] та асоціювання себе із професійною сферою діяльності [3: 162].

Підтвердженням сказаного вище є також номінації пасивного адресата мовлення, звертаючись до яких, чоловіки підкреслюють соціальні ролі та суспільну ієрархію, вказуючи на різницю у віці (*Бузі Абрамовичу*), ділові стосунки (професійне псевдо *Мурате*) чи просто шанобливе ставлення до співрозмовника (*пане Андрію*).

Звертаючись до пасивного адресата мовлення, чоловіки для вираження позитивного ставлення використовують зменшено-пестливі форми імен (*Жанночко, Іринко, Карольцю*) та загальні назви із позитивно забарвленими значеннями (*золотко, люба моя, малята, тату й мамо*), а також нейтральні за емоційним навантаженням лексеми (*друзі та приятелі*).

Цікаво, що зневажливе ставлення до адресата чоловіки виражають за допомогою номінації адресата у формі прізвища (*Корію, друже Холоденку*), адже «використання автономного прізвища в ролі звертання українським етикетом трактується як не дуже ввічливе» [1: 40], а також значної кількості лексем із прямим (*кретине, дурепо малолітня, дружбане, злодюго, друже янкі, братове по чарці, нікчеми*) та переносним (*дідуню, синцю, погань, братику, голубе, гниди, фашисти, суки, лягаві, дороженький, дороженька, шановні* та ін.) значеннями. Бачимо, що у виборі влучних номінацій адресант-чоловік обирає досить незвичні, щоб «вкрутити слівце» [2: 31].

Звертаючись подумки до покійників, чоловіки звертаються до них так, як і за їхнього життя. Проте до покійників, які за життя стали відомими, звертаються на прізвище (*Бандера*) та фамільярним найменуванням (*старі*).

При звертанні до Бога чоловіки використовують типові для таких звернень номінації (*Господи, Боже, Боже батьку*).

Чоловіче мовлення представлене звертаннями до тварин. Вони вказують на відношення адресанта до адресата-тварини (*друже, брате, бідолашине*), що може ще раз доводити думку про те, що «в жіночому логосі частіше фокусується опредмечування речі, а не відношення» [2: 31].

Наявність тільки однієї номінації адресата мовлення при зверненні до абстрактних понять свідчить про те, що чоловіки бачать своїми співрозмовниками тільки конкретних осіб, а також зрідка тварин. Зазначимо, що звертання до Бога належать до особливої категорії номінацій, яка відображає внутрішній світ людини у релігійному аспекті.

Перспективним вважаємо дослідження особливостей лексико-семантичного наповнення номінацій адресата жіночого художньо інтерпретованого внутрішнього мовлення.

Література

1. Прагматика апеляції в українській мові: навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2003. – 80 с.
2. Ставицька Л. Мова і статі // Критика. – 2003. – № 6. – С. 29–34.
3. Handke K. Socjologia języka. – W.: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 384 s.

Джерела

- ВЖ** Винокуров О. І. Журналюга-1: Під одним дахом зі смертю. – К.: Браво, 2003. – 248 с.
- ВТССУМ** Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
- ВУ** Винокуров О. І. Убий мене, убий... – К.: Браво, 2003. – 276 с.
- ДК** Дереш Л. Культ. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2006. – 240 с.
- ДН** Дереш Л. Намір! – К.: Дуліби, 2006. – 296 с.
- ДП** Дереш Л. Поклоніння ящірці. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2006. – 176 с.
- ДТ** Дереш Л. Трохи пітьми, або На краю світу.– Х.: Книжковий «Клуб сімейного дозвілля», 2007. – 288 с.
- КК** Кононович Л. Кайдани для олігарха: Кримінальний роман. – Львів: Кальварія, 2001. – 208 с.
- КМ** Кононович Л. Мертва грамота. – Львів: Кальварія, 2001. – 252 с.
- КЯ** Кононович Л. Г. Я, зомбі. Довга ніч на Сунжею. – К.: Джерела М, 2000. – 352 с.
- СУМ** Словник української мови. – В 11 томах. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

Olesya GAVRYLASHCHUK

The Nomination Selection of the Speech Addressee by Modern Ukrainian Man (Lexico-Semantic Peculiarities)

The article deals with the peculiarities of influence of gender factor on the nomination choice of addressee that is reflected in fiction texts. In particular, a gender marked use of lexemes connected with addressee in the interpreted inner indirect speech has been analysed. The lexico-semantic classification presents the nominations of addressee in a man's speech, with the distinction of the active – addressee's speech (when the speaker can't take part directly in the communication, which is recreated in the inner speech). This research has been conducted on the materials of the modern Ukrainian fiction.

Особливості мікроструктури сучасних словників антропонімів

Розвиток антропонімної лексикографії припадає на початок ХХ ст., і вже на сьогодні зrealізований у словниках, об'єктами лексикографування яких є ім'я, прізвище, прізвисько, псевдонім.

Укладання сучасних словників антропонімів здійснювали такі дослідники, як Г. Л. Аркушин, Н. Д. Бабич, Ю. Б. Бабій, В. О. Горпинич, Н. П. Дзятківська, В. Ф. Ібрагімова, Н. С. Колесник, І. А. Корнієнко, К. М. Лук'янюк, Г. С. Лозко, Н. М. Павликівська, М. В. Скаб, Л. Г. Скрипник, П. М. Стехна, І. І. Трійняк, Я. П. Редька, П. П. Чучка та ін.

Завдання нашої статті полягає у тому, щоб виявити особливості мікроструктури сучасних антропонімних словників за такими параметрами: граматичний, акцентуаційний, ремарки, етимологічний, ілюстративний, паспортизаційний.

У сучасній лексикографії термін *мікроструктура* словника означає: «Базова одиниця словника, певний текст, що пояснює, з'ясовує, трансформує заголовкову, чи реєстрову, одиницю словника, задаючи її основні характеристики, залежно від типу словника» [1: 25]. Фактично, мікроструктура є синонімом поняття будова словникової статті.

Граматичні властивості реєстрових слів у антропонімних словниках виражені у відмінкових формах та роді. Насамперед, до мікроструктури ономастиконів уведено форми родового відмінка до кожної реєстрової одиниці (ПСН, ПНД) чи в окремих випадках, у яких найчастіше виникають труднощі. Наприклад, у ПЗУ основні критерії, за якими наведено відмінкові форми, такі: а) при прізвищах із закінченням на **-ча**: Бұрча, **-чі** – Вн, Хс. 1661 [...] [ПЗУ: 100]; б) із закінченням на **-ар, -яр**: Горщар [Горщарь], **-ря** – Тч, Хс, Мж. 1618: [...] [ПЗУ: 156]; Калинар [Калинарь], **-ря** – Вн. [...] [ПЗУ: 246]; в) при прізвищах із нерегулярною рефлексцією кореневих та суфіксальних голосних /o/, /e/, /ʎ/: Гребінь [Грибінь], **-бень** – Вб, Вл. 1715: [...] [ПЗУ: 158]; г) при прізвищах на **-ець** та **-овець**, у яких редукція суфіксального **-е** пов'язана з чергуванням кореневих /o/ та /e/: Данилєць [Данилиць], **-льця** – Вн, Хс, Ір. 1787: [...] [ПЗУ: 185]; Каганєць [Каганиць], **-нця** – Вб, Уж, Мк, Вн. [...] [ПЗУ: 245]; р) при прізвищах на **-ин**: Джұлин, **-на** – Пилипець. ◀ Антропооснова Джұлин досить давня в Карпатах назва [...] [ПЗУ: 192]; д) при прізвищах

на **-е, -у** та **і (й)**: **Ківешлігетій** [*Кивешлігетій*], **-ія** – Тч. 1671: [...] [ПЗУ: 260]; е) при прізвищах жіночого роду, форма яких нагадує прикметники: **Бóжа, -жі** – Тг. 1231: [...] [ПЗУ: 77]; є) якщо у реєстровому слові трапляються випадні /о/, /е/: **Будьбóк-дька** [часто пишуть Бутьок] – Мк. 1417: [...] [ПЗУ: 95]; ж) при прізвищах на **-ьо** та **-йо**: **Леньбó** [дав. – Леньові] – Мж, Ір, Вн, Хс, Тч. 1607: [...] [ПЗУ: 334]; **Махньбó, -ня** [дав. – Махньові] – Бг. Пор. 1819: [...] [ПЗУ: 372]. Проте, не в усіх прізвищах із таким закінченням наведено відмінкові форми, наприклад **Дацьбó** – Колочава, Ситвир, Роково. 1453: [...] [ПЗУ: 187]. Подеколи структуру словникової статті розширено за допомогою введення відмінкових закінчень родового, давального й орудного відмінків до кожного реєстрового слова.

На сучасному етапі розвитку ономастичної лексикографії укладено словники за тезаурусним типом, у яких не подано відмінкові флексії, прізвища зафіксовано у вихідній формі. Це такі праці, як ПСУ, СППЗУ, СРУФТП, СПОУ, СПЗП, ВГП, ІМ.

Оскільки основною ознакою антропонімів є родова належність одиниці, то для прізвищ визначення статі, до якої належить той чи той онім, є край важливим. У сучасних словниках антропонімів цю інформацію можемо отримати з відмінкових закінчень. У тих випадках, коли з'ясування роду викликає певні труднощі, наприклад, мотивований антропонім не збігається з родовою ознакою його носія, тоді в дужках наведено уточнення (він, вона): **Бджілка**², и, ж. (він) – пасічник (Зап.) [ПНД: 46]; **Вакула**⁴, и, ч. (вона) – від імені *Віка (Вікторія)* (КамД) [ПНД: 74], або вказівку на рід оніма подано у правій частині словникової статті з родовими корелятами *житель, жителька*. Зазначимо, що в тих ономастикомах, у яких об'єктом лексикографування є прізвища, граматичний рід має належати до головних параметрів мікроструктури словника і подаватися в тих прізвищах, рід яких установити складно. Наприклад, у СПЗПі зафіксовано: Головань 5 Пм 2 [СПЗП: 8] і означає, що в населеному пункті Банівка станом на грудень 2007 р. мешкало 5 носіїв цього прізвища, однак визначити стать цих жителів складно. Коректно, на наш погляд, подано словникові статті у СП, у мікроструктурі яких диференційовано чоловічі та жіночі прізвища та їх відмінкові форми: **Дядик**, чол.: -а, -у (-ові), -ом; *жін.*: незмін. [СП: 135].

Функціональні особливості акцентуаційного параметра в антропонімних словниках полягають не лише у нормативній вимові імен, а й у виявленні територіальних та діалектних особливостей прізвищ: **Глáдка**, -и, **Гладка́**, -ої [ПДП: 52]; **Іва́ненко**, -а, **Ива́ненко**, -а [ПДП: 90], **О́хват**, -а, **Охва́т**, -а [ПДП: 170]; **По́льовий**, -ого, **Польови́й**, -ого [ПДП: 186]. Зазначимо, що наголос, як субелемент лівої частини словника, має бути одним із головних па-

раметрів ономастиконів. Цей принцип укладання дотримано в таких сучасних працях, як-от: ВГВП, ВІЛ, ПЗУ, ПСН, СП, СПЗП, СППЗУ, СУІ. Натомість у ІМ, СПОУ, СРУФТП акцентуаційний параметр не введено до структури словникової статті, що не зовсім коректно в практичній лексикографії. Наприклад, такі лексеми, як *Перко, Беско, Келеберда, Мурза, Кокозій, Зеркало* та ін., маловідомі користувачам, а тому може привести до порушення орфоепічних норм.

Більшість із виданих антропонімних словників укладено не за нормами української орфографії, їхнє призначення, насамперед, полягає в історико-науковому дослідженні: **Альхвѡнс**, а, ч. – ? (БалЗ) [ПНД: 30]; **Асхвѡльт**, а, ч. – від прізвища *Смолѡ* за асоціацією (ВільнВ) [ПНД: 33]; **Бѣлие Крѣла**, их, Крил, ч. *мн.* – як тільки сп'яніє, щоразу починає співати пісню про «белиє крилья» (Мих.) [ПНД: 50]; **Бѣрьѡза**, и, *жс.* (він) – вимовляє *бірьѡза* замість берѣза (БалВ) [ПНД: 54]; **Бос Махвѣѣ**, а Махвѣѣ, ч. – головний у злочинній компанії (МарЗ) [ПНД: 61].

Система ремаркування у сучасних антропонімних словниках вироблена з урахуванням типу та призначення праці. Зокрема в ІМі, ВІЛі використано від- сильні ремарки (*див.*; *див. також*). У випадках, коли лексему подано без зазначення мотивації, аналогії, з опорою лише на іронію та контраст, раціонально вводити стилістичні ремарки. Наприклад: **Бездѣтний**, ого, ч., субст. – має четверо дітей (іронія) (БалЗ) [ПНД: 47]; **Баляріна**², и, *жс.* (він) – кривий (іронічно) (ВелБ) [ПНД: 40]. Широко використана система історико-часових ремарок насамперед у антропонімних словниках етимологічного типу, таких, як ПЗУ, СРУФТП.

Мікроструктура антропонімних словників етимологічного типу, зокрема їхня права частина, має багатокомпонентну структуру, оскільки поєднує елементи етимологічного, історичного, хронологічного, культурологічного, ареального, компаративного аналізу. Із практики укладання ономастиконів очевидно, що відновити етимологію всіх без винятку лексем неможливо, оскільки залишаються назви, подані не за цілком вірогідними фактами, іноді – це припущення укладачів. Однак і вони заслуговують на місце в словнику. В таких випадках у метамові етимологізування використано лексеми на зразок *мабуть, ймовірно, можливо* тощо (ВІЛ, ІМ, ПЗУ, СПОУ).

У сучасній ономастичній лексикографії особливу увагу приділено варіантності найменувань та їхній етимології, що дає змогу в багатьох випадках встановити правильну етимологічну форму та відновити первісну мотивацію.

Для словників власних особових імен, зокрема для ВІЛ, поліфункціональним елементом словникової статті є ілюстративний матеріал, дібраний із творів художньої літератури та фольклору. Зокрема, текстовий матеріал дібрано з творчої спадщини Б. Д. Грінченка, М. Т. Рильського, В. А. Симоненка,

В. М. Сосюри, М. П. Старицького, Б. І. Олійника, Лесі Українки, І. Я. Франка та ін. В окремих, найпоширеніших, іменах цитатний матеріал займає по декілька сторінок. Так, до реєстрового слова **Іва́н** наведено 26 прикладів уживання, лексема **Степа́н** має 9 ілюстрацій, **Григо́рій** – 15, **Марі́я** – 19. Створений словник демонструє багатство, красу українських імен крізь часову призму і, певною мірою, дає змогу відтворити ментальність народу, його пріоритети та уподобання. Аналізований словник-довідник «не дає вичерпного опису всіх імен людей. У ньому подано насамперед найбільш поширені тепер в офіційному вжитку імена, незалежно від їх походження» [ВІЛ: 20].

До мікроструктури словників, об'єктом лексикографування яких виступають прізвища, введено кількісний параметр, який фіксує кількість носіїв реєстрових онімів: **Кожух**, -а (1), **Кожуха́нь**, -я (8), **Кожуха́р**, -я (1); **Кожухова**, -ої (2), **Кожу́шко**, -а (5), **Кожушкó** (14), -а́, **Кожу́шна**, -ої (7), **Кожу́шний**, -ого (4) [ПДП: 107]. Разом із основною функцією, кількісний параметр дозволяє раціонально використати друкарське місце в словнику та не переобтяжувати його мікроструктури. Цей складник словникової статті дає змогу проводити статистичні підрахунки, визначати ступінь уживаності того чи того прізвища, є засобом локалізації власних назв під час нанесення на лінгвістичні карти.

У будові статей антропонімного словника варто розрізняти явище полісемії та омонімії. Зокрема, якщо прізвище етимологізується безвідносно до його носія, тоді мова йде про полісемію: **Балаба́н** [...] 1. Большой, взрослый. 2. Большой барабан. 3. Крупный, значительный по размерам [...] [СРУФТП: 26]. Омонімічність реєстрових одиниць властива для словників прізвищ за умови однакового називання, але різної мотивації для кожного оніма окремо. У таких випадках лексеми подано під нумерацією, окремою словниковою статтею: **Дід**¹, а, ч. – рано обличчя (Зап.); **Дід**², а, ч. – старий парубок (Дим.); **Дід**³, а, ч. – на вигляд старший за свої літа (Вар.); **Дід**⁴, а, ч. – найстарший у колективі (Зап.); **Дід**⁵, а, ч. – удає із себе старого манерою розмовляти та робленою поважністю (НГеорг., ЧГриг.); **Дід**⁶, а, ч. – від прізвища *Дідóк* (Зап.); **Дід**⁷, а, ч. – від прізвища *Лиходід* (Прим.); **Дід**⁸, а, ч. – від прізвища *Дідéнко* (ТарасП, Куш); **Дід**⁹, а, ч. – від прізвища *Дівідченко* (Дим.); **Дід**¹⁰ – ? (МалК) [ПНД: 130]. В іншій праці – СППЗУ омонімію не виокремлено, кожен з мотивацій подано в одній словниковій статті, наприклад: **Бре́жнєв** [...] 1. подібний до Брежнєва; 2. колись їздив на з'їзд партії в Москву і сфотографувався з Брежнєвим; 3. у яких ім'я Леонід, а по батькові – Іллїч; 4. розмовляючи з односельчанами, уживав політичні терміни [СППЗУ: 140].

Параметр паспортизування в антропонімних словниках є одним із головних, оскільки свідчить про територіальне поширення онімів чи вживання в художній творчості. У сучасних словниках цей елемент введено до струк-

тури словникової статті доволіно у 4-х основних форматах: 1) умовні скорочення населених пунктів, у яких зафіксований онім (ПДП, ПСН, СПЗП, СПЗУ); 2) повна назва місця народження та проживання осіб (ВГП); 3) фіксація назви джерел і сторінки (СПОУ); 4) скорочена паспортизація (прізвище автора чи різновид фольклорних текстів) (ВІЛ). До словникової структури таких праць, як СП, ІМ, паспортизування не введено, проте джерельна база чи територіальні межі деталізовано в інструкції або передмові словника, що відповідає загальній концепції укладання лексикографічної праці.

Результати здійсненого аналізу можна відобразити у форматі таблиці, вказавши перелік сучасних антропонімних словників та наявних (знак +) чи відсутніх (знак –) параметрів у структурі словникових статей (див. Таблиця).

Отже, сучасна антропонімна лексикографія активно розвивається, реалізуючись у словниках, різних за обсягом та призначенням (від міні-словників до більш повних видань). Практикується укладання ономастиконів етимологічного, топографічного та картографічного типів.

Таким чином, до основних параметрів сучасних словників антропонімів належать: граматичний (відмінкові форми, рід), акцентуаційний, паспортизаційний. До факультативних можемо віднести фонетичну транскрипцію, рік народження носіїв онімів, ремарки, ілюстративний матеріал, кількісну характеристику. З'ясовано, що мікроструктура сучасних антропонімних словників відрізняється способами лексикографування, структурним наповненням. З одного боку, це свідчить про розвиток словників цього типу, а з іншого, може ускладнювати видання універсального антропонімного словника, наприклад, загального словника українських прізвищ.

Таблиця

джерела	Параметри мікроструктури антропонімних словників							
	граматичний	наголос	фонетична транскрипція	ремарки	кількісний	ілюстрації	етимологізація	паспортизація
ВГВП	–	+	–	–	+	–	–	+
ВІЛ	–	+	–	+	–	+	+	+
ІМ	–	–	–	–	–	–	+	–
ПДП	+	+	–	–	+	–	–	+
ПЗУ	+	+	+	+	–	–	+	+
ПНД	+	+	–	+	+	–	+	+
ПСН	+	+	–	–	+	–	–	+

СП	+	+	–	+	–	–	–	–
СПЗП	–	+	–	–	+	–	–	+
СПОУ	–	–	–	–	+	–	–	+
СППЗУ	–	+	+	–	–	–	+	+
СРУФТП	–	–	–	+	–	–	+	+
СУІ	–	+	–	+	–	–	+	+

Література

1. Демська О. М. Вступ до лексикографії. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 266 с.
2. Мацюк Г. Якщо ви хочете більше дізнатися про своє ім'я // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 3. – С. 37-38.
3. Українська мова: Енциклопедія. – Вид. 2-е, випр. і доп. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 833 с.

Джерела

- ВГП** Горпинич В. О. Вся Гуляйпільщина в іменах та прізвищах. Словник. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – 382 с.
- ВІА** Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Наук. думка, 1996. – 335 с.
- ІМ** Лозко Г. С. Іменослов: імена слов'янські, історичні та міфологічні. – К.: Сварог, 1998. – 176 с.
- ПАД** Горпинич В. О., Корнієнко І. А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя (словник) / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ: Пороги, 2003. – 272 с.
- ПЗУ** Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / Упоряд. П. Чучка; наук. ред. В. Німчук. – Львів: Світ, 2005. – 704 + XLVIII с.
- ПНД** Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини (словник) / Упоряд. В. Чабаненко. – У 2-х кн. – Запоріжжя, 2005.
- ПСН** Горпинич В. О., Бабій Ю. Б. Прізвища Середньої Наддніпрянщини (словник). – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 141 с.
- СП** Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини) / Уклад. Н. Д. Бабич, Н. С. Колесник та ін. – Чернівці: «Букрек», 2002. – 424 с.
- СПЗП** Стехна П. М. Сучасні прізвища Запорізької Приазовщини. Словник. – Дніпропетровськ, 2009. – 91 с.
- СПОУ** Павликівська Н. М. Словник псевдонімів ОУН-УПА. – Вінниця: О. Власюк, 2007. – 440 с.
- СППЗУ** Словник прізвиськ північно-західної України: У 3-х т. / Уклад. Аркушин Г. А. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – 412 с.

- СРУФТП** Ибрагимов В. Ф. Словарь русско-украинских фамилий тюркского происхождения. – Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография», 2009. – 116 с.
- СУІ** Трійняк І. І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005. – 508, [1] с.

Natalia GORDIENKO

Peculiarities of Microstructure of Modern Anthroponymic Dictionaries

This article provides an attempt to evaluate the lexicographical achievements presented in modern anthroponymic dictionaries, their objects being names, surnames, nicknames, pseudonyms. Today this type of dictionaries is presented by a number of works, different in volume, created according to etymological, topographic and cartographic principles.

The analysis of onomasticons' microstructural elements has been conducted with consideration of some parameters, namely: grammar, stress, special marks, etymology, illustrative material, passportization. Obligatory and facultative parameters have been singled out. The author suggests a table stating presence or absence of certain components in the structure of vocabulary entries. Samples of entries and the suggested table show that the main parameters of anthroponymic dictionaries, regardless of their goals and target consumers are: grammar (case forms, gender), stress, passportization of units or illustrative material. Facultative parameters are: phonetic transcription, date of birth of a certain onym's hosts, special marks, illustrative material, quantitative characteristics of special vocabulary units.

Олена Дехтярьова

**Прийоми емоційно-експресивного використання
діалектних фразеологічних одиниць
у художніх текстах**

Фразеологічні одиниці протягом кількох десятиліть привертають увагу науковців своїми стилістичними можливостями (див. праці Л. Г. Авксентьєва, С. П. Александрової (Бибик), І. К. Білодіда, М. М. Богдана, В. С. Калашника, М. П. Коломійця, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник, А. П. Супрун, В. Д. Ужченка, Л. Ф. Щербачук та ін.). Розвиток фразеологічної науки в ХХІ ст. потребує

розширення об'єктів дослідження, зокрема фразеологічного фонду, почерпнутого з художніх творів авторів, які є носіями живого говіркового мовлення. Такі твори актуалізують словникові скарби української традиційної фразеології та служать засобом фіксації багатьох мовних явищ, поширених лише на певній території. Тому вивчення функціональних властивостей діалектних фразеологічних одиниць (далі ДФО) в лінгвістиці тексту є одним із актуальних завдань на сучасному етапі розвитку фразеології. Подолання ДФО регіональних обмежень, введення їх до фразеологічного корпусу літературної мови – це процес тривалий, але закономірний у системі національної мови. Одним з основних шляхів впровадження ДФО до літературного вжитку є мова художньої літератури. Про важливість вивчення виражальних засобів, «вибраних і відібраних письменником із загальнонародної мовної скарбниці», у свій час зауважували В. В. Виноградов [2: 226], О. І. Єфімов [4: 10]. У творах художньої літератури на перший план виходить саме експресивно-стилістичний бік ФО, що дає змогу митцям активно залучати останні до побудови поетичних картин [5: 125]. Але вживання ДФО у художній літературі є органічним лише в такому вигляді, у якому це потрібно для здійснення авторського задуму, тобто завжди відбувається творча обробка. Містячи велику силу експресії й емоційної насаги, ДФО є яскравим виявленням зображальних і естетичних якостей мови. Їх використовують для створення мовленнєвої характеристики героя, для оживлення авторської мови. За допомогою ДФО можна відтворити кожне явище дотепно, влучно, яскраво й оригінально, колоритно, бо у фразеологізмах найбільшою мірою закарбовано віковий досвід, етику й естетику, мудрість народу. «Неемоційних, стилістично незорієнтованих фразеологізмів не буває» [3: 179], у цьому дає змогу переконатись матеріал української художньої літератури к. ХІХ – поч. ХХ ст.

Метою дослідження є аналіз ДФО як виражальних засобів художнього тексту та встановлення прийомів їх емоційно-експресивного використання. Джерельною базою послуговували ДФО, дібрані із творів Л. Мартовича, В. Стефаника, Г. Хоткевича, М. Черемшини.

Характерною особливістю ДФО є яскраво виражена емоційність, яка тісно пов'язана з їх експресивністю. Під експресивністю мовних засобів, які виконують виражальну функцію, розуміємо наявність експресії – виразної сили ФО, яка робить «мовлення значно яскравішим, сильно діючим, глибоко вражаючим» [1: 19].

Необхідно відзначити, що «експресивність діалектизму підтримується, безперечно, ще й тим враженням мовної свіжості, небуденності, яке він справляє на читача» [6: 243]. Твори західноукраїнських майстрів художнього

слова показують численні приклади такого вживання ДФО, коли вони стають винятково експресивними.

Експресивні якості мовлення стають виразнішими завдяки вжитку ДФО, лексичні компоненти яких передають напружені психічні стани людини: *Та й я із страху ек прибіг, ек зривав у двері, то мнє без памніти до хати пусти-ли* [Хотк.-1: 115]; *Як уздріла попа коло хвіртки, то так гейби їй поза шкіру мурашки пополазили* [Март.: 9].

Неабиякою підсиленою виразністю відзначаються ті ДФО, що передають життєві труднощі, безвихідність становища, в яку потрапляє герой твору. Складниками таких ДФО здебільшого є підсилювально-видільна частка **хоч** (діал. **хоть**) і дієслово-імператив: *Таки не дам, **хоть** убий мене, то не дам* [Март.: 80]; ***Хоть** най мене грім уб'є, **хоть** най мене бола утне, **хоть** най мене викришиш до пня, **хоть** най мене тут смерть найде, то я вам кажу та й на чім світ стоїт закликаючи, що за ніким не бажаю і з ніким я жити не буду* [Черемш.: 277]; *Аді, **хоть** медом масти, **хоть** дегтем чорни, а **хоть** мні бери та на шкамутки порубай, то ек кажу, шо ми ті жель, то жель* [Черемш.: 47].

Важливим чинником творення експресивно-забарвленого значення є граматична будова ДФО. Зокрема високий ступінь експресивності притаманний тим ДФО, які мають структуру порівняння: *То так, дивиси, тиснемо з двох боків лєшню, шо **трїснет**, ек вуша на **гребінці*** [Хотк.-1: 153]; *Ех / Смолока / ... п-пропав, – каже, – **ек** пес у **ярмарку*** [Март.: 371]; *Бадіки й челядь повставали, **гей опарені*** [Черемш.: 138]; *Бо не стій у церькви **як слуп*** [Стеф.: 34].

До сполук із високим ступенем експресивності також належать тавтологічні ДФО, де підсилювальну функцію виконують повтори: *А-а... **Оле / Єким чудом чудненьким, єким дивом дивненьким...** / Ано-ко ви, молодєки / Посувайтєси, дайте місце. Наш поренний пастух прийшов...* [Хотк.-1: 165]. *Де ж він сам буде в **чужї чужиници*** [Стеф.: 18]; *– Не пішла-сє тогїд, бо ніяк було, **ба сєсє, ба тото*** [Март.: 11].

Виразністю відзначаються ДФО, які введені в літературний текст і вступають у різку суперечність з його кодифікованими нормами: фонетичними, морфологічними, синтаксичними, лексичними.

Дуже ефективним, емоційно підвищеним прийомом є вживання лексичних компонентів у складі ДФО, які мають фонетичні особливості певного діалекту та від нормативних відрізняються одним звуком: вживання [y] замість [o]: *Хлопец бачив, що дєдє **грає кумєдію**, і мовчав* [Хотк.-2: 88] – пор.: *грати (ламати) комедію* [ФСУМ: 195];

вживання [i] замість [e]: *– Причєпїтьсє, **як рїп'ях кожуха*** [Март.: 61] – пор.: *як реп'ях до кожуха* [ФСУМ: 734];

вживання [и] замість [о]: – *Один одного в ложці води втопив би* [Черемш.: 135] – пор.: *втопити в ложці води* [ФСУМ: 159];

вживання [а] замість [е]: – *А проше, газди, а озміт же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні* [Стеф.: 66] – пор.: *без церемонії* [ФСУМ: 940].

На загальну експресивність фразеологізму певною мірою впливає зміна словотвірної структури або морфологічної форми одного з його елементів, наприклад: ствердіння у 3-ій особі однини дієслів теперішнього часу флексійного [т']: *Як бог даст, то буде пшеница* [Стеф.: 148] – пор.: *як бог дасть* [ФСУМ: 41]; *Слухайте-ста, Ніколайшко, люба та пишина, знаєте добре, що я вам не воріг, мене болит серце за вашим, але що я вам поможу, коли мені самому увесь талан забрали* [Черемш.: 164] – пор.: *серце болить / заболіло* [ФСУМ: 794] та ін.

Письменники часто використовують у мовленні персонажів усічену форму родового відмінка однини займенника **його**: *Що то була за біда – так і найго дідько озьмет* [Хотк.-2: 273]. Серед дібраних ДФО зафіксовано випадки утворення вказівних займенників шляхом редуплікації: *Рано вчула, а вобіда законилася, а з сонечком пішла на тот світ до сина у гості* [Черемш.: 262].

Синтаксичні перетворення ДФО пов'язані зі зміною їхньої структури, тобто з переміщенням складників стосовно один одного та з розміщенням їх у різних частинах контексту. Хоча в українському синтаксисі немає жорстких правил розподілу слів у реченні, проте певний порядок все ж таки існує. Відхилення від нього відразу відчувається, воно сприяє певній естетичній напрузі, привертає до себе увагу, змінює експресивну роль того чи того компонента: *Коли ж рада громадська зачала урядувати, тоді аж староста доглупався, як він сам себе в дураки пошив* [Март.: 44] – пор.: *пошитися в дурні* [ФСУМ: 685]; *Били та катували наших татів та в ярем запрягали, а нам уже кусня хліба не дають прожсертти* [Стеф.: 70] – пор.: *запрягти / запрягати в ярмо* [ФСУМ: 316].

Стилістичного ефекту звучання живого усного слова досягають письменники, коли вживають поряд кілька ДФО у контексті: *Єк дало мені пуду – во-ло-се д'гори здіймалося / То сми без памнеті вилеків наверх, аж там трохи очунавши* [Хотк.-1: 113]; *Дай господочку милосердний, аби я з оного місця не рушилася, аби мені руки покрутило, аби мені ноги відоймило, аби мені очі повилазили, аби мені мову умкло, як брешу* [Март.: 10]; *Аби єму остатна година була, аби біг дав, шоби він сам тим молоком наїдавси / Христинин у зубу не має що взети, а він єго до аптики за молоком посилає* [Черемш.: 78]; *Якби ні жінка мізинним пальцем кинула, та й бих капурець зробив, на винне яблуко бих розносочив* [Стеф.: 20].

Значний ефект дає заміна стилістично нейтрального нормативного складника ФО його експресивним діалектним синонімом. Майстри слова вдаються до лексичної заміни, щоб надати традиційному фразеологізмові забарвлення того діалекту, носієм якого є той чи той герой художнього твору. Діалектні синоніми певною мірою стилізують мову художнього твору, служать засобами характеристики й самохарактеристики персонажів, але головною їхньою функцією є надання оповіді емоційно-оцінних обертонів, відсвіження загальноновживаних висловів, створення художньо-естетичної атмосфери в літературному тексті:

діал.: *смучя година* (смучий – літ. чортячий, анафемський). *Лицятий і кушкатий свідок штовхає Романа збоку і безпечить: – Спадає і на них смучя година* [Черемш.: 215] – пор.: *лиха година* [ФСУМ: 177];

діал.: *мрєч в очєх* (мрєч – літ. туман). *Та витак си провергли – а ту ті мрєч в очєх, а дух єк не зіпре у хавках* [Хотк.-2: 23] – пор. *туман в очах* [ФСУМ: 903];

діал.: *пустити плявзу* (плявза – літ. наклеп, дурниця): *Кажіт самі, ци я шос помилив, може, або йкус **плявзу пустив*** [Черемш.: 136] – пор.: *пускати / пустити поголоску* [ФСУМ: 720];

діал.: *кальму кидати* (кальма – літ. ганьба): *Але Іван її спинив: – Спам'ятайся, дурна / А хто ж би таку «**кальму**» **кидав** на чоловіка* [Март.: 307] – пор.: *кидати пляму* [ФСУМ: 370];

діал. *запєрти г'ямбу* (гямба – літ. пащека, морда): *Пий та й **запєри** собі г'ямбу, бо в мене забава* [Стеф.: 126] – пор.: *закривати рота* [ФСУМ: 319].

Фразеологічні синоніми – багатющий арсенал емоційно-експресивних характеристик осіб, предметів, процесів. Вдало дібраний синонім влучно, вичерпно й лаконічно передає ставлення мовця до об'єкта мовлення: пор. літ. *мати зуб* – діал. *мати пізьму* (*пизму*), *брати (взяти, мати) за зле, мати уру* «Сердитися, гніватися на кого-небудь»: *А Головач дїправді має любаску собі, і вна на него **пизму** мала в серці* [Хотк.-1: 52]; *Краньцовська ж **узяла** їмості її мовчанку **за зле**...* [Март.: 385]; *Таже я казати казав, коли ж бо **має** на мене **пізьму*** [Март.: 29]; *Єк заступник віта на твого сина **уру** **має**, то ти собі Митрику, бійси, кілька хочеш, але села не рунтай, чєліди не положи* [Черемш.: 139].

Спостережено в мові художніх творів і зведення фразеологізмів у синонімічний ряд – ампліфікація, яку використовують для якісної характеристики дії, стану людини: *Проклинав ніби себе самого: **аби** мене **иляк трафив** з такою роботою / **Бодай** же я **до завтра** не **діждав**!* [Март.: 379]; *Митро **вкусився за язик, зіцінив губи*** [Черемш.: 136]; *А дай божє здоров'є, а **жйите здорові, а** **декую** вам, **шо-сте** уступили до хати, **міні** весіле **буде** веселіще* [Стеф.: 182].

Зміну форми та експресивно-стилістичних якостей ДФО здійснено також завдяки поширенню його новими лексичними компонентами, які продиктовано логіко-ситуативними умовами контексту: *Ото **декувати** Богові єстельному.*

не була нас ні раз громовице сего літа [Хотк.-1: 121] – пор.: дякувати Богові [ФСУМ: 287]; Повинувався голосові віщого серця [Март.: 339] – пор.: голос серця [ФСУМ: 187]; Тому дівки та газдині міряють її згiрдним зором, обминають і в селі, і в бабинці церковнім [Черемш.: 243] – пор.: міряти оком [ФСУМ: 494]; Молися за мене, най мене бог хоронит, най мене направит на ліпший розум, бо тби спечу у вогні, як пацюка, бо меш три дні попів за своїм богацтвом згортати [Стеф.: 133] – пор. направляти на розум [ФСУМ: 535].

Досить виразні, експресивно забарвлені контексти створюють антонімічні поєднання слова або словосполучення з фразеологізмом, наприклад: *Я му не дав житє та й відобрати не можу* [Хотк.-1: 52] – пор.: давати життя [ФСУМ: 208] – *відбирати життя* [ФСУМ: 114]; *Біг дав, та й біг узєв. На-йшлоси було тройко, та й аді, так єк віником замів* [Черемш.: 76] – пор.: Бог дав [ФСУМ: 36] – *Бог прибрав* [ФСУМ: 38].

Однією з особливостей українського діалектного мовлення є тісний зв'язок із частками. Ця лексико-граматична категорія не тільки не заперечує структурну достатність наказових форм, а й посилює їх стилістичну виразність, надає їм різних модально-експресивних відтінків. Так частка **не** разом із дієсловом-імперативом недоконаного виду передає експресивну заборону, експресивне прохання: *Е, ні / Не гніват Бога / Гостина була пишина* [Хотк.-1: 25]; *Ти, мене, розумієш, на агамент не бери*, бо я, ади, рівно не піду [Март.: 77]; *Ви, любетка, не пиліт мого серця*, бо я вже спилений [Черемш.: 67]; *Ідіт, старий, спати, не гніт бандиги*, а завтра підемо в село на вибір, та ми тих богачиків трохи намнемо [Стеф.: 134].

Потужною експресією відзначаються фразеологізовані прокльони та заклинання з діалектною часткою **най**: *А обсіли, най би їх так франця та короста обсіла*, єк вони нас обсіли [Хотк.-1: 30]; *Най такого сина грім заб'є*, шо нєню не шінує [Черемш.: 81]; *Агій на тебе, та же най твої голови дідько причепитси*, як не мої [Стеф.: 34].

Повторення фразеологізму може бути засобом мовної характеристики персонажа: *Ану, аби так пани або крамарі, – сказав малий Микита, – то хоть най усі вимирають, що до ноги, то ніхто їм не заперечить / Хоть най їх холера витисне до лаби, то кождому зась* [Март.: 42]. У даному мікроконтексті повторюються 2 ФО: одна – кодифікована *до ноги*, а інша – діалектна *до лаби* (лаба – літ. нога) [ФСУМ: 556]; *Та й головов у стіни не бийте*, бо нічо з них не віб'єте / *А головов я в стіну б'ю*, бо би-м не місці задеревіла, як би-м не була [Стеф.: 85] – пор.: битися головою об стіни [ФСУМ: 27].

Посилюється експресивність ДФО, коли використовуються пояснювальні слова *єк тот повідав, як якийсь казав, єк екийс казав, казати* та ін. *Та*

вно напавду, *єк тот повідав, не пхай пальці межи двері*, *аби те не скалічило* [Хотк.-2: 175]; – *Но-но-но, жінко, бог з тобою / Чоловік, як якийсь казав, хоче зажити світа: на то бог дав неділю / Цілий тиждень працюємо, як той казав, в поті чола, а....* [Март.: 26]; *Але, єк єкийс казав: дуріють, бо мають з-за чого дурити, а на свіжім люхті то ше гірше йде їм дур до голови* [Черемш.: 44]; *Кажут, шо болото зробив з жінки / А рано вона хотіла втечи, але їмив та прив'їзав та місив обцасами, як у глину / Най бог боронит від такого!* [Стеф.: 83].

При прямому використанні фразеологізмів ступінь вияву їх експресивності певною мірою зумовлений місцем в реченні: якщо ДФО перебуває в постпозиції, вона становить образну вершину контексту. Привертають увагу зафіксовані ДФО із підвищеною експресивністю, локалізовані у кінці речення, які виконують додаткову узагальнювальну функцію в контексті, що їх оточує: *Хліба вони не роблять, підвод не дають так, як на долах, обходимося ми тут із ними, як із панянками якимось, – і все невлад, все він тебе ненавидить, сатаною дивиться* [Хотк.-1: 39]; *Йди й ти за Гриньком та там будете оба сміятися з того святця, – сказав Іван, а тут стули хавку* [Март.: 237]; *Стійте, як мур, як камінна скала, напротив і бийте його на скамузь* [Черемш.: 128]; *Слабував я тогди довго, гадав, що вже буде капут* [Стеф.: 169].

І навпаки: зниження експресії спостережено, коли ДФО розміщена у презпозиції, у такому разі вона вносить логічний відтінок пояснення, уточнення. *Та з мене мій сім шкур ізпустит, єк му не принесу чірвоних* [Хотк.-1: 60]; *Узяв піп на мене пїзьму, – говорив Гриць до жінки по якімось часі, вернувши від хреста / Як, за що/ – А чи ж я знаю* [Март.: 29]; *Іде публіка в голову, а я таки не темлю, коли-сми її заживав / Нема з-за чого та й тому не кортит, най постит душа* [Черемш.: 45]; *Але мої діти ростут по бурінах разом з курьми, а як шо до чого прийде, отак як тепер, то ніхто не знає, шо вони цілий день їди* [Стеф.: 139].

Отже, діалектні фразеологічні одиниці в художніх текстах є засобом посилення експресії, увиразнення, іноді унаочнення думки, яку письменник доносить до читача. Проаналізований матеріал дозволяє встановити такі прийоми експресивного використання ДФО у художніх творах: 1) введення до контексту ДФО, лексичні складники яких відтворюють напружені психологічні стани людини, життєві труднощі; 2) вживання ДФО, які мають структуру порівняння; 3) повторення фразеологізму; 4) перетворення складу ДФО (поширення, редукція і т. ін.); 5) зміна синтаксичної структури ДФО; 6) антонімічне поєднання ДФО; 7) використання діалектних синонімів; 8) зведення

фразеологізмів у синонімічний ряд; 9) вживання поряд кілька ДФО в контексті; 10) місцезнаходження ДФО в реченні; 11) відбиття фонетичних, морфологічних, синтаксичних діалектних рис, притаманних певному говору та ін.

ФО з діалектними елементами значно експресивніші порівняно з кодифікованими, вони свідчать про копітку роботу щодо добору, відшукування образних зворотів для посилення барвистості мовлення мешканців Буковини та Галичини кінця XIX – початку XX ст. і виразності думки письменників. Як справжні майстри творчого слова, письменники намагаються «видобути» із кожної ДФО максимальний семантико-стилістичний ефект і, разом із тим, уміло використати їхню експресивну функцію. Збагачуючи експресивні засоби літературної мови, діалектні ФО засвідчують свій вплив на цю мову й неабияку життєдайність.

Література

1. Берлизон С. Б. Экспрессивность и эмоциональность – доминирующие элементы смысловой структуры фразеологических единиц // Вопросы семантики фразеологических единиц славянских, германских и романских языков: Тез. докл. – Новгород, 1972. – Ч. 2. – С. 19–21.
2. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. – М.: Гослитиздат, 1959. – 654 с.
3. Дудик П. С. Стилістика української мови: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 368.
4. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 519 с.
5. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
6. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови: Монографія. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.

Джерела

- Март.** Мартович Л. Твори. – К.: Дніпро, 1976. – 428 с.
- Стеф.** Стефаник В. Повне збір. творів: У 3-х т. – К., 1949. – Т. 1. – 377 с.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.
- Хотк.-1** Хоткевич Г. Довбуш. – К.: Дніпро, 2004. – 392 с.
- Хотк.-2** Хоткевич Г. Камінна душа. – К.: Дніпро, 1981. – 295 с.
- Черемш.** Черемшина М. Твори в двох томах. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 1. – 336 с.

Olena DEKHTYAREVA

Emotional and Expressive Ways of Dialect Phraseological Unit's Usage in Artistic texts.

The article considers the usage of dialect phraseological units in artistic texts as means of increasing text expressiveness. Scientists are much interested in studying phraseological fund taken from the artistic texts of the authors as bearers of dialectal speech at the end of XX – beginning of XXI centuries.

Basic emotional and expressive ways of dialect phraseological unit's usage in artistic texts are determined. Dialectal phraseological units proved to be means of intensification of expressiveness in description of characters, making the author's language more lively and reflecting ethnic peculiarity.

Лілія Дідун

**Фразеологізми з семантикою інтенсивності
як об'єкт наукового дослідження**

Фразеологічна система української мови становить незмінний інтерес для вивчення багатьма науковцями. Під фразеологізмом ми розуміємо «нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів» [16: 770]. Фразеологічні одиниці виступають своєрідними інформаційними конденсаторами у мові суспільно-історичного, культурного досвіду нації.

Теоретичні основи фразеології як окремої лінгвістичної дисципліни викладено в працях В. В. Виноградова, Б. О. Ларіна, Л. Г. Скрипник, Ф. П. Медведєва, М. Г. Демського. Важливі напрацювання з теорії фразеології містять праці В. П. Жукова, В. М. Телії. Питання фразеології є об'єктом наукових студій українських мовознавців М. Ф. Алефіренка, Л. Г. Авксентьєва, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, Л. І. Коломієць, Н. М. Неровні, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка, Л. А. Юрчук та ін.

У процесі вивчення фразеологічних одиниць одне з чільних місць займає семантичний аспект розгляду фразеології. «Фразеологізми мають єдине цілісне значення, яке відповідає єдиному поняттю» [4: 20]. Семантичну цілісність як одну з ознак фразеологізмів виділяли В. В. Виноградов, В. П. Жуков, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко та ін.

«Семантична монолітність», як зазначає В. Д. Ужченко, формується внаслідок переосмислення вільного словосполучення-прототипу, яке виступає з певної реальної ситуації як мотивуючий чинник. Внаслідок такого переосмислення компоненти фразеологізму втрачають свою предметну віднесеність і перестають розрізнятися як одиниці вільного вживання. В. П. Жуков пояснює семантичну цілісність як внутрішню смислову єдність, зумовлену деактуалізацією компонентів, або складових частин, фразеологічних одиниць. Науковець влучно зазначив, що «фразеологізм починається там, де закінчується семантична реалізація його компонентів» [7: 6]. Академік В. В. Виноградов із цього приводу наводив вдалу паралель, говорячи про фразеологізми як про «хімічні сполуки в мові».

За структурою фразеологізм – багатокомпонентна одиниця, якій притаманне цілісне за номінативною функцією найменування. «Фразеологічні одиниці становлять собою специфічний вид номінації, а саме – непряму, вторинну номінацію» [4: 16]. Однією з особливостей цих вторинних номінацій є можливість реалізації вербальних знаків експресивного характеру задля передачі широкого спектру людських емоцій.

Експресивність фразеологічних одиниць, зазначають науковці В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко, постає з їхнього призначення – передавати через почуття наше ставлення до фактів навколишньої дійсності. «Експресія – це особливий і невід’ємний компонент семантичної структури, який виявляє її здатність виражати поняття яскравіше, наочніше, передавати інтенсивність її змісту – найвищого ступеня ознаки, напруженості, підсилення дії, створювати її особливе сприйняття» [4: 15]. Отже, «атрибутом» експресивності фразеологічних одиниць виступає інтенсивність як характеристика вияву цієї ознаки.

Науковці розглядають інтенсивність як категорію, що дає можливість виявити міру вираження експресивності у фразеологізмах. Інтенсивність, або посилення, в кількісному плані передає «показник» експресивності. Для дослідження вияву інтенсивності ознаки будемо добирати фразеологізми у вузькому їх розумінні, а саме ті, які характеризуються відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю структури і виступають членом речення. Адже, як зазначає Л. Г. Скрипник, «являючи собою єдине значеннєве ціле, фразеологічні одиниці не є однаковими з погляду з’єднаності компонентів

і співвіднесеності семантики усього вислову з семантикою його окремих складників – компонентів» [9: 13].

Спробуємо простежити механізм формування семантики інтенсивності як компонента значення фразеологічних одиниць сучасної української мови, виявити спеціалізовані виразники інтенсивності в значеннях фразеологізмів. Аналіз ФО буде ґрунтуватися на цілісності їхніх значень. Адже «показником і носієм значення посилення слугує не який-небудь окремий компонент фразеологізму, а фразеологізм у повному обсязі» [7: 29].

Засобам інтенсифікації висловлення приділяють значну увагу В. Д. Ужченко, Л. В. Самойлович, В. М. Телія, М. В. Гамзюк, І. І. Убін, І. І. Туранський, М. З. Гурко, Л. В. Воробйова, І. І. Сущинський, С. О. Швачко, К. Р. Рсалдінова, О. І. Шейгал, Є. Г. Конопленко та ін. Але незважаючи на те, що багато науковців розглядають питання категорії інтенсивності, слід зазначити, що механізми створення та функціонування такої категорії розроблено в українській фразеології недостатньо.

Актуальність дослідження фразеологічних одиниць зі значенням інтенсивності зумовлена вищезокресленими чинниками та визначається незмінним інтересом лінгвістів до семантики фразеологізмів. Розв'язання подібних питань сприятиме більш глибокому усвідомленню процесу формування українськомовної картини світу. Наявність фразеологізмів із семантикою інтенсивності у мовленні – одна з характеристик рівня розвитку мовної особистості, її компетенції в плані добору лексичних одиниць з усього багатства української мови. «Використання засобів інтенсифікації слугує автохарактеристикою мовця» [12: 37]. А носії мови якнайкраще характеризують рівень розвитку, багатство її лексичного фонду.

Інтенсивність кваліфікується лінгвістами як категорія, що являє собою кількісно-якісне явище, в якому, на думку І. І. Туранського, кількісною стороною мовлення можемо вважати інтенсивність, а якісною – експресивність [12; 13].

М. З. Гурко зазначає, що зміст категорій якості та кількості, що беруть участь у творенні категорії інтенсивності, формувався протягом всієї історії розвитку науки. «Формування визначення категорії якості, так як і кількості, нараховує століття» [1: 8]. С. А. Швачко дослідження категорії кількості відносить до початків філософської науки.

Процес становлення в мові категорії інтенсивності «об'єктивується завдяки використанню основних логічних операцій, що відбуваються в мисленні (порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, конкретизація), та їх наслідків (судження, умовивід, дефініція)» [6: 6].

Більшість науковців одностайні в тому, що інтенсивність є вираженням посилення, вона є одним із видів кількісної характеристики ознаки. Інтенсивність трактується як ознака ознаки, кількісна характеристика експресивності, її міра. Найбільш чітко це сформульовано в узагальненні М. З. Гурко, яка наголошує, що категорія інтенсивності є «семантичною категорією та становить собою кількісну характеристику певної якості...» [6: 14]. Л. В. Воробйова розглядає проблему інтенсивності якісної ознаки та лінгвістичних засобів її вираження як одну з проблем загальнолінгвістичного плану. К. Т. Рсальдінов під поняттям кількості ознаки розуміє ступінь інтенсивності ознаки.

Оскільки інтенсивність виступає як збільшення рівня експресивності мовної одиниці, то можна говорити про її градацію як спробу своєрідного виміру. «І. І. Туранський та І. І. Убін уперше зробили спробу виміряти інтенсивність вияву ознаки за допомогою шкали» [6: 5]. Отже, можемо говорити про певну шкалу виміру інтенсивності, де відправною точкою за визначенням багатьох науковців виступає норма, певне нейтральне поняття щодо підсилення ознаки.

Так, В. В. Акуленко наголошує, що «висока інтенсивність якісної ознаки може розглядатися як перевищення певної еталонної кількості якісної ознаки» [2: 9]. Тобто інтенсивність ознаки, за тлумаченням науковця, виступає як кількісне відхилення від певного «еталону», але відхилення в таких рамках, яке не несе за собою зміни якості. М. З. Гурко зазначає, що «інтенсивність є градуйованою семантичною категорією та становить собою кількісну характеристику певної якості у вигляді шкали (відносно визначеної норми якості)...» [6: 14]. Є. І. Шейгал наголошує, що «під категорією інтенсивності в лінгвістиці розуміють таку мовну поняттєву категорію, яка слугує для відображення градацій в ступені прояву ознаки і виражається засобами різних мовних рівнів» [18: 4]. Адже «одна й та ж кількість може бути по-різному виражена не тільки в різних мовних системах, але також всередині окремо взятої системи» [17: 10].

На думку Є. І. Шейгал, інтенсивність є градуйована семантична ознака, що є характеристикою будь-якої якості у вигляді шкали, що має два полюси. Це, відповідно, «плюс» і «мінус», що дає можливість говорити про збільшення інтенсивності якості та ослаблення цієї ознаки.

Але потрібно говорити про суб'єктивність характеру даної шкали, «бо в її основі – сприйняття та оцінка індивіда (чи групи індивідів)» [13: 17]. В цьому разі слід наголосити на категорії оцінності, яка виступає однією з вагомих чинників у розумінні категорії інтенсивності загалом. М. З. Гурко наголошує, що «інтенсивність вияву ознаки у фразеологізмах пов'язана з оцінністю – позитивним чи негативним ставленням суб'єкта мовлення до предмета» [6: 11]. Тож йдеться про існування шкали саме в свідомості мовця та реципієнта.

Так, науковці В. М. Білоноженко та І. С. Гнатюк зазначають, що фразеологізми як знаки вторинного утворення виникають у зв'язку з необхідністю виразити ставлення мовця до предмета повідомлення. В. В. Акуленко зазначає, що переважна розробка в мові засобів вираження інтенсивності ознаки пояснюється притаманною людині схильністю до можливого перебільшення, спрямованого на те, щоб зробити висловлення більш переконливим для реципієнта. Використання в мовленні фразеологічних одиниць із семантикою інтенсивності І. І. Туранський пояснює прагненням мовців зробити висловлення більш переконливим для сприйняття, яскравіше охарактеризувати зміст сказаного, глибше, повніше передати спектр емоцій.

Значення посилення об'єднує фразеологізми в одну семантичну парадигму. «В складі такої парадигми фразеологізми (або слова) співвідносні одне з одним за ступенем семантичної близькості завдяки змістооб'єднувальній ознаці «дуже», «сильно», «у великій мірі» [7: 26]. Інтенсивність ознаки у фразеологізмах виявляється завдяки наявності таких слів, як «дуже», «сильно», «абсолютно», «зовсім». Іноді до тлумачення фразеологізму входить саме слово «інтенсивність», наприклад: *бити ключем* (виявлятися на всю силу; дуже енергійно, інтенсивно), *як з гармати* (дуже голосно), *як іржа залізо* (дуже сильно, весь час), *як бобер у салі* (дуже добре, можливо, безтурботно), *голий, босий і простоволосий* (дуже вбогий, бідний), *на весь голос* (дуже голосно, з усієї сили), *не іграшки* (нелегко, дуже складно, тяжко), *видимо і невидимо* (дуже багато), *гра з вогнем* (дуже небезпечні дії без урахування можливих наслідків; великий ризик), *через вулицю бондар* (дуже далекий або зовсім не родич), *ні аза* (зовсім нічого), *хоч око виколи* (зовсім нічого не видно), *на копійку* (зовсім мало, трохи), *без копійки* (не маючи зовсім грошей), *до кола* (абсолютно все, повністю), *аж іскри летять* (дуже енергійно, завзято, запально, докладаючи всіх зусиль).

С. А. Швачко зазначає, що «семантичне поле утворюється великою кількістю значень, які мають хоча б один спільний семантичний компонент, наприклад, величина, вага, змішуваність, висота, глибина, довжина, інтенсивність...» [17: 10]. Отже, семантика інтенсивності також слугує об'єднувальним чинником для різних груп мовних одиниць. «Формуючи» групу фразеологізмів з семантикою інтенсивності, можна виділити компаративні фразеологізми. Їх науковці відносять до поширених засобів інтенсифікації висловлення і способів репрезентації категорії інтенсивності загалом.

«Особливо вагоме місце в семантичній структурі компаративних фразеологізмів займає емоційно – експресивний компонент» [3: 8]. В. Д. Ужченко наголошує, що компаративність є «домінантною ознакою створення експресивності», характеристикою якої виступає інтенсивність. І. І. Туранський,

І. І. Сушинський, К. Т. Рсалдінов компаративні фразеологізми відносять до посилювальних, адже «їх використовують достатньо інтенсивно для вираження високого ступеня ознаки» [8: 24].

Розглядаючи фразеологізми з семантикою інтенсивності, слід приділити увагу дослідженню адвербіальних фразеологізмів. Є. Г. Конопленко, розглядаючи адвербіальні фразеологічні одиниці за фразеосемантичними групами, виявила їх співвіднесення зі значенням різних поняттєвих рубрик. До однієї з таких рубрик науковець відносить «фразеологічні одиниці, що передають інтенсивність фізичної дії, стану, емоційного відношення: на чім світ – дуже сильно, інтенсивно; на всіх парах – дуже швидко; на космічній швидкості – надзвичайно швидко» [19: 9]. Отже, ця група фразеологізмів передає інтенсивність також в емоційному відношенні, даючи змогу розкрити широкий експресивний план цих мовних одиниць, і може бути зарахована до фразеологізмів із семантикою інтенсивності.

Так, семантичний аспект вивчення фразеології дає широкі можливості для глибшого дослідження різних груп фразеологізмів і в тому числі з семантикою інтенсивності. Категорія інтенсивності базується на розгляді семантики фразеологізмів як цілісних одиниць і не передбачає членування їх компонентного складу. Вона виступає як характеристика вияву експресивності, репрезентуючи таким чином міру зазначеної ознаки. Ця категорія може піддаватись градації, зважаючи на свою суб'єктивність у сприйнятті реципієнта.

Зміст категорій якості та кількості, що беруть участь у творенні категорії інтенсивності, формувався протягом тривалого часу.

Багато науковців зробили свій внесок у розуміння змісту категорії інтенсивності, досліджуючи її вияв на різних мовних рівнях. Проектуючи категорію інтенсивності на фразеологічну систему української мови, можемо говорити про неї як про кількісний показник експресивності фразеологічних одиниць, кількісний вияв якісної ознаки. Визначником категорії інтенсивності фразеологізмів можемо вважати наявність у тлумаченні їх значень таких слів, як «дуже», «сильно», «у великій мірі» тощо.

Вдавання до посилення ознаки при передачі інформаційного спектру з більшою інтенсивністю викликане прагненням мовців більш точно, з усіма відтінками значень, донести інформацію до реципієнта.

Отже, дослідження фразеологічних одиниць зі значенням інтенсивності є актуальним, адже впливає з незмінного інтересу лінгвістів до семантики фразеологізмів та розкриває кількісну характеристику якісної ознаки експресивності фразеологічних одиниць.

Література

1. Агудов В. В. Место и роль структуры и структурных изменений в законе перехода количественных изменений в качественные: Автореф. дис .. канд. филос. наук. – Горький, 1967.
2. Акуленко В. В. Лексические средства выражения интенсивности качественного признака в современном русском языке: Автореф. дис .. канд. филол. наук. – К., 1987. – 25 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Структурно – семантический анализ компаративных фразеологизмов современного украинского языка: Автореф. дис .. канд. филол. наук. – К., 1978. – 29 с.
4. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
5. Воробйова Л. В. Средства выражения интенсивности признака, обозначенного именем прилагательным, в современном французском языке: Автореф. дис .. канд. филол. наук. – К., 1968. – 16 с.
6. Гурко М. З. Категорія інтенсивності в сучасній німецькій фразеології (на матеріалі фразеологічних одиниць групи «інтелектуальні здібності людини»): Автореф. дис .. канд. филол. наук. – Запоріжжя, 2003. – 17 с.
7. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. – М., 1978. – 183 с.
8. Рсалдинов К. Т. Категория интенсивности признака в современном немецком языке: Автореф. дис .. канд. филол. наук. – М., 1980. – 27 с.
9. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К., 1973. – 280 с.
10. Сушинский И. И. Система средств выражения высокой степени признака (на материале современного немецкого языка): Автореф. дис .. канд. филол. наук. – М., 1977. – 16 с.
11. Телия В. Н. Типы языковых значений. – М., 1981. – 269 с.
12. Туранский И. И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. – М., 1990. – 173 с.
13. Туранский И. И. Содержание и выражение интенсивности в английском языке: Автореф. дис .. д-ра филол. наук. – Львов, 1999. – 41 с.
14. Убин И. И. Лексические средства выражения категории интенсивности (на материале русского и английского языка): Автореф. дис .. канд. филол. наук. – М., 1974. – 34 с.
15. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. – К., 2007. – 494 с.
16. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. А. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
17. Швачко С. А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – К., 1981. – 144 с.
18. Шейгал Е. И. Интенсивность как компонент семантики слова в современном английском языке: Автореф. дис .. канд. филол. наук. – М., 1981. – 26 с.

19. Конопленко Е. Г. Адвербиальные фразеологические единицы современного украинского языка: Автореф. дис. .. канд. филол. наук. – К., 1985. – 20 с.

Джерела

Словник фразеологізмів української мови / Укл.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.

Lilia DIDUN

Phraseologisms Semantics of Intensity as the Object of Scientific Research

Article focuses on the semantics of phraseological units of intensity in modern Ukrainian literary language. The attention is drawn to semantic aspects of studying phraseology. We consider the expressiveness as a special component of the semantic structure of phraseology. The measure expression of the expressive phraseology in speaking intensity. Linguists consider the intensity as a semantic category. Category of intensity is based on the consideration of the semantics of phraseology as complete units. Phraseologisms semantics of intensity designed to make the expression more convincing for the perception of the recipient.

Юрій Каленчук

Функціонування стійких висловів у літературознавчих працях Михайла Грушевського

Місце М. Грушевського в мовно-літературному процесі кінця XIX – початку XX століття ще не достатньо досліджене. Це зумовлено передусім тим, що через політичну діяльність ученого з ідеологічних міркувань його наукову спадщину не вивчали. Лише з 90-х років XX ст. до неї починають звертатись учені-мовознавці та літературознавці. Чільне місце в науковому доробку вченого займає його «Історія української літератури» (далі – «Історія...» у шести томах дев'яти книгах). Вона цікава перш за все для дослідження історії української мови кінця XIX – початку XX століття, адже наукова мова М. Грушевського має свою специфіку та індивідуальні особливості.

Саме в зазначений період починає активно розвиватися науковий стиль української мови, формується термінологія різних наук. Упродовж зазначеного періоду мають місце і серйозні спроби нормалізації української мови. У процесі добору та групування мовних одиниць лінгвісти зосереджували увагу на трьох основних тенденціях: відмежуванні від системи російської мови, використанні власних народних ресурсів для називання понять та заміні іншомовних слів власне українськими лексемами. Тож із початку XX століття розпочинається активна робота з укладання різноманітних словників, формування картотеки української мови на основі відомих на той час творів різних стилів.

Слід зазначити, що значна частина лексики, яку вживає вчений в «Історії...», не увійшла до відомих словників XX століття, зокрема й до тлумачного «Словника української мови» в 11-ти томах. З-поміж мовних одиниць, не охоплених лексикографічним описом, можна виділити групу стійких висловів, які функціонують у текстах «Історії...» М. Грушевського.

Часто стійкі вислови не виділяють у мові як окремий вид лексичних одиниць, а залучають їх до складу фразеологізмів, які в ширшому сенсі є не просто ідіомами, а стійкими сполученнями слів. Як окрему групу фразеологічних одиниць стійкі або фразеологічні вислови виокремив Н. М. Шанський. Він у генетичній класифікації фразеологізмів виділяє клас фразеологічних висловів, до яких належать «такі стійкі в своєму складі та вживанні фразеологічні звороти, які не тільки є семантично неподільними, але й складаються цілком зі слів із вільним значенням» [5: 62].

Л. Г. Скрипник також виділяє в окремий розряд фразеологічних одиниць стійкі вислови. Дослідниця називає їх стійкими фразами. Л. Г. Скрипник виокремлює фразеологічні одиниці, структурно співвідносні з реченням. Також виділено в окрему групу фразеологічні звороти, співвідносні зі словосполученням, які мають назву «фраземи». До розряду фразеологічних одиниць типу речень, на думку Л. Г. Скрипник, належать здебільшого прислів'я, приказки, примовки та деякі різновиди крилатих висловів [4: 80].

Потрапляючи у те чи те мовне оточення, фразеологічна одиниця може змінювати своє значення. Це явище отримало назву трансформації фразеологізму. Трансформація фразеологічної одиниці – це стилістичний засіб, який полягає у цілеспрямовану оновленні семантики, модифікації структури традиційних фразеологічних одиниць [1: 8]. Трансформації є свідомим відтворенням внутрішньообразної основи фразеологізму, його розвитком, збагаченням. Трансформ (результат трансформації фразеологічної одиниці) завжди неповторний і вважається своєрідним індивідуально-авторським неологізмом.

Трансформація фразеологічних одиниць – явище, характерне найчастіше для художніх творів. Проте трансформації зазнають також фразеологізми,

уживані і в інших стилях, адже це допомагає письменникові зробити мову більш влучною, дотепною; поєднати ту чи ту фразеологічну одиницю з конкретним дискурсом. У художньому творі – це ще й один із засобів образності. Спостерігаємо трансформації стійких висловів і в «Історії...» М. Грушевського, яка належить до науково-популярного підстилю наукового стилю.

Говорячи про трансформацію фразеологічних одиниць, маємо на увазі, перш за все, семантичну трансформацію, суть якої полягає в тому, що фразеологізм змінює традиційне значення, не порушуючи при цьому лексико-граматичного складу стійкого словосполучення. Ступінь відхилення від традиційного значення може бути різним: від збільшення абстрактного елемента в семантиці, появи нових додаткових смислових і стилістичних відтінків аж до розвитку нового значення і перетворення фразеологізму в полісемічний. Однією з головних причин появи нових елементів у традиційному значенні фразеологічної одиниці є розвиток сфери оточення фразеологізму.

Фразеологічне оточення – це найближчий контекст, із яким фразеологізм вступає в безпосередній граматичний та смисловий зв'язок. Саме фразеологічне оточення формує те чи інше значення фразеологізму [1: 34].

Серед найпоширеніших способів власне семантичних трансформацій слід відзначити порушення традиційної лексичної сполучуваності фразеологізму з оточенням, тобто із елементами контексту фразеологічної одиниці, які обов'язково її супроводжують.

Власне семантичні трансформації здійснюються внаслідок різних причин. Насамперед, такими причинами є розширення можливостей сполучування фразеологічної одиниці та включення її до синонімічних рядів [2: 5].

Загалом, змінюючись, фразеологічне значення в своєму розвитку проходить такі етапи: втрата фразеологізмом мотивованості та посилення абстрактного елемента в значенні; набуття нових смислових відтінків; розвиток нового значення і перетворення фразеологізму в багатозначний [1: 37].

І. С. Гнатюк, окрім власне семантичної актуалізації, виділяє як різновид подвійну актуалізацію. Суть її в тому, що разом із традиційним значенням фразеологічної одиниці відбувається актуалізація потенційних лексичних значень усіх або окремих його компонентів внаслідок уживання фразеологічної одиниці у специфічних контекстуальних умовах [2: 7]. Можливість подвійної актуалізації закладена в самій природі фразеологізмів, особливістю яких є їх семантична двоплановість. Компоненти більшості стійких фразеологізмів первісно вживалися як вільні словосполучення (в прямому значенні), потім вони метафоризувалися і почали використовуватися з переносним (фразеологічним) значенням. Ця особливість фразеологізмів і дозволяє письменникам із певною метою зводити й поєднувати як пряме, так і переносне його значення [3: 75].

Фразеологічні одиниці, зокрема фразеологічні вислови, зазнають перетворень не лише у семантиці, а й у структурі, змінюючи її відповідно до ситуації мовлення. З цього погляду, стійкі вислови поділяють на замкнені й незамкнені. Замкнені вирази (фрази) не здатні до словесного поширення, на відміну від незамкнених, які можуть змінювати власну структуру. Відповідно до цього, можна виділити два типи трансформацій – семантичні та структурно-семантичні. В останньому випадку змін зазнає не лише семантика фразеологічної одиниці, а також її граматичний склад.

Трансформація фразеологізмів є одним із способів творення індивідуально-авторських або оказіональних фразеологізмів. Крім цього, для досягнення стилістичного ефекту автори у тексті той чи інший компонент фразеологічної одиниці можуть замінювати іншим словом або словосполученням. Також в одному звороті може поєднуватися кілька фразеологізмів на основі семантичної спільності, хоча у такому випадку іноді поєднуються і фразеологічні одиниці з різною семантикою.

В «Історії...» М. Грушевського серед лексики поза межами лексикографічного охоплення можна виділити такі групи стійких висловів.

1. Вислови, зафіксовані у фразеологічних словниках, які не зазнають лексичних та синтаксичних трансформацій. Наприклад:

а) **Мертва буква** – те, що не використовується, залишається без застосування (переважно про закон, постанову і т. ін.) [СФУМ: 47]: *І ці листи й універсали не зіставалися **мертвою буквою**, принаймні на півночі...* [ІУЛ, VI(1): 50];

б) **Здати собі справу** – усвідомити що-небудь, здогадатися про щось, розібратися в чомусь [СФУМ: 261] ... *треба наперед **здати собі справу**, які відміни одержала певна інтернаціональна тема в процесі свого домашнення на якимсь народнім, в данім разі — українському національному ґрунті* [ІУЛ, IV(2): 28];

в) **Виливати жовч** – виявляти чим-небудь недоброзичливість, неприязнь, злобу (переважно у розмові) [СФУМ: 75]: *Тільки ж цього не треба думати, що дійсно Сакович **підлив своєї жовчі** до польського видання, яке одно тепер маємо перед очима* [ІУЛ, VI(2): 41].

2. Стійкі вирази, які зазнали лексичної чи синтаксичної трансформації.

Здебільшого значення виразу не змінюється, вчений лише замінює той чи той елемент його структури або вводить до складу фразеологічної одиниці додатковий, незвичний для неї елемент. Тобто йдеться про синтаксичні трансформації, наприклад:

а) *Для офіціальних і офіціозних представників російської науки стара українська доба була тільки вступним розділом історії російської словесності, і те, що вилазило з тих рамок, між іншим, через свої занадто живі*

зв'язки з стихією народною, місцевою, українською, зіставалось **поза крає-видом їх уваги**, а часом до певної міри й свідомо ігнорувалось і ретушувалось [ІУЛ, II: 11] (пор.: **випадати з уваги**, [СФУМ: 79]; **пропускати мимо уваги**) [ФСУМ: 710];

б) Але тим же часом, поки велась аналітична робота над літописанням, даліше продовжувалась тенденція трактувати його як якоїсь органічної цілості і «літописця» – як щось єдине і суцільне, що **мало свою ясно означену фізіономію**, незмінну на протязі століть сеї літописної роботи [ІУЛ, II: 103] (пор. у сучасній укр. мові: **мати своє обличчя, лице**) [СФУМ: 377]. Як бачимо, автор надає особливого стилістичного забарвлення відомій фразеологічній одиниці, робить її близькою до просторічної. Це допомагає зробити мову максимально наближеною до тодішнього читача;

в) **Ся тема, в противності до попередньої, не будить ніякого сумніву щодо своєї народності...** [ІУЛ, IV (1): 111] (пор. у сучасній укр. мові: **не викликати сумніву**). Так само автор трансформує традиційний фразеологізм, поширюючи його додатковим структурним елементом. Це допомагає авторові зробити логічний наголос на важливій для нього думці, виділити її у тексті.

Семантичні трансформації в чистому вигляді у праці майже не зафіксовані. Мова йде, перш за все, про семантично-синтаксичні трансформації. У такому разі стійкий вираз розширює чи, навпаки, обмежує сферу свого використання. Наприклад: а) **...в данім моменті вона [уніатська сторона] зіставалася паном ситуації** [ІУЛ, VI(1): 209]. У зазначеному прикладі М. Грушевський відходить від традиційних **господар становища, пан становища** [СФУМ: 163], обмежуючи вживання виразу лише стосовно якоїсь певної ситуації. б) **На другу сторону, героїчні та романтичні епізоди і дивні пригоди, які стрічалися в біблійних і хронографічних компіляціях, так само як такі ж епізоди агіографічні, служили переходом до повістєвої, романтичної літератури...** [ІУЛ, II: 43]. Фразеологізм **на сторону** традиційно має два значення: **1. перев. зі сл. віддати**. У чужий двір, в інше село (про заміжжя дочки); **2. зі сл. продавати, збувати і т. ін.** за межі власного господарства, виробництва; іншим споживачам, комусь [СФУМ: 695]. У зазначеному прикладі вислів у сполученні зі словом **другу** стає співвідносним із сучасним **з іншого боку**. Як бачимо, у даному випадку маємо також справу із неусталеністю виразу у сучасній мові. в) **... богословська і класова премудрість б'є таким фонтаном з цієї книги, що це викликало підозріння про участь у написанні фахових пер...** [ІУЛ, VI(1): 181]. У наведеному реченні М. Грушевський трансформує традиційний фразеологізм **бити фонтаном** [СФУМ: 28], робить його емоційно забарвленим, виділяє з речення за допомогою займенника **такий**. Це допомагає підсилити ступінь вияву зазначеної у фразеологічній одиниці дії.

Оскільки для індивідуального стилю характерне незвичне, оригінальне поєднання слів із вільним значенням у стійкі у своєму вживанні вислови, ми вважаємо за доцільне виділити ще одну групу стійких висловів.

3. Стійкі вислови, які в сучасній українській мові функціонують в іншому оформленні.

Функціонування подібних висловів у «Історії...» М. Грушевського пов'язане насамперед із намаганням автора знайти українські відповідники до слів, запозичених із російської та інших мов.

Сюди можна віднести, наприклад, такі стійкі вислови:

а) *Важно вислідити, оскільки Котляревський тут підляг впливові сих чужих письменств і що він взяв з своєнародної культури* [Т 50, 11: 7] (пор. у сучасній укр. мові: *зазнавати впливу*);

б) *Першим мотивом діяльності чоловіка служить змагання до щастя* [ІУЛ, V (1): 153] (пор. у сучасній укр. мові: *прагнення до щастя*);

в) *Відданий до гімназії, хлопець учився немудро...* [ІУЛ, V (1): 163] (пор. у сучасній укр. мові: *учився погано*);

г) *Деякі з них заховали імена своїх авторів (не завсіди докладно), інші розплилися в морі анонімного письменства* [ІУЛ, II: 51] (пор. у сучасній укр. мові: *розчинитися в морі*).

Отже, однією з ознак індивідуального стилю М. Грушевського є широке використання традиційних стійких висловів та їх семантична й структурно-семантична трансформація, що допомагає чіткіше окреслити межі використання або семантику кожного з них. Стійкі вислови у текстах літературознавчих праць функціонують як традиційні фразеологічні одиниці. Їх наявність також дає змогу стверджувати, що зазначені праці є зразком саме науково-популярного підстилю наукового стилю.

Література

1. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 155 с.
2. Гнатюк І. С. Трансформация традиционных фразеологизмов в языке современной украинской художественной прозы: автореф. дисс. .. канд. филол. наук. – К., 1982. – 24 с.
3. Гнатюк І. С. Явище подвійної актуалізації фразеологізму // Мовознавство. – 1981. – №1 – С. 75–78.
4. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
5. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.

Джерела

- ІУА** Грушевський М. С. Історія української літератури в 6-ти томах, 9-ти книгах. – К.: Либідь, 1993–1995.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наук. думка, 2003. – 1098 с.
- Т 50** Грушевський М. С. Твори: в 50-ти томах. Т. 11: Серія: літературно-критичні та художні твори. Літературно-критичні праці. – Л.: Світ, 2002. – 980 с.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови: у 2-х книгах. – К.: Наук. думка, 1999. – 980 с.

Jurij KALENCHUK

Functioning of Proof Utterances in Study of Literature Works of Mykhajlo Hrushevskyi

In the article proof utterances as a separate type of lexical units in modern Ukrainian is described. The problem of transformation of phraseological units is also widely examined. There are two types of transformation: semantic and structural-semantic – are in the modern Ukrainian.

The classification of proof utterances in the Hrushevskyj's "History Of Ukrainian Literature" is considered. The author distinguishes three types of proof utterances in the "History Of Ukrainian Literature": with and without transformation; and proof utterances, which in modern Ukrainian function in other registration. In the article the consequences of transformation of separate proof utterances are shown and their accordances over are brought in modern Ukrainian.

Тетяна Лебедева

Міфолого-релігійні джерела фразеологічних одиниць із компонентом *темрява*

Одним із перспективних напрямків фразеологічних студій вважають етнокультурне висвітлення фразеологічних одиниць (ФО), структурно-семантичну основу яких становлять компоненти-символи. Такий етнолінгвістичний аспект передбачає вивчення зв'язку мови й міфології, фольклору, звичаїв, вірувань, обрядів, релігійної культури, психології, побуту народу.

Фразеологічний корпус мови, як зазначає В. М. Телія, – особливо благодатний матеріал для вивчення взаємодії мови й людини, «оскільки в ньому концептуалізовані не тільки знання про власне людську наївну картину світу, але й запрограмовано участь цих мовних сутностей... у міжпоколінній трансляції еталонів і стереотипів національної культури» [12: 9]. Дослідженнями російських учених В. М. Телії (1977), Т. З. Черданцевої (1977), В. М. Мокієнка (1980), О. Д. Райхштейн (1980), Ю. П. Солодуб (1985) започатковано напрямок із вивчення національно-культурної своєрідності ФО. Питанню самотності української фразеології присвячені, зокрема, праці В. В. Жайворонка, М. В. Жуйкової, А. О. Івченка, В. І. Кононенка, О. П. Левченко, О. А. Майбороди, Ф. П. Медведєва, Л. В. Мельник, О. В. Назаренко, Л. В. Савченко, О. О. Селіванової, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка.

Метою запропонованої роботи є на підставі етнокультурного дослідження з'ясувати місце фразеосистеми, структурно-семантичну основу якої становить компонент-символ *темрява*, у мовній картині світу. Такий аналіз дасть можливість: 1) виявити, як символічні значення *темряви* реалізуються у ФО; 2) визначити фразеотворчу активність указанного символу; 3) простежити «відбитки» космогонічних уявлень давніх українців, їхнього релігійного мислення на фразеологічному матеріалі.

Архетипна опозиція *світло* – *темрява* виступала одним із найважливіших елементів міфологічного світогляду, засобом пізнання світу для первісної людини. Язичницький дуалізм – не просте протиставлення сил, але природне взаємодоповнення протилежних сутностей. У міфологічній свідомості людини уявлення про темряву як уособлення негативного боку життя: зла, смерті – має місце тоді, коли виникає необхідність вибору, зіставлення зі світлом. Зазначимо, що словники української міфології взагалі не подають тлумачення *темряви*. За словниками символів, *темрява* уособлює два начала – материнське й негативне [11: 297; 7: 591].

Міфологічні традиції щодо позитивного трактування *темряви* продовжив А. І. Уємов. Аналізуючи негативні визначення в логіці, учений дійшов висновку, що в протиставленні *світло* – *темрява* обидва поняття виражені позитивно: «Насправді, чому «темрява» повинна вважатися негативним поняттям? Темний предмет – це предмет, який поглинає промені, що падають на нього. Чому поглинання променів пов'язано з негативністю, а не навпаки?» [14: 63].

Нарешті, особливого значення досліджуваний символ набуває в релігійній мовній свідомості. У християнстві *темрява* є Божим покаранням, уособлює темні диявольські сили, гріх, смерть, асоціюється з пеклом. Істота, яка відає п'ятою і взагалі втілює в собі зло (гріх), є сатана – «світоправитель» темряви віку сього [4, До ефесян 6: 12].

Ми виокремили чотири тематичні групи ФО з компонентом *темрява*, які репрезентують міфолого-релігійні уявлення про темряву як джерело життя, смерть, утілення гріховності, незнання, нерозуміння.

ФО з компонентом *темрява* як відображення уявлень про зародження життя на Землі. Походження ФО *із тьми віків*, у *тьмі віків* пов'язано з космогонічними уявленнями українців. Тьма, за міфологічним світоглядом, передує світлу, як смерть передує відродженню. «Усвідомлюючи через зміну світла і темряви наставання дня і ночі, тепла і холоду, люди відобразили в міфах, що світло бореться з птьмою, день настає з ночі, тепло долає холод...» [12: 141; 1]. Обоюючи природу, давні українці створили цілий пантеон богів. Світло, день, життя, активність дарував Білобог. У «Велесовій книзі» найголовнішим названий Світовид – володар світу богів (Правії), реалістичного видимого світу (Яви) та світу покійників (Навії). Богом ночі, сну, смерті, відпочинку був Чорнобог, який робить земні предмети невидимими в темряві, зате висвітлює небесні світила, вказує душам дорогу до Сварги (Чумацький шлях) [9: 56]. Наші пращури вважали, що поєдинок Білобога з Чорнобогом – необхідна умова існування й розвитку світу, появи руху та часу. «Білобог і Чорнобог перуняться і тим Сваргу удержують, аби Світу не бути поверженому» [8: 11–А]. «Бо Тьма – то є богиня Всесвіту сама, то Мати Сили і самого Світла, Бо Світло на її стеблі розквітло» [3]. Цей символ, як не дивно, мав позитивне значення. Він уособлював зародковий стан світу: символізує материнське начало як тьма материнського лона чи землі, з якої проростає сім'я [14: 381]. Такий первісний зміст, на нашу думку, вкладено в сучасні вислови: *із тьми віків*, у *тьмі віків*, тобто з часу зародження життя на Землі. Проте, за аналогією тлумачення значення ФО *тьма* – *тьмуца*, *тьма* – *теменна*, де *тьма* – стара назва кількості й числа 10 000, яка згодом переосмислилася як велика кількість чи дуже багато кого-, чого-небудь [7: 609], можна припустити, що ФО *із тьми віків*, у *тьмі віків* пов'язані зі словом *тьма* – «велика кількість» і означали «багато віків тому».

За релігійними уявленнями, первісно існувала тільки птьма, хаос – час *тьми віків*. «І був тоді дух і темрява, – зазначається в Біблії, – довкруги носилася тиша, шум людського голосу не був створений Тобою. Тоді Ти наказав винести з твоїх скарбів світле світло, щоб освітити твої діла» [4, 3 Ездри 6: 39-40]. За Біблією, ця птьма, що була над безоднею на початку акту Божого творіння, названа ніччю. Кожного дня після заходу сонця настає вона [4, Буття 15: 17]. Отже, історія зародження життя на Землі, створення Всесвіту починається з відмежування світла і темряви – *із тьми віків* або *від створіння світу*.

Прадавню історію має ФО *кромішня темрява* (*пільма*). За даними авторів «Спроби етимологічного словника російської фразеології», наші пращури уявляли: Земля освічується світилами, світло яких не потрапляє за її межі [15: 70]. Слово *кромішний* (від старослов'янського *кромѣ* – поза) означає «зовнішній». Виходить, поза Землею існує суцільна темрява.

ФО з компонентом *темрява* як відображення гріховності. У формуванні символічних значень *темряви* важлива роль належить релігійним уявленням. Усі гріховні справи названі в Біблії справами пільми: «Дорога ж безбожних як темність: не знають, об що спотикнуться...» [4, Книга приказок Соломонових 4: 19].

Темрява й ніч – володіння диявола (сатани). Проте ще раз підкреслимо, що для первісних племен, коло розуміння яких обмежувалося зовнішньою матеріальною основою, усе різноманіття природних явищ поділилося на дві взаємозалежні сили. Темрява й холод, за язичницькими переконаннями, творилися руйнівною, але необхідною для життя силою [2: 35]. Тільки пізніше з темними силами природи стали пов'язувати все гріховне – аморальне, зле, потворне, лукаве. Надприродна істота, що втілює в собі зло, за релігійними уявленнями, є диявол. Як відомо, на вживання такої лексики в звичайній побутовій практиці накладалися заборони, оскільки називання нечистої сили на ім'я, рівнозначне її викликанню, особливо вимовлене в «недобрий час», могло мати для мовця небезпечні наслідки. Табування цього слова призвело до появи фразеологізмів – евфемізмів (конкретніше, табуїзмів): *дух тьми, князь (цар) тьми*. Йому на деякий час дана влада панувати на землі – *царство пільми* (*тьми, мли*): «Адже вік є поставлений у темряві, і хто живе в ньому, є без світла» [4, 3 Ездри 14: 20].

Фразеологічні словники подають значення ФО *дух тьми, князь (цар) тьми* як «чорт». Так, в українському фольклорі цей образ поєднав у собі давні міфологічні й християнські погляди. Чорт, як тлумачать словники, – родове поняття, що обіймає всю нечисть: «злий дух, нечиста сила, біс, диявол, сатана» [СУЯ, IV: 534; 6: 591; 11: 81]. За деякими дослідженнями, чорт – первісно жрець Чорнобога: людина, наділена великою магичною силою, яку дають їй знання, почерпнуті зі стародавніх книг, написаних тайнописом (чертами й різами). П. П. Рибніков розрізняє у фольклорі два різні за походженням персонажі: диявола і чорта. Не зараховує чортів до образів нижчої міфології Е. В. Померанцева [6: 591]. У народній традиції, на нашу думку, чорт виступає все ж таки як злий дух, біс, який заміщає «дрібну» нечисту силу: водяника, лісовика, домовика, очеретяника, гайовика, чугаїстера, дідька та ін. Про їхнє походження розповідає стародавня українська легенда: «Колись ангели,

що хотіли поставити себе нарівні з Богом, були покарані та скинуті з небес на землю. Ті, що впали на людське житло, стали хатніми дідьками – домовиками, на воду – водяниками, в ліс – лісовиками, в безодню – бездонниками тощо» [6: 156].

Отже, чорти в демонологічній ієрархії посідають нижче місце, ніж диявол. *Царем тьми* справедливіше називати диявола (сатану) – істоту, яка протистоїть доброму началу – Богові. Цей вислів запозичений зі Святого Письма і вказане тлумачення співпадає з християнськими догматами.

Пітьма, як попереджає людство Іоанн Богослов, буде конкретним виявом Божого гніву. На цей рід людський, що потопає в злі, виллється сім чаш гніву Божого: «... п'ятий Ангел вилив чашу свою на престола звірини. І затьмилося царство її, і люди від болю кусали свої язики...» [4, Об'явлення 16: 10]. Непроглядну темряву в народі називають єгипетською. Біблійною за походженням є ФО *єгипетська тьма*. Ця історія сягає часу виходу євреїв з Єгипту. За відмову фараона відпустити євреїв із полону Господь наклав на Єгипет страшні кари: уся вода перетворилася в кров, землю заповнили полчища жаб, на країну надіслані були спочатку мошки, потім – «собачі мухи», морозивця, запалення з наривами, град, що згубив урожай, сарана, землю на три дні охопила непроглядна темрява і, нарешті, – усі первенці були умертвлені. Тільки після цього фараон дозволив євреям піти. Отже, одне з десяти найстрашніших покарань на землі єгипетській була суцільна темрява: «не бачили один одного, і ніхто не вставав з місця свого три дні» [4, Вихід 10: 23]. Кара, що спіткала Єгипет, – зазначають автори Великого фразеологічного словника російської мови, – стала сприйматися як еталон, тобто міра нестерпних страждань, тяжких мук [БФСРЯ: 201]. На нашу думку, для ФО *єгипетська тьма* із зафіксованим у словнику значенням «абсолютна відсутність світла; повна темрява» [СФУМ: 728] панівним є значення «тяжке покарання; біди, що завдають страшних мук». Синонімічною можна вважати ФО *єгипетська кара* в значенні «нестерпне тяжке становище; біда, лихо».

Отже, *тьма* як компонент ФО асоціюється зі злом (гріховністю) і символізує покарання за гріх.

ФО з компонентом *темрява* як втілення незнання, нерозуміння. Відсутність світла не дає можливості для людини пізнати, зрозуміти, а значить, адекватно реагувати. У семантиці ФО *світ [в очах (перед очима)] тьмариться (темніє, меркне, мутиться)* у значенні «1) хто-небудь перебуває в стані запаморочення, втрачає чіткість сприйняття дійсності» [ФСУМ: 784], *тьмариться (тьмиться) в очах (в голові)* у значенні «хто-небудь втрачає ясність, чіткість сприйняття (від втоми, перенапруження, хвилювання і т. ін.)»

[ФСУМ: 908], *тьмариться* (*туманіє, мутиться*) *розум* у значенні «хто-небудь під впливом чогось втрачає ясність думки, мислення» [СФУМ: 616], *блукати* (*бродити*) *в темряві* (*потемки, в потемках, в п'їм'ї*) у значенні «намагатися знайти потрібний підхід до чого-небудь, правильне розв'язання, не маючи необхідних знань, відомостей, необхідного досвіду» [ФТС: 15], *укрито* (*повито*) *темрявою* (*млою*) *невідомості* у значенні «зовсім невідомо, неясно» [ФТС: 212] зберігається уявлення про темряву як утілення неясності, нерозуміння. Цікаво, що остання ФО була поширеною вже в мові давньоруської писемності [5: 132]. У ФО *темрява* (*морок*) *неуцтва* актуалізуються такі значення: відсутність знань і відсутність культури.

Роблячи все невидимим, темрява перешкоджає пізнанню – отриманню інформації, знань, розуміння та ін.: *укрито темрявою невідомості, блукати в темряві* (*потемки, в потемках, у п'їм'ї*). Неповне або нечітке розуміння нагадує погане освітлення, поволоку: *світ в очах тьмариться* (*темніє, меркне, мутиться*). ФО *тьмариться* (*туманіє, мутиться*) *розум* – яскраве свідчення того, що в українській мовній картині світу інструментом розуміння є власне розум. Скажімо, для давньоєврейської та арамейської картин світу органом формування думок виступає серце [17: 13].

Отже, світло й темрява є своєрідним засобом пізнання для людини. Явище п'їм'ї характеризується перш за все неможливістю пізнавати. *Темрява* (*п'їм'я, тьма, тьмариться*) як компоненти ФО символізують нерозуміння, незнання, неосвіченість.

ФО з компонентом *темрява* як уособлення смерті, пекла. За міфолого-релігійними уявленнями, потойбічний світ поділяється на рай, де спочивають душі померлих праведників, і пекло, де нестерпно страждають душі померлих грішників: *кромішнє пекло, кромішня п'їм'я* (*темрява, тьма*). За давніми українськими міфами, пеклом уважалося страхітливе підземелля, де панував бог Пек і «куди «провалювалися» (крізь криваві горловини) душі грішників після своєї смерті... Чим більше гріха у людини, тим важча її душа, тим глибше вона провалюється крізь горловини» [10: 181]. В «Енеїді» І. П. Котляревського той світ асоціюється з пеклом: «Тепер Еней убрався в пекло, Прийшов зовсім *на інший світ*; Там все поблідло і поблекло, Нема ні місяця, ні зізд. Там тільки темрява велика» [11: 297]. За релігійними уявленнями, п'їм'я також є місцем вічних мук – пеклом. «Сини ж Царства по-викидані будуть до *темряви зовнішньої* буде там плач і скрегіт зубів!...» [4, Від Матвія 8: 12]. Такий асоціативний зв'язок «темрява як смерть» простежується й у ФО *покриє вічна тьма, покритися тьмою вічної ночі*.

Досліджений нами матеріал свідчить про давність, універсальність і вагомість цього символу для людської свідомості.

В українській міфології *світло* і *темрява* – різні якості єдиного світу, які складають єдину цілість, необхідну для існування й розвитку цього світу. У релігійній мовній свідомості *темрява* набуває протилежних значень: Боже покарання, уособлює темні диявольські сили, гріх, смерть, асоціюється з пеклом.

Незважаючи на те, що в більшості ФО з компонентом *темрява* внутрішня форма зберігає «відгомін» негативних уявлень (покарання, зло, гріх, смерть), у семантиці більшості ФО актуалізується гносеологічне начало символу: *темрява* як неможливість побачити, пізнати. Щоправда, ми не виявили ФО з компонентом *темрява*, які б виражали негативнооцінне ставлення – зло, аморальність, підлість.

Отже, символ *темрява* як компонент ФО становить культурно значущу одиницю, інтерпретуючи такі сфери життєдіяльності людини, як: **онтологічну** (*темрява* пов'язана зі смертю); **гносеологічну** (*темрява* як неясність, невідомість); **релігійну** (*темрява* є Божим покаранням, уособлює темні, диявольські сили, гріх, невір'я).

Література

1. Афанасьев А. Н. Живая вода и вещее слово. – М.: Советская Россия, 1988. – 510 с.
2. Афанасьев А. Н. Мифология Древней Руси. – М.: Эксмо, 2007. – 608 с.: ил.
3. Бердник О. Тартар / Режим доступу: www.berdnyk.com.ua/tartar.ntme
4. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена.
5. Виноградов В. В. История слов / Российская академия наук. Отделение литературы и языка: Научный совет «Русский язык»; Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН / Отв. ред. академик РАН Н. Ю. Шведова. – М.: ИРЯ РАН, 1999. – 1138 с.
6. Войтович В. М. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
8. Лозко Г. Велесова Книга. Волховник. – К.: Такі справи, 2002. – 368 с.
9. Лозко Г. С. Пробуждена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. – Харків: Див, 2006. – 464 с.
10. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К.: Велес, 2007. – 240 с.
11. Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка, В. В. Куйбіди – К.: Міленіум, 2005. – 352 с.
12. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской литературы», 1996. – 288 с.

13. Тресидер Дж. Словарь символов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 48 с.
14. Уемов А. И. Выводы и понятия // Логико-грамматические очерки. – М.: ВШ, 1961. – С. 60–70.
15. Шанский Н. М., Зимин В. И., Филиппов А. В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Русский язык, 1987. – 239 с.
16. Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия. – Л.: Наука, 1971. – 239 с.
17. Шмелев А. Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.

Джерела

- БФСРЯ** Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В. Н. Телия. – 2-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. 1–2. – 980 с.
- ФТС** Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 1997. – 462 с.
- СУЯ** Словарь української мови: У 4-х томах / За ред. Б. Д. Грінченка. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – Т. 4. – 563 с.

Tetyana LEBEDEVA

Mythological and Religious Sources of Phraseological Units with the Component *darkness*

In the article, phraseological units with component symbol *darkness* are investigated in ethnolinguistic aspect. The data investigated shows the remoteness, universality and cogency of this symbol for human consciousness. Four thematic groups of PU with the component *darkness* have been selected and analysed, representing mythological and religious conception *darkness* as source of life, death, embodiment of sinfulness, ignorance, misunderstanding. It is found out, that symbol *darkness* as a component of PU makes up culturally meaningful unit, interpreting such spheres of vital activity of man, as: ontological (*darkness* is related to death); gnosiological (*darkness* as vagueness, uncertainty); religious (*darkness* is Divine punishment, personifies dark, devil forces, sin, disbelief).

Фраземіка Соломонових «Приповідок»

В основі образності народних фразеологізмів лежать спостереження над природою, тваринами, а найбільше – над життям і поведінкою людини. Традиційним для українського етносу є образно-метафоричне відображення в мові і культурі зв'язку людського тіла з осмисленням себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови довкілля і всесвіту загалом. Назви частин людського тіла є найдавнішими, тому вони завжди вживаються в активному мовленні й мають особливий статус завдяки архаїчності. Особливої ваги дослідники надають соматизмам у складі фразеологічних одиниць. Саме фразеологізми із семантичними компонентами вносять образно-емоційну оцінку називаного, емоційно-експресивну інтенсифікацію цієї оцінки [1: 8].

Соматичний код культури співвідноситься з архетипними уявленнями людини, що, на думку О. Селіванової, є «способом засвоєння світу людиною – герменевтичним колом від самого себе до себе й екстраполяцією цього кола на довкілля» [2: 83]. Антропоцентризм фразеології – це спрямованість стійких одиниць на позначення світу людини. При цьому важлива роль у номінаційних процесах предметного світу належить соматизмам, оскільки свою оцінку людина завжди співвідносила з частинами власного тіла [3: 102–103].

Мета статті – проаналізувати особливості фразем із компонентами-соматизмами в конфесійному тексті – «Приповідках» т.зв. Римської Біблії. Вибір саме Римської Біблії мотивуємо бажанням дещо змінити стереотип звертатися частіше до перекладів Святого Письма П. Куліша (1903 р.) та І. Огієнка (1962 р.), ніж до Хоменкового, над яким, поряд з І. Хоменком, працювали І. Костецький, В. Барка та М. Орест-Зеров.

У тексті, авторство якого насоретська редакція приписує цареві Соломону, ми виявили фразеологічні одиниці з соматизмами *нога, кров, око, рука* (з партонімами *долоня, пальці*), *вуха, серце, язик, уста*.

Зупинимося детальніше на групах фразем із вищеназваними соматичними компонентами. Так, соматизм *нога* творить фраземи тільки з дієслівною семантикою: *звернути ногу зі стежки* (1.5), *ноги біжать до злого* (1.16), *до зла* (6.18), *зберегти ногу від пастки* (3.26), *вирівняти стежку для ноги* (4.26), *підставити ногу* (4.16), та ін., а натомість соматизм *кров* входить до складу іменникових: *кров невинна* (1.11), *власна кров* (1.18); прикметникової – *розумний*

той, у кого кров холодна (17.27); дієслівних – *кров проливати* (6.17), *пролити* (1.16) та прислівникової (*побиття*) *до крові* (20.30) фразеологізмів.

Фраземи із соматизмом **око** об'єктивують поняття, пов'язані з зором: *очі бачили* (25.7), *очі пильнують* (23.26); сприйняттям довколишнього світу: *в очах (чиїх)* (1.17), *не зникати з-перед очей* (3.21), *не відходити з-перед очей* (4.21), *відкрити очі* (20.13), *закривати очі* (на що) (28.27); особою: *горді очі* (6.17), *око, що глузує з батька* (30.17); інтенсивністю вияву дії: *як очей зіницю* (7.2).

Одиниці з компонентом **рука** в основному номінують різні аспекти процесуальності: *простягати руку* (1.24), *рука здоліє зробити* (3.27), *згорнути руки* (24.33), *руки надбали* (31.31), *руки уникають роботи* (21.25), *попастися в руки* (6.3), *звільнитись з рук* (6.5). Фраземи *в руках* (17.16), *власними руками* (31.13) мають адвербіальну семантику (*Навіщо гроші в руках дурня? Радо працює власними руками*).

Іменникові фразеологізми представлені одиницями *вчинок рук* (12.14), *рука трудящих*, *лінива рука* (12.24). Партонім *пальці* входить до складу фраземи, яка номінує процес запам'ятання чого-небудь: *собі до пальців їх (заповіді) прив'яжи* (7.3). Партонім *долоня* творить фразеологізм на позначення безкорисливої допомоги: *Вона для вбогого розтуляє долоню, / нужденному подає руку* (31.20).

Переважаюча більшість фразем із компонентом **вухо** номінує процес сприйняття / несприйняття життєвого досвіду інших: *вухом уважаючи на мудрість* (2.2), *нахили вухо до моїх глаголів* (4.20), *прихили ухо твоє до розуму мого* (5.1), *до наставників моїх не похилив я вуха* (5.13), *хто відхилиє вухо, щоб не слухати закону, / того й молитва осоружна* (28.9). Фразеологізм *вухо, що чує* (20.12), *уважне вухо* (25.12) об'єктивують людину.

Соматизм **серце** входить до складу фразеологічних одиниць різної семантики. Це і субстантивні *нестале серце* (14.14), *лагідне серце* (14.30), *зле серце* (26.23), і ад'єктивні *жінка [...] хитра серцем* (7.10), *лукаві серцем* (11.20), і адвербіальні *всім серцем* (3.5), *в серці* (16.1). Найбільше дієслівних фразеологізмів, які об'єктивують різні аспекти процесуальності запам'ятання, – *серце береже* (3.1), *написати на таблиці серця* (3.3, 7.3), *сховати в осерді серця* (4.21); наміри – *схилити серце* (2.10), *серце кує задуми* (6.18), *серце хилиться* (7.25); міркування – *серце обдумує* (15.28), *серце обмірковує* (16.9); симпатії – *прихилити серце* (23.12); переживання, турботи – *взяти до серця* (24.32) тощо. У тексті зафіксовано також фразему-евфемізм на називання Бога: *Той, хто серця важить* (24.12).

Найбільшою фразеотворчістю відзначаються соматизми **уста**, **язык**. Зворотні із цими компонентами експлікують поняття, пов'язані з мовленням,

спілкуванням, словом. Наприклад: *не відхиляйся від слів моїх уст* (4.5), *з уст моїх вийдуть слова правдиві* (8.6), *уста нещирі я ненавиджу* (8.13), *язик брехливий* (6.17). Кількісно переважають фраземи з негативною конотацією, хоча наявні й позитивно забарвлені одиниці: *язик праведника* (10.20), *язик мудрих* (12, 18).

Фразеологізми із партонімами *язик, уста* здебільшого позначають мовленнєву діяльність, що є однією з найважливіших ознак концепту «людина». На думку О. Селіванової, когнітивне моделювання цієї ознаки «передбачає встановлення якісних, кількісних характеристик мовних дій, їхніх інтераціональних типів, модальних та аксіологічних показників, різновидів об'єктного спрямування дії тощо, а також мовної репрезентації цієї концептосфери» [2: 125].

На позначення процесу говоріння маємо такі одиниці: *уста виповідають* (8.7), *уста кажуть* (23.16), *відкрити уста* (31.8, 31.9), *відкривати уста* (31.26), *плід уст* (13.2), *відповідь язика* (16.1).

Значно більше фразеологізмів на позначення мовців та абстрактних понять: *язик брехливий* (6.17), *уста нещирі* (8.13), *уста правдиві* (10.18), *розбещений язик* (2.12), *уста розумні* (14.7).

Отже, проаналізовані фраземи з компонентами-соматизмами об'єктивують реалії дійсності через фразеологічну картину світу, номінуючи процесуальність, сприйняття – несприйняття людиною життєвого досвіду інших.

Література

1. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів–Краків–Париж, 1994. – 62 с.
2. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К. – Черкаси, 2004. – 276 с.
3. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К., 1973. – 280 с.

Джерела

Святе Письмо Старого і Нового Завіту: повний переклад здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. – Рим, 1988.

Orest PILKO

Phrasemicon of Solomon's Proverbs

In the article the author analyzes the phraseological units from Solomon's proverbs, focusing most attention on ones with somatic components. For the source edition the translation of the Bible by I. Khomenko has been chosen (the «Roman Bible»). The

semantic and grammatical aspect, objectification of reality through the phraseological map of the world, nomination of procedurality, and perception / non-perception of experience of human life has under you special consideration.

The somatic code of culture corresponds with archetypical imagination of man. The anthropocentrism of phraseology is seen as a set of constants defining the microcosm, the nominational processes having as their important component the so called «somatisms», because human evaluation has always been done with references to the parts of human body.

The author asserts that the phraseological unit with somatism «mouth» is the most widely used one in Solomon's proverbs.

Марина Серебряк

Репрезентація екстралінгвальної інформації в ареальних фразеологічних словниках

Одним із найважливіших питань сучасної діалектної фразеографії є визначення обсягу й основних завдань словникової статті. З одного боку, залучення додаткової інформації до словника дозволяє розширити поняттєвий зміст фраземи, розкрити її конотацію, стилістичну маркованість, образну підоснову, особливості ситуативно-мовленнєвого використання тощо. Усвідомлення цього ще в II пол. XIX ст. сприяло створенню фундаментальних праць В. Даля, Б. Грінченка, І. Франка. З іншого боку, розширення словникової статті, за словами Н. Шведової, створює глибоке протиріччя між її широким колом завдань та жанровими обмеженнями [7: 7], такими як стислість та економність [2: 52]. Відтак постає потреба в компромісному вирішенні проблеми залучення додаткової інформації та «економних» способів її лексикографічного представлення.

Цінні практичні внески в розвиток фразеографії зробили В. Мокієнко, Р. Яранцев, В. Ужченко, Д. Ужченко, В. Чабаненко, Г. Аркушин та ін. Визначними в теоретичному плані є дослідження Б. Ларіна, О. Бабкіна, А. Бушуя, М. Умарходжаєва, Л. Скрипник, В. Мокієнка, В. Білоноженко, В. Жайворонка

та ін. Аналіз наукової літератури засвідчує, що обсяг і завдання словникової статті визначені передусім типом словника. Цільова аудиторія діалектних видань – це переважно філологи, відтак приєднуємося до думки В. Ужченка та Д. Ужченка щодо наукового, диференційного характеру цих робіт [УВД 2005: 2]. Така позиція зумовлює вироблення специфічної методики опрацювання ареальних фразеологічних одиниць (АФО). Розширення обсягу глоси дозволить залучати до словника інформацію не тільки про значення фраземи, але й про типологію її оточення та ситуативного використання, тобто суто наукову інформацію, яка майже не була предметом лінгвістичних досліджень. У статті пропонуємо аналіз сучасних ареальних фразеологічних словників (АФС) з метою окреслення основних способів репрезентації в них екстралінгвальної інформації.

Під екстралінгвальною інформацією (ЕІ) розуміють «організовану та скоординовану у свідомості людини сукупність знань й уявлень про довкілля, дійсність, її явища, ознаки та факти, яка не може бути розглянута як частина граматики чи словника мови» [3: 149]; це «той «пучок» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує слово» [5: 43], у цьому випадку – фразему. Зіставлення типів ЕІ в науковій літературі й представлених в АФС засвідчує необхідність систематизації останніх. Найприйнятнішою вважаємо класифікацію О. Селіванової, яка виділяє смислову (денотативну), фонову, хронологічну, соціолокальну, емоційно-експресивну (конотативну) та диференційну ЕІ [3: 149–150]. Аналіз словників дав можливість виявити основні способи репрезентації ЕІ в залежності від її типології.

Історико-етимологічна довідка покликана експлікувати концептуальні дані, які мають доповнювати зміст дефініції в аспекті розкриття смислової й образної основи АФО. Цей спосіб використано упорядниками [УВД 2005], [УД 2009], зрідка додаткова інформація подана у формі авторського коментаря [Арк 2003] або розширеної дефініції [Чаб 2001]. Історико-етимологічна довідка репрезентує переважно перші три типи інформації.

Смислова ЕІ, яка відображає знання про дійсність і внутрішній рефлексивний досвід людини, співвідноситься з денотатом – «предметами та явищами реальної дійсності, на які вказує фразема» [3: 13]. За визначенням В. Архангельського, О. Куніна, денотатом ФО є ситуація, тому ефективним є розкриття «сценарію» фразеотворення: *вловити голобля* «загавитися». * «Коли чоловік їхав по ярмарку волами (кіньми), то кричав: «Стережись!» Люди давали дорогу, але часто хтось натикався на голобля. Найчастіше це й був той, хто зазівався [УВД 2005: 31]. Уважаємо, що використання цього методу є особливо необхідним, якщо компоненти АФО повністю втратили

своє лексичне значення. Наступним способом є виявлення образної підоснови на ґрунті різноманітних фактів дійсності. Це може бути опис властивостей об'єктів, предметів, явищ, елементів побуту: *коли Артем руку опусте, місц. «ніколи»*. * В основі виразу – вигляд пам'ятника Артему з піднятою рукою [УВД 2005: 26]; наведення знакових для розуміння фраземи відомостей та фактів: *на три губернії* «дуже голосно (кричати, чути, розмовляти)». * *Три губернії*, за словами інформаторів, співвідноситься з трьома областями – Ростовською, Луганською й Донецькою, на межі яких розташоване селище [УВД 2005: 103]. Доцільно зауважити на засіб фразеотворення (метафора, метонімія) та його підґрунтя: *біла каска*, гірн. «начальник дільниці в шахті». * На основі синекдохічного перенесення: начальник дільниці носить білу каску [УД 2009: 105]. За умови імпліцитного вираження компаративного зв'язку необхідно відтворити першооснову порівняння: *гриби збирати*, ірон. «іти спотикаючись, напиватися, бути дуже п'яним». * На основі метафори: *коли збирають гриби, то нахиляються* (ніби п'яний падає) [УУ 2005: 100].

Фонова ЕІ, яка містить знання про національну самотність, матеріальну й духовну культуру етносу, є найцікавішою для дослідників етнофразеології. Основним способом репрезентації матеріалу є опис етнографічної підоснови або середовища, у якому виникла й функціонує фразема. Рекомендовано залучати знакові для АФО вірування, обрядові дії та ритуали, прикмети, забобони, уявлення тощо: *ламати коровай*, етн. «визначати, хто буде старшим у майбутній сім'ї». * В основі вислову весільного обряду: «Молоді, взявшись за коровай, повинні його переламати. У чийх руках залишиться більша частина, той і буде «головувати» [УВД 2005: 175]. Ефективним є також розкриття причини фразеотворення: *після дощика в четвер на суху п'ятницю*, жарт. «ніколи» [УВД 2005: 116] – вислів пояснюється вшануванням бога громів і блискавок Перуна саме в четвер [Жайв 2006: 445] – у цей день молились про поспання дощу, а оскільки прохання часто залишалося марним, вислів став позначати щось нездійсненне. За відсутності докладних відомостей варто зазначати про зв'язок із народним дійством: *каша зарита* «про щось привабливе». * В основі виразу – давній обряд зустрічі весни, розквіту природи, молодих надій [УВД 2005: 149]. Свідченням етнокультурних особливостей є також «адаптація» запозиченої фразеології й нарошення власне національного смислу: *сидіти зайцем* «перебуваючи в постійній тривозі, весь час відчувати страх» [УВД 2005: 134]. Порівняймо, *їхати зайцем* – вислів французького походження, який нерідко трактують як власне національний, а етимологію пов'язують з народним образом-еталоном полохливості. Відтак, важливим для фразеографічного опрацювання буде розкриття ненаукових, наївних, але

стереотипних народних етимологій, асоціативних паралелей, що дасть можливість виявити національні особливості сприймання поширених ФО.

Хронологічна ЕІ, яка стосується знань про зв'язок мовних одиниць з історією й розвитком суспільства, держави, у словниках, на жаль, майже відсутня. Головним способом її репрезентації пропонуємо опис історичних подій, відображених у фразеології: *добувсь як швед під Полтавою* [Гр, IV: 489] – основою став факт блискавичної перемоги російських військ у 1709 р., який розвіяв міф про непереможність шведської армії Карла XII та визначив подальший хід Північної війни. Рекомендуємо експлікувати латентні згадки фактів, періодів тощо: *миколаївська дівка* «стара дівка» (дівувала ще за царя Миколи) [Арк 2003: 89]; пояснювати номінативи, які відображають реалії певної епохи, народні стереотипні переосмислення: *собача радість* «ліверна ковбаса» [УВД 2005: 262] – іронічна назва найнижчих сортів ковбаси в СРСР. Потребують коментування АФО, підосновою яких стали стійкі народні звички, традиції: *забивати козла* «байдикувати, нічого не робити» [УВД 2005: 166] – ідеться про популярну в радянські часи гру в доміно «козел». Недостатньо представленою є інформація про інтелектуальні надбання, які покладено в основу фразеотворення. Ефективним є наведення контексту й роз'яснення умов виникнення фраземи: *кіно і німці* «веселе, незвичайне, дивне, парадоксальне, чудне». * «Найчастіше в післявоєнних фільмах німці показані якимись дурнуватими й безтолковими, що викликало сміх у людей» [УВД 2005: 156].

Система покликань відображає переважно інформацію про конотативні й стилістичні особливості фразеології, яку частково розкрито в дефініції. Її використовують також для відомостей про джерела фразеології та словників.

Конотативні особливості передаються в складі дефініції та спеціальними ремарками. Емотивно-оцінний компонент фразеологічного значення та спосіб його репрезентації в словнику найґрунтовніше висвітлені класифікацію емосем А. Арсентьєвої, доповнену Р. Аюповою, які виділяють *пестливе, схвальне, жартидливе, іронічне, несхвальне, зневажливе, застережливе, презирливе, принизливе, грубе, лайливе* вживання ФО [1: 16]. В аналізованих словниках використано позначки *жарт.*, *ірон.*, *знев.* [УВД 2005], [УД 2009], *згруб.*, *несхв.*, *схвальн.* [УВД 2005], [УД 2009], *лайл.* [УВД 2005]; в [Чаб 2001] використано деякі з них у складі дефініції. Експресивність найчастіше передається засобами слів-інтенсифікаторів, зрідка використовується ремарка *експрес*. Зважаючи на тенденцію уніфікації упорядкування словників, рекомендуємо послуговуватися системою ремарок як найбільш вдалим способом репрезентації цього типу ЕІ. Винятками є вислови, у яких емотивні характеристики становлять семантичне ядро: *держіть мене восьми чоловік* «вигук, що виражає іронічно-скептичне ставлення до чого-небудь» [Чаб 2001: 35].

Соціолокальна ЕІ вказує на особливості сфери побутування АФО, на відбір і заборону вживання фразеологізмів тощо.

Стилістичні особливості функціонування АФО передають позначками *діалектне, місцеве* (локально обмежене вживання), *розмовне* (усне побутове мовлення, яке характеризується стилістичною однорідністю), *просторічне* (усне побутове мовлення, яке характеризується грубуватістю й факультативністю вживання), *етнографічне* (вислів з етнокультурною підосовною). Систематично їх використано лише в [УВД 2005], [УД 2009]. Для позначення різних умов, обставин спілкування вживають ремарки: *евфемістичне* як спосіб приховування небажаних відомостей [УВД 2005], [УД 2009], позначка *фамільярне* демонструє розв'язане, безцеремонне ставлення співрозмовника [Чаб 2001], *вульгарне* – грубий, непристойний вислів [УД 2009]. Діахронічну ЕІ репрезентовано ремаркою *застаріле* в [УВД 2005], [УД 2009]. Приналежність фразеології до професійного мовлення зафіксовано в [Чаб 2001], [УВД 2005]. Спеціальне опрацювання соціолокальної фразеології здійснено в [УД 2009], у якому використано посилання на мовлення *армійців, бізнесменів, бухгалтерів, викладачів, гірників* та ін., а також різних соціальних груп (*інтелігенції, студентів* тощо). Вислови зі зниженою експресивно-оцінною характеристикою марковані як *жаргонні* в [УВД 2005], [УД 2009].

Паспортизацію АФО зазначають усі упорядники з різницею щодо докладності фіксації населених пунктів [УД 2009], [УВД 2005], [Чаб 2001], [Арк 2003] або вказівкою на загальний ареал поширення [ЮІС 1993]. Не менш важливим є покликання на джерела фразеології [ВархІвч 1990], [Чаб 2001], [УД 2009], довідкової інформації [УВД 2005], [УД 2009], а особливо на першоджерела використання фраземи – літературні твори, кіно, мистецтво, авторські новотвори, інформація про які фактично відсутня: *козирна баба*, фам. «бідова, жвава, завзята дівчина чи жінка». Пор. заголовок оповідання Г. Квітки-Основ'яненка «Козир-дівка» [УДВ 2005: 28].

Тлумачення компонентів АФО є однією зі складових елементів розкриття смислової основи. Уважаємо за потрібне розмежовувати історико-етимологічну довідку, яка надає інформацію про фразему як цілісну одиницю мови, від характеристики лексем-компонентів як факультативних або допоміжних відомостей. Майже всі упорядники АФС вважають за необхідне пояснювати значення незрозумілих слів. Деякою мірою функції тлумачення лексем і типів ЕІ співвідносяться, тому аналіз перших здійснено за аналогією.

Тлумачення прямого чи переносного значення компонента допомагає розкрити внутрішню форму вислову: *робити биду* «гнати самогон» [Арк 2003: 77] – *бида* перен. «самогон» [Арк 2000, I: 18]. Важливим також є

розуміння «місцевої» семантики слів: з *Алмазної втекти* «бути божевільним, дурнуватим, пришепелуватим». *Алмазна* – місто, де раніше була психлікарня [УВД 2005: 24]. Фонову ЕІ репрезентовано в етнокультурних символах та концептах, які вимагають прочитання образного «підтексту». Стіжкі стереотипні уявлення, асоціації найчастіше притаманні етнонімам, представникам флори й фауни, соматизмам тощо: *розігрівати язык*, несхвальн. «судачити, займатися пустопорожніми розмовами» [УВД 2005: 344] – ототожнення *языка* з мовленням, надмірним говорінням [Жайв 2006: 660]. Компонент із хронологічним підтекстом може передавати важливі дані про знакові факти, персоналії, реалії історичного періоду, відображені в АФО: як *Мамай походив (пройшовся, пробіг)* «не прибрано або зруйновано, понівечено» [УВД 2005: 198] – Мамай (XIV ст.) був намісником Криму й Північного Причорномор'я, керував армією. Також це може бути розшифрування лексем у діяхронії (історизми, застарілі слова): *гони гнати* «обманювати, брехати». * *Гони* – українська старовинна міра довжини, власне, ріллі, ниви, що приходиться в один бік без повороту плуга. Первісно, очевидно, «не мати впину у вигадках» [УВД 2005: 91]. Розкриття семантики потребують лексеми розмовного характеру, діалектизми: *баланду їсти* «перебувати у в'язниці, бути засудженим». *Баланда*, розм. – дуже рідка пісна юшка [УВД 2005: 31]. Нерідко важливим у розумінні смислу фрази стає семантика слів із професійного мовлення, жаргону: *ходити на балон*, гірн., жарг. «випивати, відзначаючи якусь подію». Од звичаю шахтарів деінде пригощати перед відпусткою. *Балон*, жарг. – трилітрова банка [УВД 2005: 32]. Емоційно-оцінне забарвлення фразеологізмів може певним чином ґрунтуватися на яскравих образах-компонентах: *Альоша зі Сватового «дурень»*. * Ім'я *Альоша* звичайно пейоративно забарвлене і виступає символом дурнуватості, недалекої або принаймні дивної людини [УВД 2005: 25]. Підсумовуючи роль тлумачення компонентів АФО, відзначимо, що в переважній більшості цього недостатньо для повного розкриття образної чи смислової основи АФО, а відтак вислови потребують додаткових пояснень.

Авторський коментар переважно репрезентує диференційний тип інформації, який опосередковує зв'язок між екстралінгвальною й лінгвістичною сферами. Надзвичайно важливими є вказівки на особу суб'єкта (переважно *про кого*) [Арк 2003], уточнювальні обставини, деталі (відбувалось за *яких обставин*, до *якого року*, *де*) [Арк 2003], умови вживання (у розмові *з ким*) [УВД 2005].

Графічні символи у фразеографії майже не використовують, однак перспективність розвитку цього способу репрезентації матеріалу засвідчив словник [Лекс 2009], у якому класифіковано матеріал на власне фразеологізми та паремії завдяки різниці в ромбових знаках. Пейоративно забарвлені

вислови (лайки, прокльони) позначено символом запаленої вибухівки, який повідомляє користувачеві про особливу увагу до подібних одиниць. Уважаємо доцільним використання в АФС графічних символів, розроблення яких можна здійснювати на лексикографічній базі або з мережі Інтернет.

Таким чином, словникова стаття є складною лексикографічною одиницею, яка формується в результаті численних досліджень укладача щодо виникнення й функціонування фразеологізму в лінгвістичному й екстралінгвальному середовищах. Проведений аналіз дав можливість виявити основні ознаки, за якими рекомендуємо опрацьовувати різні типи ЕІ. Додатковий матеріал словника має виявляти мотиваційну ознаку фразеотворення, ілюструвати образну картину висловів, характеризувати їхні конотативні, стилістичні особливості, розкривати смисловий та функціональний аспекти. При цьому головним принципом стає визначення способів репрезентації кожного типу інформації та їх системне, послідовне впровадження в АФС. Опрацьований таким чином матеріал забезпечить високоякісний науковий рівень ареальних словників та формуватиме ґрунтовну базу для мовознавчих студій. Вважаємо, що теоретичне розроблення методики опрацювання й репрезентації додаткової інформації словникової статті є актуальним напрямком сучасної фразеографії й потребує подальших досліджень.

Література

1. Аюпова Р. А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков): автореф. диссертации на соискание научной степени доктора филол. наук: спец. 10.02.20. «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». – Казань, 2009. – 44 с.
2. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
3. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К., 2010. – 844 с.
4. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
5. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с.
6. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.
7. Шведова Н. Ю. Парадоксы словарной статьи // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре: сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Караулов. – М.: Наука, 1988. – С. 6–11.

Джерела

- Арк 2000** Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: в 2 т. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1. – 354 с.
- Арк 2003** Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав: народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. – Люблін; Луцьк, 2003. – С. 76–133.
- ВархІвч 1990** Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словащини. – Пряшів: Словацьке пед. вид-во, 1990. – 160 с.
- Гр, IV** Словарь української мови: в 4 т. / [упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко]. – Надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотомех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. IV. – 564 с.
- Жайв 2006** Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
- Лекс 2009** Хобзей Н., Сімович О., Ямстремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 672 с.
- УВД 2005** Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобжанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: Альма матер, 2005. – 335 с.
- УД 2009** Ужченко Д. В. Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини: матеріали. – Луганськ: СПД Рєзніков В. С., 2009. – 248 с.
- Чаб 2001** Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: «Старт і К», 2001. – 201 с.
- ЮІС 1993** Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.

Marina SEREBRIAK

Representation of Extralingual Information in the Areal Phraseological Dictionaries

The article brings up a top question of the incorporation of additional extralingual information into a dictionary entry. An analysis of some contemporary areal phraseological dictionaries was made in order to identify the main methods of representing extralingual information. The comparison of different types of this information presented in the dictionaries and developed by modern linguistic science allows us to approve the fact that not all of them are elaborated by phraseography. The author educes the main methods of representing extralingual information in interrelation with its typology. The basic criteria by which lexicographers may include extralingual information in an areal phraseological dictionary are also determined. The author considers it necessary to conduct further researchers directed to studying and developing the methodology of representing additional information in a dictionary entry.

Динаміка семантичної структури лексем *буда, хорони*

У сучасній лінгвістичній науці помітне домінування антропоцентричного підходу, який передбачає вивчення мови не як самостійної, незалежної від людини системи, а як своєрідного антропологічного феномена.

Цей підхід до вивчення слова, яке віддзеркалює бачення людиною світу, його фрагмента, окреслив лінгвокультурологічний аспект дослідження номінативної одиниці. В українському термінознавстві антропоцентризм знаходить свій вияв в аналізі впливу людського чинника на процес становлення галузевих терміносистем у різні історичні періоди.

Науковий опис словникового складу української мови на різних етапах його розвитку – одне із завдань історичної лексикології. Окремі групи будівельної лексики описано в працях М. Худаша, І Керницького, І. Чепіги, у спеціальних дослідженнях В. Білецького, К. Глуховцевої, А. Зеленька, О. Євтушка, М. та О. Никончуків, Л. Дорошенко, Л. Тищенко та ін. В академічному виданні «Історія української мови: лексика і фразеологія» схарактеризовано формування лексики на позначення будівництва, житла та інших споруд у різні періоди розвитку української мови [ІУМ]. Лексику сільського будівництва й житла, зафіксовану в пам'ятках різних періодів, відбито у словниках. Але на сучасному етапі розвитку вітчизняного мовознавства будівельна лексика вивчена недостатньо. Питання динаміки семантичної структури окремих лексем є одним з малодосліджених в українській лексикології, чим зумовлена актуальність нашої роботи.

Увага до семантичної структури слова з боку українських та зарубіжних лінгвістів розпочалася із середини ХХ століття. Розроблені різноманітні принципи аналізу семантичної структури, які пов'язують її з морфологічною будовою слова, синтаксичним уживанням його або ж стосуються семантичного аналізу всієї лексико-семантичної групи, до якої належить слово. Одні семасіологи беруть за основу методику аналітичного аналізу, виводячи семантичні компоненти репрезентантів на основі порівняння лексичних одиниць, інші використовують методику синтетичного аналізу, виходячи з апіорно встановлюваних семантичних категорій, зв'язок яких і визначає семантичну структуру слова. Проте прийоми вивчення семантики мають спільну особливість: семантична структура слова – це елемент лексичної системи мови, а не мовлення, не потенційних можливостей, а конкретної реалізації [7: 212].

Мета статті полягає в тому, щоб простежити динаміку семантичної структури лексем *буда* і *хороми* в українській мові.

Відповідно до мети формулюємо такі завдання: розглянути семантичну структуру лексем *буда* і *хороми*; враховуючи етимологію цих номенів, визначити їх первинне значення; простежити динаміку семантичної структури аналізованих слів, звернувши увагу на зміни їхньої семантики від давніх часів і до сучасного стану.

Предметом дослідження є динаміка семантичної структури лексем *буда* і *хороми*, які зафіксовані в історичних, етимологічних та діалектних словниках української мови.

Аналіз словників показав, що обидві лексеми, є полісемічними одиницями, значення яких уявляємо як розгалужену семантичну структуру, елементи якої пов'язані між собою.

Праслов'янська за походженням лексема *хоромы* (*хоромъ*, *хоромина*, *хорома*) була загальною назвою світської дерев'яної споруди [ТУМ: 129], у давньоруський період позначала 'дім, будівлю'; 'кімнату, горницю' [МСДЯ, III: 1396–1397]; 'щільний комплекс житлових і господарських будівель'. У пам'ятках староукраїнської мови, за даними картотек, слово *хороми* вперше зафіксовано під 1531 р. у значеннях 'будівля', 'надвірні споруди', а загалом у XVI–XVIII ст. ця лексема вживалася на позначення житлового будинку. Лексема *хоромина* використовувалася також на означення нежитлової будівлі, зокрема комори [УІДІ: 22]. Пара слів *храмъ-хоромъ* визначалася своєю семантичною диференціацією: неповноголоса старослов'янська форма *храмъ* уживалася в значенні 'церква', повноголоса старожитньоруська форма *хоромъ* – у значенні 'будинок'. Остання була зазвичай поширена у вигляді *хоромы*, *хоромина* [1: 32]. Слова *хоромъ*, *хоромина* вживаються на позначення житлового будинку. Лаврентій Зизаній і Памво Беринда церковнослов'янські слова *храмъ*, *хоромина* пояснюють українськими відповідниками *домъ*, *домокъ*, причому Памво Беринда, крім цих двох відповідників, при слові *храмина* подає ще й інші два – *хоромина*, *мешка(н)є* [3: 7].

Загальновідомо, що в давнину люди боялися злих духів не менше, ніж ворогів, звірів. Тому своє житло намагалися захистити, по-своєму укріплювали його (мій дім – моя фортеця) і суцільно «охрамовували». Слово *храм* стоїть в одному ряду зі *схрон*, *хоронити*, *хороми*, *хоромища*. Житло в XIII–XVII ст. було, по суті, храмом, сакральною спорудою [6]. Слово *хороми* з'явилося вже в осілих слов'ян. *Хороми* – це не просто будинок або дах (пряме значення слова), під яким хоронилися, але ще й дещо високе й легке; не простий візок кочівника, а стійкий будинок, зрублений з тесаних колод, захист і укріплення [2: 207].

У сучасній українській мові номен *хороми* має такі значення: 'великий розкішний будинок', 'велике, просторе приміщення', ірон. 'про будинок,

житло взагалі', діал. 'сіни' [ВТС; 1570]. У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка – як загальна назва 'споруда, дім', а також 'хорони, великий дім', 'сіни' [ГСУМ, IV: 410]. Відоме слово в російській, білоруській, а також у західно- і південнослов'янських мовах [УІДЛ: 23].

У діалектних словниках зафіксовано лексему *хорони* з близькою семантикою. В українських східнослов'янських говірках вона побутує в значенні 'новий будинок' [Глуховець: 55]. У гуцульських говірках це слово означає 'сіни' [ГГ: 202; СГГ: 179], 'великий багатокімнатний будинок' [СГГ: 179]. Більш розгалужену семантику аналізований номен має у поліських говірках: 'великий гарний житловий будинок', 'великий хлів або сарай' [СПГ: 223], у західнополіських говірках – 'гарна хата', 'господарство, маєток', 'господарські будівлі' [СЗГ, II: 232], у говірках правобережного Полісся – 'ділянка землі, де розташовані будівлі', 'хлів для корів', 'будь-яка будівля', 'велика гарна будівля', 'приміщення між жилою частиною сільської хати і зовнішніми дверима' [Никончук: 23, 82, 113, 114, 120]. У наддністрянських говірках – 'сіни', 'великий будинок' [НРС: 267]. Отже, слово *хорони*, хоч і відоме в українській літературній мові та її говорах, але спільними для багатьох значень цієї лексеми є семи 'велика будівля', 'гарна будівля'.

Етимологія лексеми *хорони* досить складна. Аргументованою вважаємо думку, що слово *хорони* у значенні 'дах, навіс на стовпах' здається найбільш архаїчним. Логічним, на наш погляд, є розвиток саме цього (первинного) значення у вторинне – 'високий будинок', 'храм, дім бога, церква'. Невипадково останнього значення набуває саме слово, в основу якого покладено праслов'янське **xormъ*, а не у слів **xalupa*, **xata*, **xuža*/ **xuša*, що означали різного роду приземисті напівземляні будови, дім з піччю (**jьstьba*), будинок взагалі (**domъ*) [ЭССЯ, VIII: 74–75].

Лексема *буда* має розгалужену семантичну структуру: '(житлова або господарська споруда) будівля'; 'поташня – заст. буда: *буда поташовая* – поташний завод, поташня' [СУМГ, III: 83], 'клітнянка з дерева, соломи, глини і т. ін.' [ІСУЯ, I: 147], 'будка, курінь', 'верх фургона', 'поташний завод' зменш. *бўдка, бўдочка* [ГСУМ, I: 105], 'споруда, будівля', 'будинок (велика дерев'яна будівля чи кам'яна споруда)' [Сл.УМ: 63].

У сучасних словниках лексему *буда* тлумачать так: 'невелика будівля для господарських потреб, для захисту від негоди та ін.', 'будка', 'заст. простий екіпаж із верхом', 'невеличке крите приміщення для собаки', 'будка, конура'; 'поташний завод' [ВТС; 100]; СУМ подає цю лексему зі значенням 'рід намета, що має основу з жердин, покритих соломною, корою, шкірами і т. ін.' [СУМ, I: 246].

Аналіз діалектних словників показав, що лексема *буда* в говірках української мови має різну семантику. У західнополіських говірках аналізована лексема побутує у значенні ‘курінь із гілляк’, ‘тимчасове накриття для весільних гостей’, перен. ‘стара хата’ [СЗГ, I: 35]. У говірках Одеської області номен означає ‘курінь’ [СДО: 18]. У наддністрянських говірках лексема *буда* побутує зі значенням ‘собача буда’, ‘погано збудована хата’, ‘тимчасова будівля, яку в полі роблять пастухи’ [НРС: 60]. Схожу семантику має лексема *буда* в бойківських говірках – ‘пастуший курінь’, ‘(для собак) будка’ [СБГ, I: 74]. На відміну від інших говірок, у гуцульському діалекті слово *буда* зафіксоване зі значенням ‘відхоже місце, санвузол, туалет’ [МСГГ: 18]. Отже, цей номен частіше використовується для найменування тимчасової будівлі, рідше – старих житлових споруд. Спільною для багатьох значень цієї лексеми є сема ‘тимчасова будівля’.

Буда ‘будівля’, *будувати* ‘будувати’ з численними похідними широко використовувалися в українській та білоруській актовій мові в XV–XVI ст., з’являються і в російських пам’ятках (переважно в контекстах, пов’язаних з польськими та південно-західними справами), але в російській мові не утримуються (виняток *будка* з похідними). Сучасні українські *будувати*, *будування*, *будова*, *будівля*, *будинок* та ін., білоруські *будаваць*, *будавање*, *будова*, *будоўля*, *будынак* тощо поширювалися на українській та білоруській територіях у зв’язку з будуванням камінних стін, але скоро отримали загальне значення [4: 623]. Велика кількість дериватів з коренем *буд-* свідчить про те, що це запозичення міцно ввійшло до складу лексичної системи староукраїнської мови. Більшість цих утворень стала пізніше надбанням нової української літературної мови [5: 53].

Щодо етимології слова *буда* є різні припущення. По-перше, номен *буда*, імовірно, спочатку вживався зі значенням ‘курінь, будка; (заст.) поташний завод; критий екіпаж; верх фургона’, з XV ст. – ‘хатина; заст. будівля взагалі; місце для виварювання поташу’; ‘фургон; верх фургона; курінь’. Слово запозичене із середньовищнонімецької мови, вірогідно, через посередництво польської: свн. *vuode* ‘курінь, хата’. Думка про зв’язок з *оборудовать* (>**obudovati*) і про зворотний шлях запозичення зі слов’янських мов у німецьку [ЕСУМ, I: 277] сумнівна, припущення про посередництво чеської мови при запозиченні слова *буда* ‘сторожка’ з німецької в польську [ЭСРЯ, I: 230] також видається недостовірним.

Таким чином, проаналізовані лексеми мають складну розгалужену семантичну структуру, розвиток якої пов’язаний із внутрішньою формою цих слів, їхнім первісним значенням. Розширення значення, нашарування новіт-

ніх смислів не виключає домінування сем, що вказували на якість будівлі та його окремі ознаки.

Перспективою нашої роботи бачимо комплексне дослідження основних напрямків формування складу і семантичної структури будівельної лексики від найдавніших часів до сьогодення.

Література

1. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / эд. А.Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. – Мінськ: Наука і тэхніка, 1970. – 340 с.
2. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета. – 1986. – 312 с.
3. Питання історії української мови / відп. ред. Л. Л. Гумецька. – К.: Наук. думка, 1970.
4. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Ленинград: Изд. Наука, 1972. – 654 с.
5. Чепіга І. П. Будівельна лексика староукраїнської мови (загальні поняття, будівельні матеріали, первинна обробка дерева, знаряддя праці) // Мовознавство. – 1982. – №2 (92) березень-квітень. – С. 51-61.
6. Електронний ресурс: Ізборник. Культура побуту // <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult206.htm>
7. Електронний ресурс: Кушмар Л.В. Семантична структура слів економічної сфери використання // <http://docs.google.com>

Джерела

ВТС	Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ: Ірпінь: ВТФ Перун, 2005. – 1728 с.
ГГ	Гуцульські говірки. Короткий словник. Відповідальний редактор Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
Глуховцева	Глуховцева К. Д. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослов'янських говірок. – Луганськ: «Альма-матер», 2003. – 181 с.
ГСУМ І	Грінченко Б. Словарь української мови. В 4 т. Т. 1 (А-Ж). – К.: Лексикон, 1996. – 496 с.
ГСУМ ІV	Грінченко Б. Словарь української мови. В 4 т. Т. 4 (А-Ж). – К.: Лексикон, 1996. – 566 с.
ЕСУМ І	Етимологічний словник української мови. В 7 т. Т. 1 (А-Г). – К.: Наук. думка, 1982. – 664 с.

- p>
- ІСУЯ І** Історичний словник українського язика / Під ред. Є. Тимченка; укл.: Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко. – К. - Х., 1930-32. – Т. 1. – 948 с.
- ІУМ** Історія української мови: лексика і фразеологія / В.О. Винник та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
- МСГГ** Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок: Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- МСДЯ ІІІ** Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. – Санктпетербург: типография императорской академии наук. – 1912. – Т. 3. (Р-Я) и дополнения (А-Я) – 1969 с.
- Никончук** Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. – Житомир, 1990. – 369 с.
- НРС** Шило Г. Наддністрянський регіональний словник . – Львів – Нью-Йорк, 288. – 287 с.
- СБГ І** Онішкевич М. Й. Словник бойківських говірок. У 2-х ч. Ч. 1 (А-Н).– К.: Наук. думка, 1984. – 496 с.
- СГГ** Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. – Львів, 2008. – 224 с.
- СДО** Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса, 1958 – 78 с.
- СЗГ І** Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. Т. 1 (А-Н). – Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.– 354 с.
- СЗГ ІІ** Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. Т.2 (О-Я). – Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 458 с.
- Сл.УМ** Білецький-Носенко П. Словник української мови / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Підготував до видання В. В. Німчук; Відп. ред. К.К. Цілуйко. – К.: Наук. думка, 1966. – 419 с.
- СПГ** Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
- СУМГ ІІІ** Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Д. Гринчишин. Вип. 3. Б-В (Богъ-Весъной). Укладачі М. Онішкевич, Р. Осташ, Л. Полюга, О. Федик, М. Чікало. – Львів, 1996. – 252 с.

- СУМІ** Словник української мови. В 11 т. Т.1 (А-В). – К.: Наук. думка, 1970. – 801 с.
- УІДЛ** Українська історична та діалектна лексика / Відп. ред. Л.М. Полюга. – К.: Наук. думка, 1985. – 164 с.
- ЭСРЯ I** Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 1 (А-Д) / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачова / под. ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – М.: Прогресс, 1986. – 576 с.
- ЭССЯ VIII** Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд. / Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1981. – Вып. 8. – 252 с.

Snizhana SOLODKA

Dynamics of Semantic Structure of the Lexemes *buda*, *khoromy*

The article deals with semantic structure of lexemes *buda* and *khoromy*, fixed in the historical, etymologic and dialectal dictionaries of the Ukrainian; the dynamics of semantic structure of the analyzed words in the Ukrainian language is highlighted, most attention has been paid to changing their semantics from the first fixing by writing sights to our time; taking into account etymology of lexemes *buda* and *khoromy*, and certainly their primary meaning; factors causing semantic structure development have been found out. It has been stated, that the analyzed lexemes have complex semantic structure, development of which deals with the internal form of these words, their primitive meaning, expansion of meaning, stratification of the newest senses.

Людмила Устенко

Фразеологізми в епістолярії Пантелеймона Куліша

Епістолярні твори новою українською мовою з'явилися тільки в ХІХ столітті, хоч наша стара книжна традиція вирізнялася багатим епістолярієм. Більшість тогочасних культурних та політичних діячів України листувалися польською, російською, французькою, німецькою, латиною. Проте вже у творчості Т. Шевченка, Марка Вовчка українська мова набуває природного звучання.

Епістолярний доробок П. Куліша, доступний загалу, писаний українською, російською та церковнослов'янською мовами (кілька листів до М. Костомарова). Установити кількісне співвідношення цих мов у листах

П. Куліша неможливо, бо важливі частини його листування втрачені або не опубліковані, зокрема інтимні листи до Марка Вовчка, П. Глібової, О. Милорадовичівни. Такі висновки можна зробити, проаналізувавши листування Ганни Барвінок з В. Шенроком, автором першої великої біографії П. Куліша [1: 118]. Найдавніші Кулішеві україномовні листи датовані 1844 роком. За підрахунками Ю. Луцького, 43% епістолярію П. Куліша створено українською мовою, але впадає в око те, що є багато листів двомовних, у яких автор пише частину тексту українською, а частину – російською мовою [Куліш: 20]. Тому це відсоткове відношення вимагає подальшого детального підрахунку й дослідження. Звісно, у багатьох випадках мовне оформлення письменника зумовлене не стільки бажанням П. Куліша як автора, а визначене особистістю респондента (російськомовного адресата, цензора тощо). Напр., під час тульського заслання 1847 – 1850 років П. Куліш був під наглядом і писав тільки російською мовою, за винятком кількох листів до О. Бодяньського. Показово, що для П. Куліша застосування мови було своєрідним регістром у визначенні площини офіційних – дружніх стосунків. Напр., роман з О. Милорадовичівною закінчився листом російською мовою як показ розриву інтимного листування.

Щодо тематичних елементів, то листи П. Куліша загалом не мали змістових обмежень. За характером проблем, які в них порушувалися, можна виокремити такі групи: інтимно-побутові листи (до О. Милорадовичівни, Ганни Барвінок), приватно-ділове листування (до М. Грабовського), офіційно-ділове листування (до О. Бодяньського, М. Юзефовича), дружні, інтимно-товариські послання (до Т. Шевченка); листи-рецензії (до П. Капніста, С. Носа, О. Барвіньського). Проте, на відміну від епістолярію його сучасників в Україні, листи П. Куліша вирізняються своїм темпераментом, стилем, тематикою. Автор подає в них скупі відомості про родинні, літературні новини, подорожі та мандрівки, але широко обговорює суспільно-політичні та мовознавчі проблеми, наприклад, самотність української мови та українського народу (лист до О. Кониського від 30 листопада 1861 року) [Куліш: 161]; становлення нової української мови на Наддніпрянщині та в Галичині в другій половині XIX століття (лист до Костомарова від 13 травня 1866 року) [Куліш: 187]; джерела української літературної мови (лист до О. Милорадовичівни від 3 травня 1857 року) [Куліш: 111]; плани видання журналів та альманахів українською мовою, що сприяло б її розвитку (лист до Г. Галагана від 13 березня 1857 року) [Куліш: 109]; невизнання української мови на державному рівні (лист до О. Барвіньського від 3 березня 1871 року) [Куліш: 201]; взаємозв'язки нової української літературної мови з народнорозмовною (лист до О. Мило-

радовичівни від 3 травня 1857 року) [Куліш: 112]; проблеми правопису (лист до П. Капніста від 28 лютого 1857 року) [Куліш: 102] тощо.

У листі до М. Павлика від 28 листопада 1892 року П. Куліш зазначав: «От би хто зробив хороше діло: той, хто позбирав би мої листи не ради мого я, а задля того, про що се ж писано» [Куліш: 272]. Якщо розглядати лист як літературний жанр, то головна його ознака – адресованість конкретній особі, тобто лист показує образ адресата. Започатковуючи видання листів П. Куліша, редакція «Киевской старины» ще в 1898 році зазначала відмінності між листами, наприклад, до О. Бодяньського та І. Хильчевського, оскільки П. Куліша і названих людей пов'язували стосунки різної міцності. На наш погляд, у листах П. Куліша превалює Я автора, а не образ адресата. Ми поділяємо думку Ю. Шереха, що автор листа – «водночас обличчя і маска, тому-то дослідження листів – це справжня інтелектуальна і емоційна насолода усувати маску і знаходити обличчя» [3: 95].

Завдання нашої статті – показати кількісне та якісне вживання фразеологічних одиниць (далі – ФО) в україномовних листах П. Куліша до його сучасників: Т. Шевченка (1844, 1857, 1858, 1860), М. Костомарова (1846), О. Бодяньського (1847, 1849), В. Тарновського (1856, 1857), М. Грабовського (1856), Г. Галагана (1856, 1857), Ганни Барвінок (1856), Милорадовичівни (1856, 1857, 1858, 1859), М. і О. Милорадовичівни (1857), М. Юзефовича (1856, 1857), О. Вересаєва (1856, 1859, 1865, 1866), П. Капніста (1857), В. Тарновського (1857, 1860, 1868, 1872, 1891, 1896), Д. Каменецького (1858, 1859), Я. Головацького (1858), І. Хильчевського (1858, 1867, 1869, 1870, 1873, 1874, 1875), С. Носа (1860, 1862, 1888, 1890, 1891, 1895), О. Кониського (1860, 1861, 1862, 1863, 1876), Я. Кухаренка (1861), А. Кобилянського (1861), О. Барвінського (1869, 1873, 1881), В. Барвінського (1870, 1876), М. Павлика (1892, 1893, 1895, 1896), М. Драгоманова (1893), М. Карачевської-Вовківни (1891, 1892), І. Пулюя (1871, 1873, 1874, 1875, 1876, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882), М. Старицького (1894), лист до галичан (без дати). Усього до аналізу залучено 145 Кулішевих українськомовних листів, написаних протягом 1844 – 1897 років. Не виявлено листів до 1842 року, майже немає їх з доби заслання, а також з періоду 1883 – 1887 років, коли П. Куліш конфліктував з українською та галицькою інтелігенцією. Уже на цьому етапі дослідження можемо стверджувати, що фразеологічна наповненість тексту листів багата й розмаїта, оскільки вдалося дібрати понад триста ФО (звичайно, подальші пошуки можуть скоригувати цю кількість). П. Куліш використовував ФО для того, щоб якнайповніше передати відчуття, конотаційний «шлейф» якогось поняття, напр., **наскочила коса на камені**: *А козаки і Москву хотіли збагнутивати так, як Польщу, та наскочила коса на камені*

[Куліш: 229]; виразити ставлення до нього, напр., **кривити душею**: *Мені ж кривити душею ні для кого і ні для чого* [Куліш: 229]; надати йому належної оцінки, напр., **як вош кожуха**: *Забравившись у шкільну раду, кожен русин держиться, як вош кожуха, і дбає тільки про свій кусок хліба* [Куліш: 217], **хоч кіл на голові теши**: *На велику біду, Мільотина не стало, а бюрократам хоч кіл на голові теши – нічого не второпують* [Куліш: 217].

За висловом Ю. Шевельова, «темперамент і думка Кулішеві, природно, не вкладалися ні в стилізовану псевдомужичу оповідь листів Квітки чи Кухаренка, ні в щоденну побутову балачку листів Марка Вовчка. Вони вимагали нового високого стилю» [Куліш: 46]. З цією метою П. Куліш частіше вживає ФО книжного характеру. Сам письменник 1857 року в листі до О. Милорадовичівни писав: «Наша мова із простонародної ступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із Святого Письма, а також із обоїх словесностей, которі од нас збагатились: московської і польської» [Куліш: 108].

Ю. Шевельов нараховує в листах П. Куліша до 90 цитат з церковнослов'янської Біблії або богослужбових текстів, тому в епістолярії трапляється значна кількість ФО біблійного походження [Куліш: 29]. Серед них є ті, що зафіксовані у СФУМі. Напр., ФО **нести важкий хрест** – «терпляче зносити труднощі, все, що судилось і стало неминучим у чиемусь житті» [СФУМ: 433]: *Я ж його зовсім не знаю, а не знаючи самолично чоловіка, нікому не дано повної віри, хоть би хто й гудив, бо на собі несу важкий хрест людського необачного суду* [Куліш: 117]. ФО **хліб насущний** – «засоби, необхідні для прожитку, для існування» [СФУМ: 746]: *Уповайте, що «боротьба за хліб насущний» минеться, і Ви таки напишете про галицьку культуру й некультурність* [Куліш: 277].

Серед ілюстраційного матеріалу засвідчені ФО біблійного походження, не зафіксовані СФУМі. Напр., **вернутися сторицею** – «щедро віддячити»: *Чи дякує вона, чи ні; чи знає вона тес, чи ні – нужди мало; а що дано, те дано, і вернеться нам колись сторицею* [Куліш: 93].

У приватному листуванні П. Куліш також уживає ФО і паремії з біблійних джерел, а саме: 1) порівняльні конструкції: *Будьте же ласкаві, шановний і коханий друже, не долучайтесь на сей час нікуди надовго з господи, бо душа моя жадає до Вас аки слень на істочники воднії* [Куліш: 81]; 2) приказки: **жатва много, а ділателей мало!** [Куліш: 90]; 3) афористичні вислови: *Бо варварство кругом нас облягає; підстерігаючи всякий учинок наш, на інші учинки не схожий, і Соломонові слова до нас обернуті: иже хранит уста свои, сохранил от печали душу свою* [Куліш: 108].

Усіма цими засобами П. Куліш намагається відійти від простацької оповіді в листуванні, але залучені до аналізу тексти листів показують, що більшість

ФО усе ж таки пов'язуються з фольклорною традицією, що в часи П. Куліша було продовженням народнорозмовної стихії й виконувало чи не провідну роль у творенні нової літературної мови. Це сталі вислови з народного мовлення, що використані в інтимно-товариському листуванні. Напр., ФО **та й годі** вживана для підтвердження вичерпності сказаного [СФУМ: 154]: *Життя моє циганське: вештаюсь по селам та й годі* [Куліш: 82]; ФО **цур їм** використана для вираження невдоволення ким-небудь, несхвалення чогось [СФУМ: 758]: *Я й поїхав би, та там якийсь празник і буде багато панів, дук-срібляників, так нехай їм цур!* [Куліш: 82]; ФО **кат-має** має значення «немає» [СФУМ: 289]: *Без сороба казка: грошей кат-має!* [Куліш: 86]; ФО **говорити нічого**, що означає «без сумніву, безперечно» [СФУМ: 152]: *Коли і московській убиточаються на первих порах, то про нас нічого й казати* [Куліш: 110]; ФО **пуд солі з'їсти** має значення «довго жити з ким-небудь, зазнати чималих випробувань у спільних діях, пізнати, вивчити когось» [СФУМ: 266]: *Народ каже, що для сього треба з чоловіком із'їсти пуд соли* [Куліш: 117]. ФО **пустити корінь** – «надійно, міцно утвердитися» [СФУМ: 587]: *Одно, два популярних созданий – і словесність пустила б глибоко коріння у свій рідний ґрунт* [Куліш: 105]. Також неодноразово зафіксовані в листах ФО **сяк-так, мотати на ус, на макове зернятко, як у воду впасти, душа не з лопуцька, набрати в рот води** тощо.

В епістолярній спадщині П. Куліша виокремлюється велика група прислів'їв, приказок, афористичних висловів. Наведемо лише деякі приклади, оскільки це може стати темою подальшої розвідки. Напр.: *Хоть її цензор і пропустив, а для продажі я вирізав із екземплярів, щоб не в'їлись на мене попи, бо на злодію горить шапка* [Куліш: 105]; **Правда не втоне в воді і не згорить у вогні, говорить народ наш половицею** [Куліш: 116]; *Коли б тільки дав Бог довести до кінця, бо кінець – ділу вінець* [Куліш: 123].

Цікавою є ФО *там, де козам роги правлять*. «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка кодифікує вислів *Пішов туди, де козам роги правлять* із локальним значенням «пішов у Сибір» [Грінч, II: 264]. У «Словнику української мови» його подано з ремаркою *ірон.* та тлумачено «у в'язницю, на заслання» [СУМ, IV: 209]. СФУМ фіксує фразему з узагальнено-просторовим значенням «дуже далеко, де важкі умови життя, де перебувають переважно не з власного бажання» [СФУМ: 687]. Саме з таким значенням функціонує ця ФО в П. Куліша: *Отже, поки се настане, то таких, як ви, багато ще опиниться там, де козам роги правлять* [Куліш: 115].

Окремо можна виділити народнопоетичні ФО, уживані в Кулішевих листах, а саме: ФО **мати серце з перцем** – «бути запальним, гострим, дотепним» [СФУМ: 377]: *Кажуть люде, що тільки в тепиханні є щире кохання, а*

я, так і забув, яко й воно, – тепер тільки дознав, як жити **серцю з перцем** [Куліш: 70]. ФО **шира душа**, що означає «чесність, відвертість, доброзичливість, сердечність» [СФУМ: 229]: *У вас єсть **шира душа** – її одну слухайте, то й мудрець не напише кращого листа* [Куліш: 108].

Не оминає П. Куліш і просторічних ФО, хоча вживає їх в обмеженій кількості. Напр.: *Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько* [Куліш: 86]; *Мені вже й Пані раз-по-раз про здоров'є кучать, а я їй **товчу одно: ото була моя погибель, як заточено мене на острів Патмос!*** [Куліш: 243].

Серед дібраного для аналізу ілюстраційного матеріалу можна виокремити ФО, які набувають іншого контекстного значення, ніж те значення, що зафіксоване у фразеологічних словниках. Напр., ФО **на віру** (перев. зі сл. жити, сидіти і под.) у сучасних фразеологічних кодексах має значення «без офіційного оформлення шлюбу» [СФУМ: 11]. У Кулішовому ж листуванні згаданий зворот набуває значення ФО **приймати на віру** – «вірити в що-небудь без доказів»: *Така моя доля, що живу я з людьми на віру; мене ніхто не розуміє, яко чоловіка, і я од тих завжди далеко, з ким хотів би бути близько* [Куліш: 125]. У листі П. Куліша ФО **держати на світі** має значення «бути, залишатися живим»: *І моя пані недугує. Дивуюсь, як мене Господь **держить на світі*** [Куліш: 95]. Натомість, у СФУМі цей зворот поданий з тлумаченням «забезпечувати матеріально кого-, що-небудь; бути комусь опорою в житті» [СФУМ: 193].

До основних ознак фразеологізмів належать семантична цілісність і відтворюваність, однак у ФО може змінюватися один із компонентів чи внутрішня синтаксична організація. Так, в аналізованих текстах можна знайти приклади ФО, видозмінених у П. Куліша відповідно до певного контексту, які зберігають значення, зафіксоване у фразеологічному словнику. Напр., ФО **з моєї руки** відповідає значенню ФО **з легкої руки** – «за чийось вдалим починанням, добрим прикладом» [СФУМ: 624]: *Коли ж у тебе є гарний вірш і без «Гуса», то пришли перше мені їх на погляд, щоб пішло воно **з моєї руки**, як «Наймичка», котрої – сам бачиш – я не зіпсував* [Куліш: 124]. ФО **лежить зверху** тотожна значенню ФО **лежить на поверхні** – «бути легким, доступним для розуміння, пізнання; бути очевидним» [СФУМ: 331]: *Люде бачать тільки одну минуту з нашої жизні, бачать вони тільки те, що **лежить зверху**, а в душевну скарбовню не багато з них мають доступ* [Куліш: 117].

Мова епістолярію П. Куліша образна, емоційна, що досягається нерідко вживанням індивідуально-авторських ФО. Такі ФО не ввійшли до фразеологічних словників радянського періоду. Напр., **утонути в каламарі** – «багато, важко працювати»: *Чи не опасуетесь Ви, добродію, щоб я не **втонув в***

каламарі, *зклопотавшись над «Записками»?* [Куліш: 89]; **ФО іти воловою ходою** – «повільно»: *Може, перший том піде між письменний люд воловою ходою; дарма – як покажуться інші, то обернуться і до першого та й зачнуть купувати, щоб едиції не різнити* [Куліш: 73]. Побіжний аналіз спонукає до пошуків таких ФО у різних жанрових групах творчості письменника.

Отже, досліджувані тексти репрезентують великий кількісний склад ФО як книжного, а саме біблійного походження, так і значний шар народно-розмовних одиниць, які вирізняються експресивністю, почасти й згрубілістю. Розмовного відтінку викладеному в листах надають також численні приказки й прислів'я. У листах П. Куліша значна кількість ФО функціонує з додатковими смисловими або стилістичними відтінками. Також П. Куліш використовує індивідуально-авторські ФО, які не зафіксовані в лексикографічних джерелах.

Література

1. Дорошкевич Ол. Урваний роман: Куліш і Милорадовичівна. Листи. – К.: Слово, 1927. – 119 с.
2. Ленець К. Епістолярний стиль // Стиль і час: Хрестоматія / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / [Відп. ред. М. М. Пилинський; упоряд., комент. Г. М. Колесник]. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 202–211.
3. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеологія. – К.: Дніпро, 1993. – С. 48–96.

Джерела

- Грінч.** Словарь української мови / [За ред. Б. Грінченка]. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 2. – 588 с.
- Куліш** Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – США / [Редакція Юрія Луцького] / Передмова Ю. Шевельова. Нью-Йорк, Торонто: Українська вільна академія наук у США. 1984. – 324 с.
- СУМ** Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови: [укл.: В. М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка. 2008. – 1097 с.

Lyudmyla USTENKO

Idioms in P.Kulish's Epistolary

The phraseological units of epistolary by P.Kulish were analyzed in the article. Attention was concentrated on quantitative and qualitative usage of phraseological units in the Ukrainian letters by P.Kulish to his contemporaries.

Frequency of usage of phraseological units of bookish, biblical, colloquial characters, their semantic-structural and stylistic features have been studied. Functioning of phraseological units with additional notional shades and also individual author's idioms were demonstrated there.

Illustrative material from epistolary heritage of P.Kulish during 1844 – 1897 has been presented. The phraseological units and proverbs from bible sources, exactly: comparative constructions, sayings, aphoristic expressions were fixed. Among selected phraseological units such ones were considered which receive other contextual meaning than that meaning which is fixed in phraseological dictionaries.

Great number of proverbs in the letters by P.Kulish is a fact that has been stressed upon.

Ірина Царьова

Проект словника обрядових фразеологізмів східнословобанських говірок

У фразеології діахронне й синхронне тісно переплетені, пряме значення фразеологічних одиниць (ФО) актуалізовано в художньому й живому мовленні, слівний характер звороту постійно накладає відбиток на цілісне значення фразеологізму [2: 6]. Вивченню ФО у загальноживаній мові сьогодні присвячено цілу низку праць, у яких лінгвісти звертають увагу переважно на структурну, значеннєву, стилістичну, конотативну сторони фразеологізмів, їх функціонування в різних мовних стилях. Інтенсивно досліджено семантику слова й фразеологізму в матеріальній і духовній культурі, різнопланові зв'язки слів і словосполучень в етнологічних дискурсах, здійснено зіставно-типологічний аналіз слов'янської концептосфери у формальному й семантичному планах, реконструйовано архаїчні форми й елементи обрядів, вірувань, демонології, народного календаря. Тому *актуальність дослідження* зумовлена необхідністю створення словника обрядових фразеологізмів, спрямованістю на пошук закономірностей етнографічних номінацій на синхронному й діахронному зрізах.

Опис фразеології певного регіону дозволяє сформулювати відносно цілісне уявлення про окремі фрагменти фразеологічної системи, співвідношен-

ня загальнонародної та діалектної фразеології, їхню динаміку, інноваційні процеси у сфері фразеології [3: 1]. За останній час поповнено українську фразеологічно-паремійну картотеку окремих діалектних масивів: буковинських (Н. Бабич), східноpodільських (М. Доленко), західноpodільських (Н. Коваленко), бойківських (М. Демський), лемківських (Г. Ступінська), лемківських в оточенні словацьких (Н. Вархол, А. Івченко), гуцульських (М. Олійник), карпатських (В. Лавер), верхньонадністрянських (Н. Романюк), поліських (Г. Доброльожа), західнополіських (Г. Аркушин), центральнослов'янських (А. Сагаровський, О. Плетнева), східнослов'янських і степових (В. Ужченко, Д. Ужченко, Р. Міняйло, І. Мілева, І. Магрицька, Л. Мельник, Н. Скоробагатко), запорізьких (Т. Грица).

За К. Ковеліним, здебільшого тлумачення звичаїв та обрядів не відповідає реальному стану речей. Спочатку вони були не символами, а живою дією. Проте з часом змінюються ті природні й побутові умови, за яких утворилося це поняття або образ дій, тоді первинне уявлення стає освяченим старовиною, а образ дій – обрядом. Разом зі зміною умов утрачений первинний смисл звичаїв та обрядів, однак народ продовжує дотримуватися їх, надає цим пам'яткам старовини значення, що співвідноситься з його новим побутом. Оскільки фразеологічний фонд мови містить рештки старого побуту, обрядів і вірувань, то принципово важливим для розуміння національної специфіки народної фразеології, розкриття її нерозривного зв'язку з національною культурою та концептуальною картиною світу є відновлення екстралінгвістичної ситуації, контексту, що сприяли утворенню певної фрази чи групи фразем і формуванню окремих концептів [1: 146–147].

На думку В. Ужченка, фразеологізми як відшарування матеріального й духовного життя (його конкретних мотиваторів), як продукти мовно-культурної здатності етносу освоювати й фіксувати стереотипи свого ставлення до дійсності представляють цю дійсність антропометрично вивіреною, оціненою з погляду реалій життя того чи іншого періоду, з точки зору народних вірувань. У процесі вивчення ми нібито знімаємо шар за шаром ті ідеї, котрі в них відкладалися віками, і «доходимо до їх джерел» (С. Токарев). Звичайно, у народних обрядах і повір'ях немало такого, що треба визнати загальнолюдським, зазначав Д. Зеленін. Окремі ж явища народного життя, якими би простими вони не були, завжди мають довгу історію «на ґрунті даного окремого народу». У ФО старий світ конотативно представлений, інтеріоризований етносвідомістю й нерідко вже «зашифрований». На зміну йому приходять актуальні сфери матеріального й духовного життя, репрезентовані в узусі нерідко вже як поетичні уявлення мовців [6: 297].

У фольклорних збірках XIX сторіччя, на думку Л. Самойлович, було сформовано різні системи комплектування фразеологічних ресурсів, визначено способи тлумачення ФО, вироблено принципи побудови словникової статті, виникали нові словникові жанри [5: 3]. Сучасна українська фразеографія повинна мати не лише словники тлумачного типу, а й роботи спеціального спрямування, до чого закликав Л. Ройзензон ще 1964 року. Учений допускав і вважав бажаними «експериментальні фразеологічні словники різного задуму» [4: 144]. Ми пропонуємо складання словника обрядових фразеологізмів (на матеріалі східнословобжанських говірок).

Обрядові фразеологізми, подані в словнику, репрезентують два основних функціональних типи ареалізмів: 1) календарні (ФО зимового, весняного, літнього, осіннього циклів); 2) сімейні (ФО родильного, весільного, поховального циклів).

Лексикографічне опрацювання обрядових висловів дає змогу повніше зафіксувати культурно-мовленнєву ситуацію початку XX ст. Оскільки обрядофраземи – це своєрідні одиниці обрядового контексту, у яких вказівний мінімум і семантично реалізований елемент складають тотожність і обидва представлені загальним лексичним складом словосполучення. Пропонований словник укладено за ідеографічним принципом. Зафіксований матеріал поділено на цикли: родильний (передпологовий період жінки; період власне пологових звичаїв, народження дитини; період післяпологових звичаїв); весільний (засватати, отримати відмову під час сватання; оглядини, шлюб, забивання кілка); поховальний (бути близьким до смерті; померти; поховати; поминки); календарний (зимовий (вітати з Різдом, щедрувати, посипати), весняний (Великий піст, Пасха, Радуниця), літній (Русалії, Зелені свята, Ілля, Спас), осінній (Михайло Чудотворець, Покрова). У межах одного семантичного ряду фразеологізми розташовано за алфавітом.

Словникова стаття містить: 1) реєстрову одиницю; 2) синтаксичну сполучуваність фразеоформи (за потреби); 3) ілюстрації текстовими уривками з говіркового мовлення; 4) паспортизацію; 5) довідкову частину (історико-етимологічні, лексичні, етнографічні відомості про фразеологізм чи його компоненти, тлумачення маловживаних слів, мовний коментар до становлення обрядофраземи), яку позначено знаком •. Наприклад, у семантичному ряді «Спас»: **Спасова борода**. Жмут колосся жита й пшениці, який традиційно освячували в церкві на Другий спас (Яблучний спас). – «На Яблучний спас обізательно святым спасову бороду» (Глад); Білк, Чмир. • [Спасовою] (Божою) бородою = (бородою Волоса) = Волосовою (Іллевою, Ільковою) бородою звичайно називали незжаті стебла, що їх зв'язували жінці в пучок та

залишали після жнив на кінці зжатої ниви. Дослівна мотивація в інтерпретації інформаторів наведена в лапках.

Своєрідність словника полягає в тому, що не всі фразеологізми подано в початковій формі (у традиційному розумінні). Наприклад, у семантичному ряді «Народження дитини» записуємо дієслово у формі минулого часу, маркуючи в однині чоловічим родом: *ангел на крилах спустив* (Чмир), *у буряках сидів* (Луган), *під кущем лежав* (Лисич). Фразеологізми, компоненти яких можуть змінювати фонетичну, граматичну форму, замінюватися спільнокореневим словом чи абсолютним синонімом, подано в одній словниковій статті, наприклад: *украсти туфлю (туфельку)* (Білк, Сват), *найти (знайти) під кущем калини* (Луган), *ляльку впіймали (вловили)* (Старб). У словнику представлено чимало фразеологізмів з вільним порядком компонентів: *варити суп – суп варити; відкинути ноги – ноги відкинути, на бакії нашили – нашили на бакії* (Білк). У такому випадку фіксуємо тільки частіше вживану форму. Факультативний компонент реєстрованого фразеологізму подаємо у квадратних дужках: *[уже] на дорозі, [жива] цука наснилась* (Білк, Сват).

Оскільки основним об'єктом нашої уваги була етнокультурна семантика обрядових фразеологізмів, для полегшення прочитання словника ми не використовували систему транскрипційних знаків, а записували звичною орфографією.

Словник містить близько 2 000 ідіом, фразеологічних єдностей і сполучень. Переважну більшість сталих висловів зібрано протягом 2007–2010 років у населених пунктах Луганської області. Залучено матеріали, зафіксовані в таких працях: В. Іванов «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края» (1898), В. Ужченко, Д. Ужченко «Фразеологічний словник східнословобжанських і степових говірок Донбасу» (2005), збірник щорічних праць «Образное слово Луганщины» (2006–2010).

Подаємо частину словника обрядових фразеологізмів.

ПЕРЕДПОЛОГОВИЙ ПЕРІОД ЖІНКИ

Бути вагітною

ГАРБУЗ Гарбуза зіла. Перв.

Гарбуза проглотила. – «Гарбуза проглотила на дев'ять місяців» (Нешер); Лиз.

Гарбуза проковтнути (з'їсти). – «Наталя гарбуза проковтнула. Ні в яке плаття вже не влезе» (Св); Білк, Лисич, Луган.

ГЛОБУС Глобус носити (з'їсти, здісти, ковтнути, проковтнути). – «Настя от-от родитиме: там такий глобус носе, що й носа не видно» (Осин); Алч, КрЛ, Луган, Осин, Пер.

Глобуса вхватила (вхопила). Шап.

З глобусом. – «Он Машка Філічівська з глобусом на восьмом місяці і на каблуках» (Чмир); Старб.

ЖИВІТ З животом. – «Вона з животом ходе» (Луган); Білк, Чмир, Шульг.

Живіт (животік) носе. – «Герасіменко уже третій раз животік носе» (Білк), Тим, Шап.

КАВУН Кавуна з'їсти (проковтнути). – «Олена вже кавуна з'їла» (Топ); Білк, Луган.

КОЛОБОК Колобка носити. Луган, Осин.

З колобком. Луган.

М'ЯЧ М'яч (м'ячик) з'їсти (проковтнути). – «З весни було помітно, що сусідка м'яч проковтнула. Скоро буде народжувати» (Бобр); Лисич, Луган.

М'ячик носе. Шап.

ПОДУШКА З подушкою. – «Шо за жінщина, з подушкою ходе і куре, оно ж таки на дитинку влія». Лиз.

ПОЛОЖЕНІЄ У положенії. – «Танька Маличка у положенії, срок ставлять на восьме іюля». Білк.

ПРИСТРОЙКА. З пристройкою. Старб.

Завагітніти

АНДРЮШКА Ждати Андрюшку від Гаврюшки. Біл, Луган.

АРБУЗ Арбузів найстися (наковтатися). – «Та Анькі пора б в тридцять год і арбузів найстися, коли ж його нянчить, чі в семсят год» (Глад); Свердл.

ГОЛУБКА Голубку ждати. – «Нам голубку ждати вже скоро». Лисич.

ГРУША Груш об'їстися. КрЛ, Луган, Ров.

Груш наковтатись. Ган, Марк, Лиз.

Груш налупилася. – «Ткаченчіха груш налупилася зімой – пацан буде сто пудов». Старб.

РИБА [Жива] риба наснилась кому. Білк, Новл, Сват, Старб, Шап. • На основі стійкого уявлення, відбитого в сонниках: риба насниться – буде дитина.

Упіймати рибу. Луган, Лут, Пер.

Рибу уловити. Нешер, Кр, Петр.

СИНІЧКА Синичка приснилась. – «Синичка приснилась – значить дєвочка буде» (Шульг); Кррч, Луган, Шап.

Синичку чекать. – «Наша невісточка сказала синичку чекать» (Старб), Алч, Лисич, КрЛ, Петр.

ЩУКА Щука наснилась. Бонд, Мет, Сват, Шап.

Щуку уловити. ОлП, Старб.

Поданий фразеологічний арсенал обрядодійств містить вирази з яскравою етнокультурною мотивацією, що відображає специфіку реалізації світоглядних стереотипів у ареальній фразеології. Подальше детальне вивчення обрядової фразеології східнословобанських говірок, на нашу думку, важливе для з'ясування багатьох питань сучасної української фразеології.

Список скорочень назв населених пунктів

Алч – Алчевськ; Антрац – Антрацит; Білк – Білокуракине; Бобр – Бобрикове Антрацитівськ. р-ну; Бонд – Бондарівка Марківськ. р-ну; Ган – Ганнусівка Новопсковськ. р-ну; Глад – Гладкове Білокуракинськ. р-ну; Кр – Красnodон; Кррч – Красноріченське Кремінськ. р-ну; КрЛ – Красний Луч; Лиз – Лизинне Білокуракинськ. р-ну; Лисич – Лисичанськ; Луган – Луганськ; Лут – Лутугине; Ман – Манківка Сватівськ. р-ну; Марк – Марківка; Мет – Металіст Слов'яносербськ. р-ну; Новл – Новолимарівка Біловодськ. р-ну; Новоайд – Новоайдар; ОлП – Олексіївка Олексіївка Перевальськ. р-ну; Осин – Осинове Новопсковськ. р-ну; Пер – Перевальськ; Перв – Первомайськ; Петр – Петрівка Станично-Луганськ. р-ну; Сват – Сватове; Св – Свердловка; Ров – Ровеньки; Старб – Старобільськ; Чмир – Чмирівка Старобільськ. р-ну; Шап – Шапарівка Білокуракинськ. р-ну.

Література

1. Краснобаєва-Чорна Ж. Національно-культурна специфіка фразем весільної семантики // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – Вип. 17 – С. 146–151.
2. Мокиенко В. М. Славянская фразеология. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с.
3. Плетнева О. Л. Фразеология говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – Х., 2004. – 20 с.
4. Ройзензон Л. И., Эмирова А. М. К теории составления двуязычных фразеологических словарей // Вопросы фразеологии. 9: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н. с. – Самарканд, 1975. – Вып. 288. – С. 142–150.
5. Самойлович А. В. Українська фразеографія XIX – поч. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – Д., 2000. – 23 с.
6. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.

Iryna TZAREVA

Project of the Dictionary of Ritual Phraseologisms of Eastern Slobozhshanskiy dialect

The article deals with ethnic and cultural features of the semantics of ritual phraseologisms of easternslobozhshanskiy dialect. Actuality of research is due to the necessity to create ritual phraseological dictionary, focuses on search patterns of synchronic ethnographic nominations and traced slices. The fundamental base is lexical author ritual contexts, numbering about 750 items, collected and arranged field method, the registry phrasebook eastern slobozhshanskiy and eastern- velds dialects of Donbass by V. Uzhchenko and D. Uzhchenko (2005), large volume (1008 p.). work “Life and Creativity of pagans of Kharkiv province: Essays on ethnography of the region” edited by V. Ivanov (1898). The proposed research focused on solving one of the most fundamental issues of linguistics is phraseological derivation in ethno cultural space of East Slobozhshanchina. Proves that the formation of semantic values of ritual phraseologicals are involving all aspects of its importance, the priority of which is denotative aspect.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

В'ячеслаў Шчэрбін

Структура беларускай спецыяльнай лексікаграфіі

У сучасным мовазнаўстве пры характарыстыцы такога раздзела моўнай навукі, як лексікаграфія, ужо з'яўляецца агульнапрынятым падзел зместу дадзенага раздзела на два падраздзелы: 1) філалагічную лексікаграфію, асноўная мэта якой – адлюстраванне моўнай або наіўнай карціны свету ў алфавітных філалагічных слоўніках розных тыпаў; і 2) спецыяльную лексікаграфію, якая ажыццяўляе шматбаковае апісанне навуковай карціны свету шляхам стварэння шырокага кола разнастатковых даведчаных выданняў (універсальных, галіновых і рэгіянальных энцыклапедый, тэрміналагічных слоўнікаў, прадметных і галіновых даведнікаў, класіфікатараў, рубрыкатараў, вызначальнікаў раслін і інш.). Акрамя таго, да ліку спецыяльных даведчаных прац (энцыклапедый, слоўнікаў, даведнікаў і інш.) асобныя даследчыкі «адносяць таксама календары знамянальных і памятных дат, хронікі падзей, статыстычныя, юрыдычныя, краіназнаўчыя атласы, музейныя, наменклатурныя каталогі, каталогі выставак і інш.» [1: 118–119].

Паколькі змест навуковай карціны свету з'яўляецца значна больш дэталізаваным, чым змест наіўнай карціны свету, для апісання навуковай карціны свету патрабуецца і значна большая колькасць спецыяльных даведчаных прац. Менавіта па гэтай прычыне колькасць такіх прац няспынна расце. Прычым тэмпы гэтага росту ўвесь час павялічваюцца. Апошняму ў немалой ступені спрыяе той факт, што ў адрозненне ад філалагічнай лексікаграфіі, у рамках якой працуюць амаль выключна філолагі (мовазнаўцы, літаратуразнаўцы і фалькларысты), над вырашэннем праблем спецыяльнай лексікаграфіі працуюць не толькі філолагі, але і прадстаўнікі іншых навук і прафесій. Плёнам працы, перш за ўсё, менавіта спецыялістаў-прадметнікаў стала тое, што лік спецыяльных даведнікаў розных тыпаў у складзе любой развітой нацыянальнай лексікаграфіі даўно ўжо ідзе на тысячы назваў. Напрыклад, у Беларусі да спецыяльнай лексікаграфіі сёння адносіцца звыш дзвюх тысяч даведчаных выданняў розных тыпаў. Больш

таго, па гэтаму паказчыку (колькасць слоўнікаў) спецыяльная лексікаграфія нават пераўзышла філалагічную лексікаграфію.

Каб нейкім чынам упарадкаваць і зрабіць зручнымі для карыстання гэтыя слоўніковыя багацці, назапашаныя ў галіне спецыяльных ведаў, у кожнай краіне ствараюцца разнастайныя класіфікацыі даведчаных прац спецыяльнага характару. Шэраг такіх класіфікацый (як монакрытэрыяльных, так і шматкрытэрыяльных, комплексных) створаны і ў Беларусі [2; 3; 4; 5; 6]. Абапіраючыся на той або іншы крытэрыі (генетычны, параметрычны, дысцыплінарны і інш.), кожная з такіх слоўніковых класіфікацый падзяляе неабсяжнае мноства існуючых спецыяльных даведнікаў на дзесяткі больш дробных іх груп, у складзе якіх адшукаць патрэбную даведчаную працу значна лягчэй. Разам з тым, такія празмерна дэталізаваныя слоўніковыя класіфікацыі, якія арыентаваны на аблягчэнне бібліяграфічнага пошуку, маюць і пэўны недахоп: яны не заўсёды адлюстроўваюць тыя ўзаемасувязі паміж рознымі групамі спецыяльных даведнікаў, пры дапамозе якіх гэтыя дробныя групы даведчаных прац аб'ядноўваюцца ў больш буйныя слоўніковыя напрамкі. На наш погляд, да ліку такіх буйных слоўніковых напрамкаў, з якіх уласна і складаецца агульная структура беларускай спецыяльнай лексікаграфіі, неабходна аднесці наступныя:

- 1) тэрміналагічную лексікаграфію або тэрмінаграфію;
- 2) энцыклапедычную лексікаграфію;
- 3) эксперыментальную лексікаграфію;
- 4) класіфікацыйную лексікаграфію;
- 5) спецыяльную канцэптаграфію.

Кожны з пералічаных вышэй слоўніковых напрамкаў мае ў сваім складзе спецыфічны набор розных груп спецыяльных даведнікаў, які вызначаецца шляхам выкарыстання таго або іншага дамінантага лексікаграфічнага макрапараметра. Указаныя вышэй слоўніковыя напрамкі адрозніваюцца паміж сабой не толькі дамінантнымі лексікаграфічнымі макрапараметрамі, пакладзенымі ў іх аснову, але і колькасцю прысвечаных ім металексікаграфічных прац, узроўнем сваёй тэарэтычнай і практычнай распрацаванасці, колькасцю ўключаемых у іх склад спецыяльных даведнікаў, шчыльнасцю уласцівых толькі ім сувязей з рознымі напрамкамі філалагічнай лексікаграфіі і шмат чым яшчэ. Апісанню агульнай структуры беларускай спецыяльнай лексікаграфіі, якая складаецца з пяці ўказаных буйных слоўніковых напрамкаў, і прысвечаны гэты артыкул.

Тэрміналагічная лексікаграфія (тэрмінаграфія)

Дадзены напрамак сфарміраваўся раней за іншыя напрамкі беларускай спецыяльнай лексікаграфіі (першыя беларускія тэрміналагічныя слоўнікі былі апублікаваны яшчэ ў канцы XIX ст.) і на дадзены момант ён характарызуецца найбольшай тыпалагічнай разнастайнасцю аб'ядноўваемых у яго рамках тэрміналагічных слоўнікаў. Тым не менш, нягледзячы на існуючыя паміж імі тыпалагічныя адрозненні, усе гэтыя слоўнікі можна аднесці да адзінага слоўнікавага напрамку, паколькі галоўным аб'ектам апісання ў іх з'яўляюцца тэрміны: «Тэрмін (ад лац. *terminus* – граніца, мяжа, пагранічны знак) – гэта слова (або словазлучэнне), якое абазначае спецыяльнае паняцце са сферы навукі, культуры, вытворчасці і заключае ў сабе дакладнае лагічнае азначэнне (дэфініцыю) гэтага паняцця» [7: 407–408]. Інакш кажучы, менавіта тэрміналагічны параметр з'яўляецца дамінантным макрапараметрам у адносінах да ўсіх слоўнікаў і даведнікаў, што ўваходзяць у склад дадзенага слоўнікавага напрамку спецыяльнай лексікаграфіі. Усяго ж у склад сучаснай беларускай тэрмінаграфіі ўваходзіць вышэй адной тысячы спецыяльных слоўнікаў.

Сабраная ў шматлікіх тэрміналагічных слоўніках беларуская спецыяльная лексіка і прынцыпы яе лексікаграфічнага апісання выклікаюць пільную цікавасць даследчыкаў. У сваіх артыкулах Г. Аксёнава, Л. Антанюк, С. Балотнікава, М. Буракова, В. Валашчук, М. Гуліцкі, Л. Гушчына, Н. Дзераўлёва, Д. Дзятко, Л. Кавалёва, Н. Кажухова, Г. Кулеш, Г. Курышка, В. Ламака, А. Лапкоўская, Н. Літвін, М. Лойка, К. Любецкая, В. Наталевіч, В. Пяркова, А. Цысык, І. Штоп, В. Шчэрбін і іншыя даследчыкі аналізуюць пытанні гісторыі беларускай тэрмінаграфіі, метадыкі стварэння тэрміналагічнага слоўніка, тыпалогіі спецыяльных даведнікаў, распрацоўкі новых тыпаў тэрміналагічных слоўнікаў, апісання асаблівасцей і функцый розных напрамкаў тэрмінаграфіі, параўнання рознанацыянальных тэрмінаграфічных традыцый, прынцыпы адбору рээстравага матэрыялу для тэрміналагічнага слоўніка і інш. Больш таго, апублікаваны ўжо і першыя манаграфіі па праблемах беларускай тэрмінаграфіі [8; 9].

У межах сучаснай тэрміналагічнай лексікаграфіі Беларусі вылучаюцца наступныя групы слоўнікаў (у дужках пасля кожнай групы даведнікаў падаецца лічба, якая ўказвае іх агульную колькасць): *перакладныя слоўнікі тэрмінаў* (347); *тлумачальныя слоўнікі тэрмінаў* (321); *тэрміналагічныя стандарты* (234); *слоўнікі народнай спецыяльна-побытавай лексікі* (61); *вузкадысцыплінарныя тэрміналагічныя слоўнікі* (40); *тэрміналагічныя слоўнікі-праекты* (33); *вучэбныя спецыяльныя слоўнікі* (31); *тэрміналагічныя банк і базы тэрміналагічных даных* (23); *ідэаграфічныя тэрміналагічныя*

слоўнікі (12); тэрміналагічныя гласарыі (12); агульнагаліновыя тэрміналагічныя даведнікі (11); слоўнікі спецыяльнай наменклатуры (10); гістарычныя слоўнікі тэрмінаў (8); тэрміналагічныя зборнікі і бюлетэні (7); слоўнікі навуковых скарачэнняў і абрэвіятур (6); слоўнікі тэрміналагічных словазлучэнняў і сказаў (6); тэрміналагічныя мінімумы (4); політэхнічныя слоўнікі (3); слоўнікі прафесіяналізмаў (3); слоўнікі стандартызаваных тэрмінаў (3); слоўнікі тэрміналагічных запазычанняў і неалагізмаў (3); этымалагічныя слоўнікі тэрмінаў, прафесіяналізмаў і номенаў (3); слоўнікі агульнанавуковай лексікі (2); слоўнікі міжнародных тэрмінаэлементаў (2); граматычныя слоўнікі тэрмінаў (1); словаўтваральныя слоўнікі тэрмінаў (1); слоўнікі тэрміналагічных варыянтаў (1) і інш.

Энцыклапедычная лексікаграфія

Разглядаемы слоўнікавы напрамак пачаў фарміравацца яшчэ ў пачатку 1930-х гадоў, таму сёння ён аб'ядноўвае ў сваім складзе многія сотні рознатыповых энцыклапедый і энцыклапедычных слоўнікаў, у якіх усебакова раскрываецца паняццё змест экстралінгвістычных з'яў, працэсаў, фактаў [10; 11]. Інакш кажучы, у адрозненне ад філалагічных слоўнікаў, у артыкулах якіх перавага аддаецца шматбаковаму апісанню моўных адзінак, «галоўнае ў энцыклапедыі – змест слоўнікавага артыкула, яго навуковасць, ахарактарызаваныя традыцыі мінулага, сучасны стан, напрамкі і перспектывы распрацоўкі праблемы для будучыні» [12: 43]. Па сутнасці, сістэматызаваная падача экстралінгвістычных звестак з'яўляецца дамінантным лексікаграфічным макрапараметрам, які вызначае прыналежнасць энцыклапедыі і энцыклапедычных даведнікаў розных тыпаў да аднайменнага напрамку спецыяльнай лексікаграфіі. У адпаведнасці з гэтым макрапараметрам у склад беларускай энцыклапедычнай лексікаграфіі сёння ўключаецца звыш пяці соцень даведчаных прац.

Высокім ўзроўнем развіцця ў Беларусі ахарактарызуецца не толькі энцыклапедычная практыка, але і тэорыя энцыклапедычнай справы. Самым розным тэарэтычным пытаннем айчынай энцыклапедычнай лексікаграфіі (гісторыі складання універсальных, галіновых і рэгіянальных энцыклапедый, крытычнай ацэнцы апублікаваных энцыклапедычных прац, адбору рээстравага і картаграфічнага матэрыялу для энцыклапедычных даведнікаў, крыніцазнаўчым праблемам, адлюстраванню гісторыі ў энцыклапедыях і інш.) прысвяцілі свае артыкулы М. Берлеж, В. Бернік, П. Броўка, Н. Буракоўская, В. Грыцкевіч, А. Дзярновіч, С. Запрудскі, Э. Іофе, Л. Календа, Г. Каспяровіч, А. Каўрус, У. Конан, Т. Кузьмініч, Я. Лецка, П. Міхайлаў, А. Навумовіч, Г. Пашкоў, А. Петрашкевіч, В. Рагойша, Я. Рапановіч, У. Салановіч, З. Сань-

ко, Б. Сачанка, М. Спірыдонаў, Т. Сухая, Р. Тышкевіч, І. Шамякін, Л. Шлома, В. Шчэрбін, У. Юрэвіч і многія іншыя беларускія даследчыкі. У складзе энцыклапедычнай металексікаграфіі Беларусі прадстаўлены і манаграфічныя даследаванні [13; 14].

Сёння ў рамках беларускай энцыклапедычнай лексікаграфіі можна вылучыць наступныя групы спецыяльных даведнікаў: *універсальныя энцыклапедыі* (іх выдадзена ў Беларусі дзве: «Беларуская савецкая энцыклапедыя» ў 12-ці тамах (Мн., 1969-1976) і «Беларуская энцыклапедыя» ў 18-ці тамах (Мн., 1996–2004). У 1930-я гады рыхтавалася да выдання яшчэ адна беларуская энцыклапедыя універсальнага тыпу ў 10-ці тамах, аднак сталінскія рэпрэсіі супраць удзельнікаў гэтага энцыклапедычнага праекта не дазволілі яго завяршыць); *біяграфічныя слоўнікі і даведнікі* (104); *галіновыя энцыклапедыі* (81); *бібліяграфічныя даведнікі, паказальнікі і каталогі* (69); *энцыклапедыі і энцыклапедычныя слоўнікі і даведнікі для адпачынку, забаў, захапленняў* (45); *кразнаўчыя энцыклапедычныя слоўнікі і даведнікі* (42); *календары* (37); *вузкадысцыплінарныя энцыклапедычныя слоўнікі і даведнікі* (36); *храналагічныя даведнікі і табліцы, летанісы, храналогіі і хронікі* (28); *біябібліяграфічныя даведнікі і паказальнікі* (20); *архіўныя, музейныя і бібліятэчныя даведнікі, інвентары, каталогі і пуцяводнікі* (9); *вучэбныя энцыклапедычныя слоўнікі і даведнікі* (9); *даведнікі серыі «Хто ёсць хто»* (7); *папулярныя энцыклапедычныя слоўнікі і даведнікі* (7); *рэгіянальныя энцыклапедыі* (7); *даведнікі серыі «Чырвоная кніга»* (5); *зборнікі помнікаў гісторыі і культуры* (5); *энцыклапедыі афарызмаў* (5); *агульнагаліновыя энцыклапедычныя слоўнікі і даведнікі* (4); *фальклорныя і этнаграфічныя даведнікі і слоўнікі* (4); *пісьменніцкія персанальныя энцыклапедычныя даведнікі* (2); *тэматычныя энцыклапедычныя слоўнікі і даведнікі* (2); *генеалагічныя даведнікі* (1) і інш.

Эксперыментальная лексікаграфія

Асноўныя адрозненні гэтага слоўнікавага напрамку ад іншых напрамкаў беларускай спецыяльнай лексікаграфіі ўпершыню былі апісаны яшчэ ў 1998 годзе: «Правамернасць фарміравання такога напрамку абумоўлена наяўнасцю ў асобных тэрміналагічных слоўнікаў апошніх год шэрага спецыфічных асаблівасцей, якія не дазваляюць адназначна аднесці іх ні да практычных, ні да нарматыўных, ні да апісальных слоўнікаў тэрмінаў. Ад першых яны адрозніваюцца тым, што практуюць не новыя тэрміны, а новыя спосабы лексікаграфічнай апрацоўкі ўжо існуючых і рэальна выкарыстоўваемых тэрмінаў. Ад другіх іх адрознівае больш шырокі ахоп рэестравай лексікі, які дазваляе ўключаць у склад апошняй не толькі нарміраваныя тэрміны, але і

тэрміналагічныя наватворы, якія з'явіліся ў навуковых тэкстах зусім нядаўна. Нарэшце, з апісальнымі тэрміналагічнымі слоўнікамі падобныя эксперыментальныя слоўнікі спецыяльнага характару рэзка кантрастуюць сваімі вельмі нетрадыцыйнай агульнай структурай і новымі спосабамі семантызацыі тэрмінаў» [15: 126]. Інакш кажучы, у якасці дамінантнага лексікаграфічнага макрапараметра, наяўнасць якога ў змесце эксперыментальных слоўнікаў спецыяльнага характару дазваляе аб'ядноўваць іх у адзін слоўніковы напрамак, можна разглядаць выкарыстанне ў гэтых слоўніках нетрадыцыйных для лексікаграфіі спосабаў сістэматызацыі змяшчаемай інфармацыі (табліцы, схемы, малюнкi, чарцяжы, невербальныя сімвалы, формулы, пытална-адказныя комплексы, базы даных, базы ведаў і інш.), якія запазычваюцца іх складальнікамі з розных галін спецыяльных ведаў.

Як слушна заўважыў адносна эксперыментальнага характару падобных даведнікаў Ф. Саракалетаў, «адметнай асаблівасцю сучаснай лексікаграфіі з'яўляецца тое, што слоўнікі нашых дзён пачынаюць выкарыстоўваць і табліцы, і схемы, паколькі інфармацыя не ўмяшчаецца ў адведзены (зацверджаны) аб'ём» [16: 43]. Дарэчы, аналагічнай думкі аб перспектывах выкарыстання нетрадыцыйных спосабаў прадстаўлення спецыяльнай лексікі (тэрміналогіі) у слоўніках прытрымліваюцца і спецыялісты па камп'ютарнай інфарматыцы: «...да набору тэрмінаў неабходна ставіцца з асцярогай, паколькі іх лік у натуральнай мове настолькі вялікі, што сабраць іх у адзін лексікон з розных галін ведаў не ўдасца, таму некаторыя тэрміны трэба выкарыстоўваць як запісы табліц баз даных (аўтамабілі, пашпартныя даныя людзей)» [17: 25]. Эксперыментальны характар сваіх даведчаных прац прызнаюць і самі аўтары асобных беларускіх слоўнікаў [18: 5].

На жаль, металексікаграфічны аналіз зместу такіх эксперыментальных даведнікаў спецыяльнага характару зараз амаль не праводзіцца ў Беларусі, паколькі ад спецыялістаў у галіне лексікаграфіі ён патрабуе наяўнасці вялікага аб'ёму адпаведных прадметных ведаў з розных навуковых дысцыплін і прафесійных сфер дзейнасці, а прадстаўнікі гэтых дысцыплін і сфер дзейнасці, як правіла, не маюць навыкаў металексікаграфічнага аналізу даведчаных прац. Таму сёння можна назваць толькі лічаныя публікацыі, прысвечаныя вывучэнню зместу разнаатыпных даведчаных выданняў (у тым ліку і эксперыментальнага характару), створаных для той або іншай навуковай дысцыпліны [19; 20; 21]. Між тым, ажыццяўленне сістэматычных даследаванняў у галіне распрацоўкі і выкарыстання эксперыментальных даведнікаў спецыяльнага характару, у якіх шырока ўжываюцца разнастайныя прыёмы ўпарадкавання ведаў з адпаведных навуковых дысцыплін і сфер

прафесійнай дзейнасці, можа значна папоўніць метадалагічны арсенал традыцыйнай лексікаграфіі і зрабіць яе вынікі значна больш запатрабаванымі з боку прадстаўнікоў гэтых дысцыплін і сфер дзейнасці. Больш таго, «вывучэнне семіятных асаблівасцей слоўнікава-даведачных тэкстаў спецыяльнага характару, на наш погляд, можа паспрыяць збліжэнню экстралінгвістычных і лінгвістычных уяўленняў, без чаго немагчымы хуткі прагрэс у галіне стварэння інтэлектуальных тэхналогій і экспертных сістэм ведаў» [22: 20].

Сёння ў склад беларускай эксперыментальнай лексікаграфіі, па нашых падліках, можна ўключыць звыш пяці соцень разна тыпных даведачных выданняў, сярод якіх вылучаюцца наступныя групы спецыяльных даведнікаў: *вузкагаліновыя даведнікі і даведачныя дапаможнікі эксперыментальнага тыпу* (469); *матрычныя слоўнікі і даведнікі ў выглядзе табліц* (24); *прыродазнаўчыя і тэхнічныя атласы* (11); *вучэбныя даведнікі і даведачныя дапаможнікі па асобных дысцыплінах* (10); *тэмнікі* (6); *даведнікі пытальна-адказнага тыпу* (5); *спецыяльныя даведнікі з моцным невербальным кампанентам* (1) і да т. п. выданні.

Класіфікацыйная лексікаграфія

Гэты напрамак вылучаны ў складзе беларускай спецыяльнай лексікаграфіі ў 2000 г., калі былі апублікаваны тэзісы даклада на тэму «Класіфікацыйны напрамак у сучаснай тэрмінаграфіі» [23]. Да гэтага слоўнікавага напрамку намі было прапанавана адносіць тыя даведачныя выданні спецыяльнага характару, галоўнай задачай якіх з'яўляецца «паняцыйнае ўпарадкаванне самой прадметнай галіны, у рамках якой выкарыстоўваецца апісваемая ў такіх выданнях тэрміналогія» [24: 10]. Па папярэдніх падліках, такіх спецыяльных даведнікаў класіфікацыйнага характару ў Беларусі налічваецца ўжо больш за дзве сотні адзінак.

На жаль, кола беларускіх даследчыкаў, якія ажыццяўляюць вывучэнне спецыяльных даведнікаў указанага тыпу, з'яўляецца пакуль што дастаткова абмежаваным. Тым не менш, праблемам распрацоўкі і выкарыстання класіфікатараў, электронных і іншых каталогаў, разнастайных паказальнікаў і рубрыкатараў у розных галінах народнай гаспадаркі Беларусі прысвяцілі свае артыкулы Р. Грыгянец, М. Грыневіч, Н. Зелянеўская, С. Ільіна, С. Латушкін, А. Мураўёва, Н. Радзіванавіч, В. Шчэрбін і іншыя даследчыкі. Апублікаваны ўжо і першыя беларускія манаграфіі, у асобных раздзелах якіх асвятляюцца праблемы падрыхтоўкі спецыяльных даведнікаў класіфікацыйнага тыпу [25].

Сёння ў складзе беларускай класіфікацыйнай лексікаграфіі вылучаюцца наступныя групы даведачных выданняў: *алфавітныя, сістэматычныя,*

прадметныя і іншыя паказальнікі і спісы (128); галіновыя, электронныя, тэлефонныя і іншыя каталогі (23); алфавітныя індэксы і паказальнікі тэрмінаў (16); вызначальнікі раслін (15); адміністрацыйныя, прафесійныя і камерцыйныя паказальнікі (11); вызначальнікі мінералаў і горных парод (6); анатаваныя спісы і пералікі навуковых тэрмінаў, прафесіяналізмаў і номенаў (5); вызначальнікі жывёл (5); агульныя і галіновыя класіфікатары (4); тарыфна-кваліфікацыйныя даведнікі прафесій, спецыяльнасцей і пасада (3); тэрміналагічныя тэзаўрусы (3); агульныя і лакальныя рубрыкатары ці слоўнікі рубрык (2) і інш.

Спецыяльная канцэптаграфія

У структуры спецыяльнай лексікаграфіі Беларусі гэта самы новы слоўнікавы напрамак. Першая больш-менш сур'ёзная публікацыя аб спецыяльных канцэптуарыях (слоўніках канцэптаў) з'явілася ў Беларусі толькі ў 2005 годзе. У якасці галоўных асаблівасцей слоўнікаў гэтага тыпу ў ёй былі вызначаны наступныя рысы: «іх падкрэсленая арыентаванасць на ключавыя паняцці ў змесце апісваемай імі праблемнай вобласці, якой бы шырокай гэта вобласць ні была; уласцівы рээстравым адзінкам канцэптуарыяў высокі індэкс інтэртэкстуальнасці; выкарыстанне гіпертэкставай тэхналогіі пры стварэнні многіх канцэптуарыяў» [26: 30]. Дамінантным лексікаграфічным макрапараметрам, паводле якога слоўнікі спецыяльных канцэптаў могуць быць згрупаваны ў рамках аднаго слоўнікавага напрамку, выступае тое, што ў іх рээстрах прадстаўлены галоўным чынам ключавыя паняцці з розных навуковых дысцыплін і прафесійных сфер дзейнасці. На сённяшні дзень, па нашых падліках, да ліку спецыяльных канцэптуарыяў, створаных у Беларусі, можна аднесці каля пяці дзесяткаў даведчаных выданняў гэтага тыпу.

Што датычыцца металексікаграфічнага аналізу практыкі складання спецыяльных канцэптуарыяў, то ў Беларусі, як і ў іншых краінах Усходняй Славii [27; 28; 29; 30], такім аналізам займаюцца лічаныя даследчыкі. Тым не менш, плёнам іх працы ўжо стала тэарэтычнае вывучэнне шэрага пытанняў спецыяльнай канцэптаграфіі Беларусі: 1) узаемаадносіны агульнай і спецыяльнай канцэптаграфіі [31]; 2) тэрмін як аб'ект апісання ў спецыяльнай канцэптаграфіі [32]; 3) выкарыстанне канцэптуарыяў для вырашэння праблемы навігацыі ў гіпертэкставай прасторы [33]; 4) вывучэнне практыкі складання спецыяльных канцэптуарыяў у розных славянскіх краінах [34; 35]; 5) выкарыстанне спецыяльных канцэптуарыяў для нарміравання дысцыплінарных пералікаў ключавых слоў [36] і інш.

Структуру беларускай спецыяльнай канцэптаграфіі зараз утвараюць наступныя групы даведнікаў канцэптуальнага характару: *слоўнікі асноўных навуковых паняццяў і катэгорый* (31); *слоўнікі ключавых тэрмінаў, паняццяў і слоў* (5); *слоўнікі навуковых дэскрыптараў* (2); *вузадысцыплінарныя канцэптуарыі ці слоўнікі дысцыплінарна арыентаваных канцэптаў* (1); *слоўнікі галоўных, ключавых, апорных слоў* (1) і інш.

Асобнымі замежнымі даследчыкамі часам вылучаюцца і некаторыя іншыя напрамкі спецыяльнай лексікаграфіі: *галіновая лексікаграфія* [37: 216]; *даследчыцкая лексікаграфія* [38: 38]; *дысцыплінарная лексікаграфія* [39]; *навукова-тэхнічная лексікаграфія* [40] і інш. Аднак, на нашу думку, гэтыя напрамкі шмат у чым супадаюць па свайму зместу з ужо ахарактарызаванымі вышэй слоўнікавымі напрамкамі (энцыклапедычнай лексікаграфіяй, тэрмінаграфіяй і інш.), таму пад час апісання структуры беларускай спецыяльнай лексікаграфіі яны не разглядаліся ў якасці асобных слоўнікавых напрамкаў.

Такім чынам, калі дапусціць, што разглядаемая намі структура спецыяльнай лексікаграфіі Беларусі мае полеваю прыроду, то ядро такой структуры, безумоўна, будзе складацца з найбольш тэрэтычна і практычна распрацаваных напрамкаў (тэрмінаграфіі і энцыклапедычнай лексікаграфіі). У сваю чаргу, да прамежкавай зоны такой структуры можна аднесці добра распрацаваную на практыцы, але недастаткова вывучаную ў тэрэтычным плане эксперыментальную лексікаграфію. Нарэшце, перыферычнымі часткамі структуры беларускай спецыяльнай лексікаграфіі ў цяперашні час з'яўляюцца яўна недастаткова распрацаваныя ў тэрэтычных і практычных адносінах класіфікацыйная лексікаграфія і спецыяльная канцэптаграфія. На карысць такога вываду сведчыць як колькасць спецыяльных слоўнікаў, што аб'ядноўваюцца ў рамках кожнага з прааналізаваных вышэй слоўнікавых напрамкаў спецыяльнай лексікаграфіі, так і ўзровень іх тэрэтычнай распрацаванасці ў металексікаграфічных працах беларускіх даследчыкаў. Для параўнання: у краінах Еўрапейскага Саюзу і Паўночнай Амерыкі тэрэтычны ўзровень і маштабы практычнага развіцця розных напрамкаў спецыяльнай лексікаграфіі адрозніваюцца ў значна меншай ступені.

Літаратура

1. Зыгмантовіч С. В. Арганізацыя і тэхналогія бібліяграфічнай дзейнасці: Вучэбны дапаможнік. – Мн., 2006. – 325 с.
2. Шчэрбін В. К. Асноўныя напрамкі сучаснай беларускай тэрмінаграфіі // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. – 1995. – № 2. – С. 52–55.

3. Шчэрбін В. К. Тэрмінаграфія: практыўная, нарматыўная і апісальная // Навіны Акадэміі навук Беларусі. – 1995. – 21-га ліпеня. – С. 2–3.
4. Шчэрбін В. К. Традыцыйныя і новыя напрамкі сучаснай славянскай тэрмінаграфіі // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка. XIII Міжнародны з'езд славістаў (Любляна, 2003). Даклады беларускай дэлегацыі. – Мн., 2003. – С. 210–228.
5. Щербин В. К. Основные направления белорусской терминологии // Славянское терминоведение (Москва). – 2009. – № 1. – С. 25–27.
6. Щербин В. К. Генетическая, параметрическая и дисциплинарная классификации белорусских терминологических словарей // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К., 2009. – Вип. VIII. – С. 15–20.
7. Шчэрбін В. К. Спецыяльная лексіка // Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мн., 1994. – С. 407–436.
8. Любецкая К. П. 3 гісторыі нямецка-беларускай, беларуска-нямецкай лексікаграфіі і тэрмінаграфіі / Навук. рэд. Г. А. Цыхун. – Мн., 2002. – 132 с.
9. Хайчук Р., Зубов А. Основы создания терминологических словарей. – Беласток, 2004. – 127 с.
10. Шчэрбін В. К. Універсальныя даведнікі пра чалавецтва і Сусвет // Народная асвета. – 1994. – № 1. – С. 77–80.
11. Шчэрбін В. К. Энцыклапедычныя слоўнікі // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 630–631.
12. Гуліцкая В., Гуліцкі М. Лексікаграфічныя даведнікі – найкаштоўнейшыя культуралагічны набытак нацыі // Роднае слова. – 2009. – № 8. – С. 41–44.
13. Киселевский А. И. Языки и метаязыки энциклопедий и толковых словарей. – Мн., 1977. – 176 с.
14. Імя Петруся Броўкі Беларуская Энцыклапедыя / Уклад. Л. В. Календа. – Мн., 2005. – 264 с.
15. Щербин В. К. Эвристические функции экспериментальной терминологии // Vocabulum et vocabularium (Сборник научных трудов по лексикографии). – Гродно, 1998. – Вып. 5. – С. 126–129.
16. Сороколетов Ф. П. Общая и учебная лексикография: Учебное пособие. – Л., 1985. – 57 с.
17. Григорьев Р. Д., Красилов А. А. Автоматический синтез программ // НТИ. Серия 2. – 2008. – № 5. – С. 23–31.
18. Ганчаренко И. И. Англо-белорусско-русский словарь терминов по образовательному менеджменту (с предметным указателем): Учебно-методическое пособие. – 2-е изд. – Мн., 2003. – 99 с.

19. Матэматычныя слоўнікі // Матэматычная энцыклапедыя / Гал. рэд. В. Бернік. – Мн., 2001. – С. 141–142.
20. Эканамічныя і сумежныя слоўнікі // Эканамічная тэрміналогія беларускай мовы: Бібліяграфічны алфавітна-тэматычны даведнік / Аўтар-склад. К. С. Усовіч. – Гомель, 2002. – С. 42–49.
21. Щербин В. К. Социологические словари и энциклопедии // Социологическая энциклопедия / Под общ. ред. А. Н. Данилова. – Мн., 2003. – С. 305.
22. Щербин В. К. Семиотические особенности словарно-справочных текстов // Актуальные проблемы теоретической и прикладной лингвистики: Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти профессора Р. Г. Пиотровского: В 2-х ч. – Ч. 2. – Мн., 2010. – С. 16–21.
23. Щербин В. К. Классификационное направление в современной терминологии // Сучасні праблемы тэрміналогіі та тэрмінаграфіі. Тезі доповідей міжнародної наукової конференції. – К., 2000. – С. 10–11.
24. Там жа. – С. 10.
25. Правовая информатизация Республики Беларусь: становление и перспективы развития / Под общ. ред. Н. Н. Радивановича. – Мн., 2007. – 400 с.
26. Щербин В. К. Общая и специальная концептография // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: Сборник научных трудов по лексикографии / Отв. ред. Л. В. Рычкова и др. – Гродно, 2005. – С. 26–31.
27. Караулов Ю. Н. Концептография языковой картины мира. Статья 1. Первый этап «восхождения» к образу мира: от элементарных фигур знания к предметно-референтным областям культуры // Проблемы прикладной лингвистики. – М., 2004. – Вып. 2. – С. 9–19.
28. Караулов Ю. Н. Концептография языковой картины мира. Статья 2. Референтные области, концепты и концептосферы (Второй этап «восхождения» – от областей к концептам) // Языковое сознание: теоретические и практические аспекты: Сборник статей / Под общ. ред. Н. В. Уфимцевой. – М.; Барнаул, 2004. – С. 71–86.
29. Гагарин С. Н. «Англо-русский толковый вербализационный словарь ключевых концептов политики» как средство лексикографического описания фрагмента когнитивно-языковой картины мира // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. – № 4. – С. 127–133.
30. Широков В., Шевченко Л. До пытання про системну концептографію Святого Письма // Мовознавство. – 2010. – № 4–5. – С. 98–105.
31. Щербин В. К. Общая и специальная концептография // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: Сборник научных трудов по лексикографии / Отв. ред. Л. В. Рычкова и др. – Гродно, 2005. – С. 26–31.

32. Щербин В. К. Термин в зеркале специальной концептографии // Актуальные проблемы лингвистики и терминоведения: Международный сборник научных трудов, посвященный юбилею проф. З. И. Комаровой / Отв. ред. В. И. Тамашпольский. – Екатеринбург, 2007. – С. 92–95.

33. Щербин В. К. Концептуарии и проблема навигации в гипертекстовом пространстве // Текст. Язык. Человек: Сборник научных трудов: В 2 ч. / Отв. ред. С. Б. Кураш, В. Ф. Русецкий. – Ч. 1. – Мозырь, 2007. – С. 121–122.

34. Шчэрбін В. К. Славянская концептология и концептография // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка: XIV Міжнародны з'езд славістаў (Охрид, 2008): Даклады беларускай дэлегацыі. – Мн., 2008. – С. 233–252.

35. Щербін В. К. Українська концептологія і концептографія: погляд із Білорусі // Українська мова. – 2008. – № 3. – С. 26–40.

36. Щербин В. К. Словари концептов как средство нормирования дисциплинарных перечней ключевых слов // Актуальные проблемы прикладной лингвистики: Сборник научных статей: В 2 ч. – Ч. 1 / Отв. ред. А. В. Зубов. – Мн., 2008. – С. 168–177.

37. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. – М., 1980. – 320 с.

38. Морковкин В. В. О словарной лексикологии // Русский язык за рубежом. – 2001. – № 2. – С. 32–38.

39. Haensch G. Die zweisprachige Fachlexikographie und ihre Probleme // Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires: An International Encyclopedia of Lexicography. – Vol. 3. – Berlin; New York, 1991. – P. 2937–2948.

40. Герд А. С. Научно-техническая лексикография // Прикладное языкознание: Учебник / Отв. ред. А. С. Герд. – СПб., 1996. – С. 287–307.

Vjacheslav SHCHERBIN

The Structure of Belarusian Special Lexicography

The article describes the general structure of Belarusian special lexicography comprised of five main dictionary areas – terminography, encyclopedic lexicography, experimental lexicography, classificational lexicography, and special conceptography. The main groups of multitype dictionaries specified within the above mentioned dictionary areas are defined and quantitatively characterized. The degree of theoretic development of different areas of Belarusian special lexicography is estimated. The conclusion about the necessity of more even development of all the analyzed areas of Belarusian special lexicography is substantiated.

Українська й білоруська лексикографія XX – XXI ст. з погляду збереження традицій національної термінології (етюди до слів *бархан* і *дюна*)

Традиційно символізм як культурно універсальне явище розглядають у межах вивчення відповідних напрямів художньої літератури, мистецтва, міфології, релігії та філософії, що з'явилися в 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. в західноєвропейській культурі. Символізм трактує символ як форму образно-художнього пізнання й ґрунтується на ідеї «естетичного прориву до високого, неминущого змісту дійсності, подолання обмеженості раціоналізму та повсякденності» [6]. На перший погляд, для історії лексикографії, досить прикладної галузі людських знань, здобутки цієї концепції важко надаються до використання. Проте й у створенні термінологічного арсеналу літературної мови можна побачити символізм, якщо розглядати доробок мовознавчих шкіл певних періодів крізь призму збереження (пошуку) національних традицій, бо процес свідомого відбору елементів цього ідіому обов'язково має враховувати колективне відчуття символічності форм (у площині *рідне – чуже*).

Українська та білоруська літературні мови впродовж XIX–XX ст. розвивалися в умовах диглосії, під час якої роль головного елемента в парі *вищий – нижчий ідіом* виконували російська й польська мови, а тому намагання створити українську (білоруську) термінологію за допомогою власних засобів (як шляхом семантичного (словотвірного) калькування, так і напівкалькування) – це «подолання обмеженості раціоналізму та повсякденності» життя народів, що не мали змоги сповна використовувати власні мовні засоби в різних сферах людської діяльності, це прагнення вплинути не тільки на видимий світ. Дуже близький до такого розуміння й процес запозичення термінів, перейнятих з ідіомів, що в певний період і на певній території не посідають панівного становища в диглосній опозиції *панівна – підкорена мова*, хоч на цьому самому синхронічному зрізі, але на іншій частині етномовного простору, вони й можуть займати верхню позицію в розгляданій парі (наприклад, польська мова в УРСР і БРСР та в міжвоєнній Польщі). Символізм – як сукупність символів, як вивчення мотивації культурних впливів – по-новому окреслює тенденції розвитку літературних мов, УДК 811.161.2+811.161.3+81'26'373

коли подивитися на боротьбу за існування в них засобів, що спираються на національну традицію, і т. зв. європеїзмів, які часто (не зовсім виправдано) називають інтернаціоналізмами. З другої третини ХХ ст. для обох ідіомів головним джерелом запозичення чужомовної лексики стає російська мова та відповідні засади російських лінгвістичних шкіл, що дає змогу вбачати у формах багатьох перейнятих європеїзмів продукт російського освоєння (саме щойно названі одиниці й доцільно називати інтернаціоналізмами – за традицією, що склалася в радянську добу). Цьому сприяли й засади української та білоруської радянської термінології, зорієнтовані з 30-х рр. ХХ ст. на одне, російське, джерело поповнення. Квінтесенцією напряду можна визнати твердження про те, що «у зв'язку з особливостями радянської багатонаціональної мовної ситуації цілі та завдання уніфікації термінології коротко можуть бути сформульовані так: термінологія має бути уніфікованою за змістом і національною за формою, тобто за мовою» [8: 15]. Проте після 1933 р. українська та білоруська термінології й «за формою» часто були уніфіковані за російськими джерелами. І в цьому також закорінений символізм.

Період активного становлення української та білоруської літературних мов у першій третині ХХ ст. багатий на різні тенденції розвитку, що були істотно скорочені внаслідок мовних реформ цих ідіомів у 1933 р. Упадає в око той факт, що саме з 30-х рр. ХХ ст. починає діяти російська термінологічна школа. Російське термінознавство як самостійний науковий напрям існує з 1931 р., коли вийшла друком перша концептуальна стаття Д. С. Лотте з проблем уніфікації та стандартизації технічної термінології «Чергові завдання науково-технічної термінології». Згаданого лінгвіста вважають засновником російської термінологічної школи, що розгалузилася за різними науковими напрямками. Д. С. Лотте основну увагу зосередив на питаннях стандартизації термінів, термінотворенні, проблемах запозичень і перекладу термінологічної лексики тощо [1]. Звісно, це не означає, що до появи термінознавства як окремої галузі російська традиція зовсім не мала досвіду впорядкування термінологічної лексики, радше навпаки: діяльність, спрямована на свідомі селективні процеси в термінотворенні, завжди вторинна щодо стихійного впорядкування терміносистем. І російський досвід цілком підтверджує цю думку. Натомість українська й білоруська термінологічні школи в науковому розумінні започаткували свою діяльність на початку 20-х рр. ХХ ст., оскільки були покликані дати якнайшвидшу відповідь на гострі суспільні запити, адже саме в цей час обидва ідіоми виходять на широку арену культурного існування. О. Курило так окреслила цей процес у своїх «Увагах до української літературної мови» (цитовано за виданням 1925 р.): «Народилася українська

державність, народилася українська школа. І тут живо треба було дати вислови цим новим культурно-національним формам життя, треба було творити нові слова, нові синтаксичні, нові фразеологічні звороти. І в творчій тій роботі надто далось взнаки довголітнє московське поневолення: до тієї творчої роботи українці стали з психологією російської мови, із способом російського думання» [3: 11]. Цей самий образ відомий і в білоруському мовознавстві. Я. Льосик для праці «Деякі уваги до білоруської літературної мови» (1924–1925) не тільки переймає в О. Курило форму написання довідника й методи пояснення матеріалу, а й прямо переносить цілі абзаци з її праці, перекладаючи білоруською мовою та замінюючи в тексті словосполучення *українська мова* на *білоруська мова*, українські приклади – на білоруські: «Народилася білоруська державність, народилася білоруська школа. З’явилася нагальна потреба дати назви й вислови новим культурно-національним формам життя, яких не було або які були, але давно забулися. Треба творити нові слова, нові фразеологічні та синтаксичні звороти. До цієї роботи наша інтелігенція взялася з психологією російської мови, з російським думанням, з російським, а часом і з польським способом викладання своїх думок на письмі» [4: 172–173].

Традиційно вважають, що свідомо, цілеспрямована термінотворчість у білоруській літературній мові розпочалася з 1921 р., коли Народний комісаріат освіти Білорусі організував науково-термінологічну комісію, що мала впродовж трьох місяців створити термінологію з різних галузей знань в обсязі курсу середньої школи [2: 111]. Проте термінологічна лексика білоруської мови почала формуватися з початку XX ст., коли з’явилися легальні білоруськомовні видання (найбільшу роль у процесі становлення нової білоруської літературної мови відіграла газета «Наша ніва» (1906–1915)). Певна річ, білоруській мові цього періоду були властиві «генетична «строкатість», семантична неокресленість багатьох термінів, наявність великої кількості термінологічних дублетів та їхніх фonomорфологічних варіантів, неоднозначність зв’язків між багатьма науковими поняттями та засобами їхнього мовного вираження» [2: 110]. Традиції українського термінотворення були дещо триваліші, адже цими питаннями опікувалося ще з кінця XIX ст. НТШ у Львові, що знаходило своє відбиття не тільки в галицькій періодиці, а й у шкільництві Австро-Угорщини. Проте наведену характеристику щодо білоруської мови можна застосувати й до української ситуації, бо тільки з 20-х рр. XX ст. почалися впорядковані процеси української стандартизації, ускладнені багатоваріантністю на різних рівнях. І. Огієнко з цього приводу навіть писав про існування окремих літературних мов «Великої України та

Галичини», а також про те, що «бажання мати для всього українського народу одну спільну літературну мову» стало реалізовуватися тільки в добу після Визвольних Змагань. На думку мовознавця, доказом стали процеси народження в Галичині «нової літературної мови», що складається «з елементів своїх і нових, свіжих елементів з Великої України» [5: 5–7]. Наявність таких процесів помітив тоді й В. Сімович [7: 279].

Загалом орієнтація на чужомовну термінологічну лексику для українських і білоруських мовознавців 20-х рр. XX ст. малохарактерна, хоч розуміння пошуку створення національної термінології було різним. Досить тільки зауважити, що в межах українського пуризму Ю. Шевельов виділив дві школи: харківську (синтетичну, або помірковану) та київську (етнографічну, або крайню), речники яких покинули неоднакові сліди в історії літературної мови [9: 110–111]. Я. Льосик, повторюючи думку О. Курило [3: 13], обґрунтовував потребу у виробленні власних мовних засобів навіть дещо парадоксальним чином: «Твердо встановленої, у широкому розумінні, білоруської літературної мови ще немає, і ця невстановленість нашої літературної мови стає нам у пригоді тим, що дає широкі можливості та дозволяє передусім стати на народний, діалектний ґрунт і у своєму розвитку піти за розвитком живої розмовної мови» [4: 176]. Такі настанови як віддзеркалення пуристичних тенденцій у мовознавстві двох народів можна знайти в різних авторів.

Розвиток термінології, на думку дослідників, відбувався в трьох річищах: а) шляхом запровадження загальноновживаного слова; б) через створення неологізмів; в) за допомогою використання діалектних слів [2: 112–113]. Проте це твердження не можна беззаперечно приймати. Як на початковому етапі нормування можна протиставляти «загальноновживані» та «діалектні» слова? Коли межі між діалектом і літературною мовою настільки розмиті, що діалект часто стає джерелом та орієнтиром для нормалізаторів, окреслити спосіб «використання діалектних слів» як суто неприйнятний ресурс поповнення літературної мови просто неможливо. Скажімо, на думку білоруського дослідника В. Краснея, «принцип орієнтації на власні мовні ресурси нерідко переростав у принцип виняткового використання цих ресурсів, унаслідок чого: до складу термінології (білоруської мови. – О. С.) вводилися вузькодіалектні слова», наприклад, *выдма* в значенні «бархан» (сучасна біл. норма – *бархан*), *глыза* «брила» (сучасна біл. норма – *камлыга*, *глыба*), *дзяркач* «деркач» (сучасна біл. норма *драч*); «створювалися штучні неологізми», зокрема *развязанне* «дія за значенням *розв'язувати*» (сучасна біл. норма – *рашэ́нне*, *вырашэ́нне*), *рознапнёвыя* «двосім'ядольні» (сучасна біл. норма – *двухдольныя*), *чужаслоўны сказ* «уставне речення» (сучасна біл. нор-

ма – *пабочны сказ*), *галота* «пауперизм» (сучасна біл. норма – *паўперызм*), *здань* «галюцинація» (сучасна біл. норма – *галюцынацыя*; у сучасній білоруській літературній мові лексема *здань* має тільки значення «привид»), *трыкутнікаванне* «тріангуляція» (сучасна біл. норма – *трыангуяцыя*), *кісьліна* «кислота» (сучасна біл. норма – *кіслата*), *адцінак* «відрізок» (сучасна біл. норма – *адрэзак*), *выпрастаны кут* «розгорнутий кут» (сучасна біл. норма – *разгорнуты вугал*) [2: 114].

Проте навряд чи всі з наведених одиниць заслуговують на таку кваліфікацію. Спробуємо це простежити на деяких прикладах (хоч коментарів вимагають ледве не всі подані білоруські елементи), беручи до уваги українські й білоруські лексикографічні видання, що найбільше відбивають літературний стандарт 20-х рр. XX ст. та подальшого часу. (Таку роль аж до 1970-х рр. відігравали перекладні російсько-українські та російсько-білоруські словники. І хоч упродовж останньої третини XX ст. в тлумачній лексикографії обох народів відбувся помітний поступ, перекладні російсько-українські та російсько-білоруські словники й досі виконують таку функцію!). Так, «Російсько-білоруський словник» С. Некрашевича та М. Байкова (1928) російську лексему *бархán* перекладає за допомогою слова *вы́дма* [РБСНБ: 10], а «Білорусько-російський словник» М. Байкова та С. Некрашевича (1925) білоруську лексему *вы́дма* перекладає рос. *дю́на* [БРСБН: 64]. «Практичний російсько-білоруський словник» М. Байкова й М. Горещького рос. *дю́на* передає біл. *вы́дма* [ПРБСБГ: 40]. «Російсько-білоруський словник» за редакцією А. Александровича (1937), головний пореформений кодекс білоруської літературної мови аж до початку 1950-х рр., рос. *дю́на* перекладає біл. *дзю́на* [РБСА: 89], проте не подає ніде *вы́дмы*, а вже в «Білорусько-російському словнику» за редакцією Кіндрата Кропиви (кодекс перевидавали зі значними змінами понад 5 разів) зафіксовано серед білоруської лексики слово *бархán* [БРСК-1988: 174; БРСК-2003: 363], а також *вы́дма* як прямий відповідник до рос. *дю́на* [БРСК-1988: 256; БРСК-2003: 543]. Як бачимо, лексема *вы́дма* закріпилася в сучасній білоруській літературній мові як стилістично нейтральний синонім до запозиченого слова *дю́на*. «Російсько-білоруський словник» (1995) подає *вы́дму* в ролі прямого відповідника на другому місці, після слова *дзю́на* [РБС-1995: 416]. Хоч лексема *вы́дма*, за словниками пореформеного часу (крім «Російсько-білоруського словника» за редакцією А. Александровича (1937)), і перемістилася на периферію білоруської термінології, проте закріпилася в літературній мові, що свідчить не тільки про поширеність одиниці у відповідній літературі, а й про її комунікативну потужність, яка не залежить від первісного ареалу побутування. Тим-то закиди

стосовно вузькодіалектної основи одиниці як перешкоди до закріплення в літературній мові щонайменше не досить обґрунтовані.

Натомість в українській лексикографії адаптація лексем *барха́н* (запозичення з казахської мови через російське посередництво [ЕСУМ, I: 146]) і *дю́на* (запозичення з нововерхньонімецької або з нижньонімецької мов [Фасмер], імовірно, через російське посередництво, хоч не можна відкидати й польського) відбувалася по-іншому. «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (1924) подає в реєстровій статті до рос. *барха́н* український відповідник *кучугу́ра* [РУСКЄ: 10]. Українська традиція такого перекладу започаткована ще Словником М. Уманця та А. Спілки (1893–1898) (у прикладі до вокабули йдеться про «*кучугури снігу*») [РУСУС: 15], а також підтримана авторитетом Грінченкового словника (1907), у якому укр. *барха́н* – це тільки «ворсиста бавовняна тканина», відповідник до рос. *бумазея* [СУМГ: 31], та «Російсько-українським словником» С. Іваницького й Ф. Шумлянського (1918) [РУСПШ: 17]. «Російсько-український словник» за редакцією П. Мустяци (1937), перший великий лексикографічний пореформований кодекс, як український відповідник до рос. *барха́н* «нанесений вітром піщаний пагорб у пустелі або в степу, на якому немає рослинного покриву; материкова дюна» наводить тільки лексему *барха́н* [РУСМ: 14]. Подальші великі російсько-українські словники вже дотримуються лише такого принципу перекладу [РУСГО: 27; РУС-1987: 39; РУСЖ: 32; РУС-2011: 99]. «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (1924) перекладає рос. *дю́на* за допомогою лексем *дю́на*, *кучугу́ра*, *надму́ха*, *на́дма*, *ві́дма* [РУСКЄ: 264]. У «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова (1926) перекладний ланцюг обмежено двома одиницями: *дю́на*, *на́дма* [РУСІ: 144], таким самим чином побудована відповідна словникова стаття й у «Словнику технічної термінології. Мірництво. (Проект)» Ю. Трихвильова та І. Зубкова (1930) [СТТМТЗ: 21], а «Російсько-український словник технічної термінології» І. Шелудька, Т. Садовського (1928) подає тільки один відповідник – лексему *на́дма* [РУСТТШС]. «Російсько-український словник» за редакцією П. Мустяци (1937) розглядає рос. *дю́на* вже перекладає тільки одним українським відповідником *дю́на* [РУСМ: 173], цей принцип закріплено в «Російсько-українському словникові» Д. Ганича й І. Олійника (1979) [РУСГО: 168], а також в академічних «Російсько-українському словнику» (1987) [РУС-1987: 400] та «Російсько-українському словникові наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про землю та космос» (1998) [РУСНТ: 177]. І тільки в новітніх російсько-українських словниках окреслилася тенденція до повернення національної термінології до великих кодекс-

сів літературної мови. Щоправда, з незрозумілих причин на початку XXI ст. лексема *надма* не залучена до лексикографічних кодексів, хоч у 1920-х рр. вона була ледь не головною одиницею серед синонімічних термінів, натомисть уведене слово *відма*, що в період творення національної термінології перебувало на останньому місці в синонімічному ряду відповідників до російської лексеми *дюна*. Так, у «Російсько-українському словнику» за редакцією В. Жайворонка (2003) рос. *дюна* перекладено двома відповідниками: нейтральним *дюна* та розмовним *відма* [РУСЖ: 242]. Цей спосіб тлумачення цілковито підтримує й новітній «Російсько-український словник» Інституту української мови НАН України (2011): рос. *дюна* = укр. «*дюна*, разг. *відма*» [РУС-2011: 242]. І хоч стилістична ремарка *розм.* до певної міри маргіналізує існування лексеми в літературній мові, проте будь-яке введення одиниці до корпусу словника дає змогу користувачам застосовувати її в певних контекстах, чим створюються передумови для переходу слова від однієї групи лексики (розмовної) до іншої (стилістично нейтральної), що цілком умотивовано, зважаючи на дореформену традицію використання національної термінології. (Наше твердження в цьому контексті звучить оптимістично, хоч Ю. Шевельов з приводу аналогічних процесів у словникарстві радянської доби висловив протилежну думку: «Зауважу, що в таких випадках позначки *застаріле*, *розмовне* й *діалектне* легко заступають одна одну, бо вони не значать нічого іншого, як те, що слово не рекомендоване» [Шевельов: 262].

Проте Словник за редакцією В. Жайворонка (2003) та «Російсько-український словник» Інституту української мови НАН України (2011), подаючи лексему *відма* як відповідник до рос. *дюна*, не тільки підтримують традицію вживання національної термінології, а й виправляють фактичні помилки в лексикографії радянської доби. Скажімо, СУМ тлумачить одиницю *відма* як «піщане місце, з якого у вітряну погоду зноситься пісок». І подає цитати-ілюстрації: *А коли на пустій видмі понакидувано будяччя, то хто ж може жадати, щоб там уродила пшениця?* (І. Франко); *Піщані видми облягли виднокруг* (П. Загребельний) [СУМ, I: 389]. Зрозуміло, що таке тлумачення не цілком відповідає цитатам. Якщо ілюстрація з Франкових творів ще може підтримувати визначення СУМу, то приклад з текстів П. Загребельного радше підтверджує традиційне значення лексеми, закріплене в національній термінології ще в 1920-х рр. (Утім, щоб остаточно спростувати дефініцію СУМу, потрібно шукати ширші контексти до наведених цитат). І навіть коли б обидві цитати цілком підтверджували дефініцію укладачів СУМу, то без подання в корпусі Словника до слова *відма* основного значення «нанесений вітром піщаний пагорб у пустелі або в степу, на якому немає рослинного покриву»

лексикографічне розроблення розгляданої лексики не можна вважати задовільним. Одиниці *надма* СУМ узагалі не фіксує [СУМ, IV: 73].

На прикладі перекладу цих лексем бачимо, як з української літературної мови зникає загальноживане *кучугура* в значенні «нанесений вітром піщаний пагорб у пустелі або в степу, на якому немає рослинного покриву», натомість закріплюється одиниця *бархан*. *Кучугура*, *надмуха*, *надма*, *відма* як відповідники до рос. *дюна* також зникають з перекладних пореформених кодексів української мови. Уся ця історія ілюструє тенденцію, що її окреслив свого часу Ю. Шевельов, розглядаючи пореформені зміни в українській літературній мові: таким чином видно, як «у підлеглу мову впроваджуються елементи панівної мови і відсуваються, а далі й усуваються елементи відмінні» [Шерех: 261].

Звичайно, проблема відродження національної термінології в сучасних українській та білоруській літературних мовах потребує ширшого й докладнішого аналізу. Це покликані зробити не тільки термінологи, а й усі мовознавці, пов'язані з лексикографією та лексикологією цих ідіомів. Проте навіть з кількох розглянутих тут прикладів бачимо, що в досліджуваних мовах за схожих культурно-історичних умов, викликаних мовними реформами 1933 р., процес витіснення / закріплення національної термінології відбувався нерівномірно.

Література

1. Земляная Т. Б., Павлычева О. Н. Терминоведение: основные понятия и концепты [Електронний ресурс] / Т. Б. Земляная, О. Н. Павлычева // Журнал научно-педагогической информации. – Режим доступу до журн.: [http://paedagogia.ru/attachments/article/101/zemlyanayapavlicheva.doc].
2. Красней В. П. Пошукі прынцыпаў і шляхоў выпрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў 1920-х гг. / В. П. Красней // Красней В. П. Беларуская тэрміналогія: [зборнік артыкулаў]. – Мінск: БДУ, 2011. – С. 108–115.
3. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило / [передм. П. Тарашука]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с.
4. Лёсік Я. Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы / Я. Лёсік // Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941): Хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак.: У 2-х ч. / [аўт.-уклад. С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш]. – Мінск, 2005. – Ч. 1. – С. 172–182.
5. Огієнко І. Український стилістичний словник / І. Огієнко. – Львів, 1924. – 496 с.
6. Полозова И. В. Символизм [Електронний ресурс] / Полозова И. В. // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – Москва: Канон+, РООИ «Реабилитация», И. Т. Касавин, 2009. – Режим доступу : [http://epistemology_of_science.academic.ru/724/символизм].

7. Сімович В. Дещо про нашу купецьку мову / В. Сімович // Сімович В. Праці у двох томах / [упорядкування і передмова Л. Ткач]. – Чернівці, 2005. – Т. 1: Мовознавство. – С. 279–282.

8. Степанов Г. В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и за рубежом / Г. В. Степанов // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик: [сб. ст.] / АН СССР, Ком. науч.-техн. терминологии, Ин-т языкознания; [отв. ред. Г. В. Степанов и др.]. – Москва: Наука, 1983. – С. 6–21.

9. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.

10. Шерех Ю. Так нас навчали правильних проізоношень: Триптих про мову / Ю. Шерех // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок / [ред. рада: В. О. Шевчук та ін.; упор. Р. Корогодський]. – К.: Час, 1998. – С. 236–280.

Список джерел

Українські перекладні словники

- РУС-1987** Русско-украинский словарь: в 3-х т. / [редкол.: И. К. Белодед и др.] – 3-е изд. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1987. – Т. 1. А–М. – 848 с.
- РУС-2011** Російсько-український словник: у 4 т. – Т. 1. А–Й / І. С. Гнатюк, С. І. Головашук, В. В. Жайворонок та ін. – К.: Знання, 2011. – XXXVIII, 992 с.
- РУСГО** Русско-украинский словарь / [составители: Д. И. Ганич, И. С. Олейник]. – Изд. 4-е. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1979. – 1012 с.
- РУСЖ** Російсько-український словник: А–Я. / [Анніна І. О., Горюшина Г. Н., Гнатюк І. С. та ін.]; за ред. В. В. Жайворонка; НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Абрис, 2003. – 1401 с.
- РУСІ** Ізюмов О. Російсько-український словник / О. Ізюмов. – К.–Харків : Книгоспілка, 1926. – 656 с.
- РУСІШ** Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник / С. Іваницький, Ф. Шумлянський. – К.: Обереги, 2006. – 528 с.
- РУСКЄ** Російсько-український словник. Редактори: В. М. Ганцов, Г. К. Голооскевич, М. М. Грінченкова; гол. ред. А. Кримський. – Т. 1. А–Ж. – К.: Червоний шлях, 1924. – 290 с.
- РУСМ** Російсько-український словник / відп. ред. П. Мустяца. – К.: Видавництво АН УРСР, 1937. – 890 с.
- РУСНТ** Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про землю та космос / В. В. Гейченко,

- В. М. Завірюхіна, О. О. Зеленюк [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1998. – 892 с.
- РУСТТШС** Шелудько І., Садовський Т. Російсько-український словник технічної термінології (загальний). (Проект) [Електронний ресурс] / І. Шелудько, Т. Садовський. К.: Державне видавництво України, 1928. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/s?w=%D0%B4%D1%8E%D0%BD%D0%B0&scope=all&dicts=all&highlight=on>.
- РУСУС** Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український / М. Уманець, А. Спілка. – Т. 1. А–І. – Львів, 1893. – 318 с.
- СТТМТЗ** Трихvilів Ю., Зубков І. Словник технічної термінології. Мірництво. (Проект) / Ю. Трихvilів, І. Зубков. – К.–Харків: Державне видавництво України, 1930. – 167 с.
- СУМ, I** Словник української мови / [ред. колегія: І. К. Білодід та ін.]. – Т. 1. А–В. – К.: Наук. думка, 1970. – 799 с.
- СУМ, IV** Словник української мови / [ред. колегія: І. К. Білодід та ін.]. – Т. V. Н–О. – К.: Наук. думка, 1974. – 840 с.
- СУМГ** Словарь української мови / [упоряд. Б. Грінченко]. – Т. I. А–Ж. – Київ, 1907. – 494 с.

Білоруські перекладні словники

- БРСБН** Байкоў М., Некрашэвіч С. / М. Байкоў, С. Некрашэвіч. Беларуская-расійскі слоўнік. – Менск: Дзярдаўнае выдавецтва Беларусі, 1925. – 360 с.
- БРСК-1988** Беларуская-рускі слоўнік: у 2 т. – Т. 1. А–О / АН БССР. І-т мовазнаўства імя Я. Коласа; рэд. К. К. Атраховіч (Кандрат Крапіва). – 2-ое, перепрац. і дап. – Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя імя Пётруся Броўкі, 1988. – 813 с.
- БРСК-2003** Беларуская-рускі слоўнік: у 3 т.: больш за 110000 слоў. – Т. 1. А–З / НАН Беларусі, І-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – 3-ое вид., папраўл. і дап.; рэд. К. К. Атраховіч (Кандрат Крапіва); пад рэд. А. І. Падлужнага. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2003. – 1120 с.
- ПРБСБГ** Байкоў М., Гарэцкі М. / М. Байкоў, М. Гарэцкі. Практычны расійска-беларускі слоўнік. – Вид. 2-ое, выпраўл. і дап. – Менск: Дзярдаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 190 с.
- РБС-1995** Русско-белорусский словарь: в 3 т.: около 110000 слов. – Т. 1. А–Л / АН Беларусі, Ін-т языкознания им. Я. Коласа. – 6-е изд., испр. – Минск: «Беларуская энцыклапедыя» имени Пётруся Бровкі, 1995. – 735 с.
- РБСА** Руска-беларускі слоўнік / пад рэд. А. Александровіча. – Менск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1937. – 495 с.

- РБСНБ** Некрашэвіч С. М., Байкоў М. Я. / С. М. Некрашэвіч, М. Я. Байкоў. Расійска-беларускі слоўнік. – Менск: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1928. – 728 с.

ЕТИМОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ

- ЕСУМ, I** Етимологічний словник української мови: в 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. – Т. 1. А–Г. – К.: Наук. думка, 1982. – 631 с.
- Фасмер** Фасмер М. Р. Этимологический словарь русского языка [Электронный ресурс] / М. Р. Фасмер. – Москва: Прогресс, 1964–1973. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/vasmer/39347/дюна>.

Oleksandr SKOPNENKO

Ukrainian and Belarussian Lexicography of the 20th and 21st Centuries in Terms of Preserving the Traditions of National Terminology (Comments to the Words *бархан* and *дюна*)

In the article the state of maintenance of national terminology is considered in Ukrainian and Belarussian lexicography of 20th and 21st centuries. It is established, that the achievements of Ukrainian and Belarussian lexicography of 1920th years were saved in modern Ukrainian and Belarussian literary languages unevenly.

Лариса Бондарчук

**Назви комп'ютерних вірусів у сучасній українській
комп'ютерній субмові**

Із розвитком комп'ютерних та Інтернет-технологій в Україні сформувалася відповідна українська комп'ютерна субмова, яка потребує детального вивчення, оскільки в ній спостерігаються цікаві явища: утворення нової лексики, термінології, фразеології, формування специфічного синтаксису, поява великої кількості комп'ютерних жаргонізмів тощо. Особливості мовних процесів у комп'ютерному та Інтернет-середовищі, зокрема назви комп'ютерних вірусів, розглядають у своїх працях Чемеркін С. [7], Тищенко О. [6], Кищик А. [3],

Ніколаєва А. [4], Стишов О. [5] та інші. Вивченням комп'ютерної термінології активно займається Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології (ТК СНТТ), який постійно проводить науковий термінологічний семінар ТК СНТТ на базі Національного університету «Львівська політехніка». Постійними учасниками семінару також є термінологи Львівського національного університету ім. І.Франка, Інституту українознавства ім. Крип'якевича, Фізико-механічного інституту, Інституту прикладних проблем механіки і математики тощо. Учені Рицар Б., Мисак Р., Івченко А., Рожанківський Р., Микульчик Р. та ін. досить детально описують особливості мови сучасного комп'ютерного та Інтернет-середовища [2].

Аналізуючи назви комп'ютерних вірусів, Чемеркін С. вказує, що слово **вірус** широко використовується у різних типах контекстів та стилів. Учений аналізує кілька назв комп'ютерних вірусів, зокрема згадує *ізраїльський вірус*, вірус *троянський кінь*, віруси *Чорна п'ятниця* та *Чорна діра* [7: 220–221]. Усі дослідники сходять на думці, що назви комп'ютерних вірусів є переважно англословного походження, а якщо і є назви, які виникають на українському ґрунті, то їх надзвичайно мало.

Комп'ютерний вірус – це спеціальна програма, написана з метою викликати несправність у певній операційній системі чи окремій прикладній чи сервісній програмі. Процес інфікування, «зараження» комп'ютера програмою-вірусом, а також його наступне «лікування», тобто виправлення помилок в роботі операційної системи, подібні до процедур, властивих медичній практиці. Саме тому програми-шкідники називаються **вірусами**, за їх подібністю до вірусів біологічних. Уперше комп'ютерні віруси з'явилися на початку 70-х років, коли в США було виявлено досить велику кількість шкідливих програм [1].

Класифікація комп'ютерних вірусів. Учені зазначають, що комп'ютерних вірусів існує десятки тисяч, «але найбільш поширених нараховується 40–50» [8: 85]. Комп'ютерні віруси класифікують по-різному, найзагальніша класифікація нараховує чотири типи основних вірусних програм: завантажувальні віруси, файлові віруси, макровіруси, мережеві віруси.

Завантажувальні віруси – це шкідливі програми, котрі проникають у завантажувальний сектор диска. Якщо таким типом вірусу інфіковано системний диск, із якого відбувається завантаження системи, тоді код вірусу отримує управління над комп'ютером.

Файлові віруси інфікують файли, додаючи свій код у початок, середину або у кінець файлу. Такі файли залишаються працездатними, але крім свого коду виконують також і код вірусу.

Макровіруси – це в основному файлові віруси, котрі використовуються у файлах текстових редакторів та електронних таблиць й активізуються при відкритті файлів.

Мережеві віруси – це спеціальні шкідливі програми, які для свого поширення використовують можливості комп'ютерних інтра- та інтермереж. Мережеві віруси на сьогодні в основному поширюються завдяки електронній пошті.

Окремо слід сказати про так звані *троянські програми* (англ. *Trojans*), котрі виконують шкідливі дії на комп'ютері замість потрібних, або паралельно з ними [1]. Програма такого типу має назву *троян*, *троянський кінь*, *троянська програма*, *троянський вірус* тощо. Троянські програми називають саме так під впливом загальновідомого образу з грецької міфології – троянського коня як символу хитрощів, підступних намірів.

Назви комп'ютерних вірусів. Переважно назви комп'ютерних вірусів у сучасній українській мові запозичені з англійської мови, оскільки вони мають англومовні імена, а в українській існують як дослівно перекладені слова чи словосполучення. Спеціалісти та звичайні користувачі ПК роблять буквальный переклад таких назв українською мовою, дуже рідко надаючи шкідливим програмам адаптовані українські назви. Виняток становлять віруси, створені україномовними чи російськомовними користувачами, котрі зберігають у своїх назвах поняття, знайомі таким користувачам (наприклад, *вірус Динамо*, що має назву київського футбольного клубу).

Аналізуючи назви комп'ютерних вірусів, їх можна чітко розділити на кілька груп: назви комп'ютерних вірусів за місцем виникнення, за датою активації, за дією, за кількістю байтів, за характерним текстом, візуальним ефектом, за автором тощо.

Назви комп'ютерних вірусів за місцем виникнення. Назви такого типу зберігають у собі географічні назви, де уперше було введено у дію вірус. У назві такого вірусу або маємо прикметник, утворений від географічної назви, і тоді це переважно двокомпонентні словосполучення типу *ізраїльський вірус*, або це просто одинична географічна назва, що вказує на місце виникнення вірусу (*Єрусалим*).

Ізраїльський вірус (інша його назва *Єрусалим*) уперше був виявлений в Єрусалимському університеті (Ізраїль) 1987 року. Він досить відомий в історії комп'ютерної вірусології тим, що у свій час його поширення уперше набуло характеру пандемії серед комп'ютерних систем.

Найвідоміший із таких вірусів – це *віденський вірус*. Він є одним із перших примітивних вірусів, котрий виявили у Відні. При завантаженні у пам'ять комп'ютера цей вірус інфікує всі com-програми.

Пакистанський вірус, розроблений братами Амджатом і Базит Алві у 1986 році, був виявлений улітку 1987. Шкідлива програма повинна була покарати місцевих піратів, що крадуть програмне забезпечення у їхньої фірми. У програмі значилися імена, адреси і телефони братів, і це перший стелс-вірус (вірус-невидимка) – при спробі читання зараженого сектора він «підставляє» його незаражений оригінал.

Лехайський вірус. Його назва пов'язана із назвою Лехайського університету (США), і він був запущений у роботу в листопаді 1987. Протягом декількох днів цей вірус знищив вміст сотень дискет з бібліотеки обчислювального центру університету і особистих дискет студентів. За час епідемії вірусом було заражено близько чотирьох тисяч комп'ютерів.

Назви комп'ютерних вірусів за датою активації. Окрему групу назв вірусів становлять програми, котрі іменуються за датою, коли вони активуються. Наприклад, назва вірусу *Чорна п'ятниця* (англ. *Black friday*) мотивована тим, що якщо час роботи з інфікованим програмним забезпеченням приходить на п'ятницю 13-го числа, то заражені ним файли знищуються. Інша назва цього вірусу – «*П'ятниця, тринадцяте*».

Назви комп'ютерних вірусів за кількістю байтів. Дуже часто, псуючи програмне забезпечення комп'ютера, віруси дописують до окремих файлів свої інфіковані байти, збільшуючи довжину файлів на певну кількість інформації, що перешкоджає роботі з ПК. Такі віруси мають у своїх назвах цифру, що позначає кількість байтів. Це, до речі, робить такі назви схожими на номенклатурні назви. Переважно найменування такого типу дублюють уже існуючі образні назви вірусів і використовуються переважно фахівцями. Це такі назви, як *вірус-648* (друга назва *віденського вірусу*), *вірус-1701* або *вірус-1704* (друга назва вірусу *Каскад, Водоспад*), *вірус-1813* (друга назва *ізраїльського вірусу*), *вірус-1800* – (друга назва вірусу *Чорний месник*) і т. п.

Назви комп'ютерних вірусів за дією, яку вони виконують в ОС. Яскравим прикладом є вірус *Перезавантаження* (англ. *Restart*), котрий таким чином інфікує будь-яку програму, з якою працює користувач, що вона при запуску призводить до перезавантаження системи (відбувається дія кнопок Ctrl+Alt+Del).

Назви комп'ютерних вірусів за візуальним ефектом. Окрема група назв – це найменування вірусів, мотивоване тим візуальним ефектом, який вони спричиняють на екрані монітора. Сюди належать назви:

- *Каскад, Водоспад* (англ. *Cascade*) – вірус спричиняє обсіпання символів на екрані, що супроводжується характерним шелестінням,

- *Чорна діра* (англ. *Black Hole*) – при виведенні інформації на дисплей у нижньому лівому куті екрана з'являється чорний прямокутник (діра),

- *Пінг-понг* (англ. *Ping-pong*) – на екрані починає стрибати м'ячик від пінг-понгу,
- *Італійський стрибунець* (англ. *Italian Bouncing*) – інша назва вірусу *Пінг-понг*,
- *М'яч, М'ячик* (англ. *Ball*) – на екрані починає стрибати м'ячик, як і у вірусі *Пінг-понг*.

Останні три назви часто позначають один і той же вірус, котрий час від часу викликає на екран ПК ромбик, квадратик чи щось схоже на м'яч, який, переміщуючись по екрану, відбивається від його рамок. Візуально ми бачимо щось схоже на пінг-понг на екрані.

Назви комп'ютерних вірусів за характерним текстом. Одним із перших таких вірусів була шкідлива програма *Penttilia* (англ. *Creeper*). При активації цього вірусу на екран виводилося повідомлення «*Я penttilia: схопіть мене, якщо зможете!*» (англ. «*I'm the Creeper: catch me if you can!*»).

Інший такий вірус має назву «*Я люблю вас!*» (англ. «*I love you!*»), ним у травні 2000 року за кілька годин було заражено мільйони комп'ютерів.

Вірус *Темний месник* (англ. *Dark avenger*) (інші його назви *Eddi* (англ. *Eddie*), *Софія* (англ. *Sofia*)) одержав свої назви за текстовим рядком «*Eddi живе ... десь у часі. Ця програма була написана у місті Софія (С) 1988-89 Чорний месник*» (англ. «*Eddie lives ... somewhere in time. This program was written in the city of Sofia (C) 1988-89 Dark avenger*»), що спливав на екрани при активації.

Вірус *Закам'янілий* (англ. *Stoned*) так називається, оскільки під час завантаження системи на екран просто видається текст «*Ваш ПК зараз закам'янілий*» (англ. «*Your PC is now Stoned*»), після чого робота продовжується далі.

Назва вірусу *Марихуана* (англ. *Marijuana*) мотивована фразою «*Легалізуйте Марихуану!*» (англ. «*Legalise Marijuana!*»), яка спливає при завантаженні інфікованої системи.

Вірус *Динамо* (англ. *Dinamo*) видає на екран фразу: «*Динамо (Київ) – чемпіон!!!*» (англ. «*Dinamo (Kiev) – champion!!!*») – звідси й назва.

Назва вірусу «*До побачення!*» (англ. «*Bye!*») також мотивована текстом, що впливає при завантаженні системи.

Назви комп'ютерних вірусів за автором. Особливу групу становлять назви вірусів, котрі зберігають у собі імена своїх авторів. Оскільки написання і поширення вірусів – кримінальна справа, то такі випадки збереження імен авторів у назвах програм-шкідників дуже рідкі. Відомим є вірус або черв'як *Morppica* (англ. *Morris Worm*), котрим у 1988 році Роберт Морріс-молодший,

аспірант факультету інформатики Корнельського університету, інфікував велику кількість комп'ютерів.

Отже, назви комп'ютерних вірусів у сучасній українській мові переважно мають англломовне походження, а в українській адаптуються у вигляді прямих кальок. Віруси, створені україномовними користувачами, мають власне українські назви. Назви комп'ютерних вірусів можна чітко розділити на кілька груп: назви комп'ютерних вірусів за місцем виникнення, за датою активації, за дією, за кількістю байтів, за характерним текстом, візуальним ефектом, за автором тощо.

Література

1. Вікіпедія. Комп'ютерний вірус // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/>
2. Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології (ТКСНТТ) // Режим доступу: <http://lp.edu.ua/>
3. Кищик А. С. Безеквівалентна комп'ютерна лексика та способи її перекладу // Соціально-гуманітарні проблеми сучасної молоді в Україні: матеріали молодіжної конференції, 23–24 квітня 2010 року / Відп. за вип. Л. П. Валенкевич. – Суми: СумДУ, 2010. – Ч. 2. – С. 173–175.
4. Ніколаєва А. О. Структурно-семантична характеристика термінології програмування, комп'ютерних мереж та захисту інформації: Дис ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ніколаєва Алла Олексіївна; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002. – 190 с.
5. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Монографія. – К.: Центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
6. Тищенко О. М. Стиль мови Інтернет-спілкування в Національному корпусі української мови // Лінгвостілістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка. Зб. наук. праць, присвяч. 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / Відп. ред. академік НАН України В. Г. Складенко. – К., 2007. – С. 362–367.
7. Чемеркін С. Г. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси. – К., 2009. – 240 с.
8. Шарапов О. Д., Дербенцев В. Д., Семьонов Д. Є. Економічна кібернетика: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2004. – 231 с.

Джерела

- Все про віруси // Режим доступу: <http://virusy.org.ua/index/0-4>
- Деякі «класичні» приклади комп'ютерних вірусів // Режим доступу: <http://referat.repetitor.ua/>
- Загальна характеристика вірусів та боротьба з ними // Режим доступу: <http://referatfolder.org/ua/>

Комп'ютерні віруси та антивірусні програми // Режим доступу: <http://www.slideshare.net>

Larysa BONDARCHUK

Names of Computer Viruses in Modern Ukrainian Computer Sub-language.

The article analyzes the peculiarities of the origin, formation and operation of computer virus names in the modern Ukrainian language, and classification of computer viruses. An attempt is made to classify the names of computer viruses on several key indicators: the place of origin, number of bytes, author, date activated, action, visual effects and more.

Лариса Кравець

Метафоризація почуттів в українській поезії ХХ ст.

Почуття є емоційним процесом, який виражає суб'єктивне оцінне ставлення до матеріальних або абстрактних об'єктів. До почуттів психологи відносять любов, кохання, радість, цікавість, здивування, захват, гнів, страх, сум, сором та ін. Про мовне вираження почуттів писало багато українських і зарубіжних дослідників. Детальний аналіз метафоризації психологічної лексики російської мови представила у своїй праці «Метафора в мові почуттів» Н. Д. Арутюнова.

Метою нашої статті є виявлення специфіки метафоризації почуттів в українській поезії ХХ ст.

Українська поезія ХХ ст. в метафоризації почуттів відображає загальну тенденцію їх екстериоризації, тобто представлення як чогось окремого від людини, але водночас такого, що перебуває з нею в певних (дружніх або ворожих) стосунках [1: 386]. Почуття у віршових текстах постають як істоти, рослини, тварини, явища природи, стихії, предмети тощо, які взаємодіють між собою та впливають на людину або людина на них: *хто в сизій темряві халуп // не погасив вогню надій* [Малишко: 155], *радість-мальва на устах* [Вовк: 52], *прокидалась втіха блідолиця* [Теліга: 31], *птиця-страх* [Римарук: 36].

Аналізуючи предикати, які обслуговують імена почуттів, Н. Д. Арутюнова припускає, що панівним, напевно, є уявлення про почуття як рідке тіло,

яке наповнює людину, її душу, серце, які сприймаються як місткість [1: 389]. Дослідниця зауважує, посилаючись на В. В. Виноградова, міфологічне походження цих уявлень та належність їх до сфери загальнолітературної семантики дворянської мови кінця XVIII – початку XIX ст. [1: 389]. Метафори, що ґрунтуються на згаданих уявленнях, присутні й у віршових текстах XX ст., проте їх кількість варіюється залежно від виду почуття. Як рідину, яка асоціюється з водою, українські митці переважно уявляли *радість* і *горе*, рідше – *жаль* і *щастя*. Сукупність почуттів однаковою мірою осмислювали і як рідину, і як рослини, і як вогонь.

Аналогізуючи почуття з водою, митці профілювали змінність почуттів, їх кількість та інтенсивність вияву. Так, сильні почуття називали *морем*, *зливою*, *повінню*, *кипінням*, а слабкі – *краплею*. Основою таких метафор, за словами Н. Д. Арутюнової, є певні особливості рідини, зокрема те, що «рідкий стан речовини найбільш рухливий, змінний, легко потрапляє в полон стихії, має багатобальну шкалу градацій різних станів і температур – від штилю до шторму, від крижаної холодності до кипіння – і водночас позбавлений дискретності» [1: 390].

В осмисленні таких почуттів, як *надія*, *любов* і *кохання*, переважали асоціації із рослинним світом. Зокрема, *надію* метафоризували з використанням мовних знаків *цвісти*: *тепер ще квітка дійсності надією цвіте* [Антонич: 216], *відцвітати*: *яскраві надії бажання // все відцвітає* [Вовк: 392], *в'янути*: *зів'яли надії мої навесні* [Чупринка: 82], *квіти*: *квітки надій в тернах розпуки* [Олесь: 141], *надії квіти пурпурові* [Малишко: 441], *коріння*: *сплітають надій коріння* [Малишко: 515].

Аналогізація почуттів із квітами ґрунтується на особливостях розвитку рослин та їх зовнішніх характеристиках: за сприятливих умов рослини добре ростуть і зацвітають, милуючи око красою квітів, а за несприятливих умов вони в'януть і гинуть. Відповідно появу і розвиток почуттів пов'язують із ростом, цвітінням, квітами, а їх ослаблення чи зникнення – із в'яненням, усиханням рослини.

Позитивні і негативні почуття, інтенсивність їх вияву в українській поезії метафоризували шляхом проектування властивостей донорської зони *вогонь* з використанням відповідних мовних знаків, серед яких *вогонь*, *іскра*, *полум'я*, *пожежа*, *жар*, *горіти*, *догоряти*, *попіл*: *розпаливши світлим зором // дивне полум'я в мені* [Чупринка: 95], *а тепер в кожнім серці пожежу пригаслу // розпалили ви знову – спаливши життя* [Теліга: 57], *в душі гуцула // словом ніжним ти вогонь роздула* [Павличко: I, 126]. З вогнем найчастіше асоціювали *щастя*: *давнього щастя полум'я знову // я розпалю* [Чупринка: 93],

щастя жар [Малишко: 318], *догорає, попеліє дивне щастя* [Теліга: 27]; **надію**: *хто в сизій темряві халуп // не погасив вогню надій* [Малишко: 155]; **скупність почуттів**: *в чийх очах не заблищала іскра // напівкохання чи напівжурби* [Рильський: II, 205]. Сильні почуття називали *вогнем, багаттям, полум'ям, пожежею*, а слабкі – *іскрою, жаром*. За допомогою відповідних мовних знаків передавали також стадії розвитку почуттів. Так, зародження якогось почуття аналогізували з *іскрою*: *кожен бачив іскорку надії* [Малишко: 249], а його зникнення – із *догоранням, попелом* тощо: *а пориви-стріли // в душі молодій // забилися у попіл // погаслих надій* [Олесь: 518].

Почуття **жalley, горя** та **радіості** в українській поезії ХХ ст. лише зрідка осмислювали в термінах донорської зони *вогонь*, водночас ці почуття часто пов'язували із відчуттям, яке викликає в людини дотик до вогню – пекти. В основі цих асоціацій лежить давня традиція осмислення окремих емоцій як вогню, про що свідчить, зокрема, етимологія слів *горе, печаль*, які пов'язані відповідно із *горіти* та *полум'я, жар* [ЕСУМ: I, 565]. «Навіть за відсутності реальної історичної залежності слів із значенням сильного емоційного збудження від позначень вогню, – наголошує Н. Д. Арутюнова, – імені почуття інколи приписують відповідну народну етимологію, що вказує на органічність асоціацій між поняттям вогню і деякими поняттями емоційного ряду» [1: 393].

Трапляються в українській поезії ХХ ст. й випадки осмислення різних почуттів та емоцій як *вітру, бурі, хуртовини* або *стихії* загалом: *і в бурі пристрасті, жаги й одчаю // в її знеможених руках // шаленства прапор полум'ям замає // й горітиме в віках* [Клен: 32], *стихії смутку і любові* [Костенко: 535]. Метафори такого типу профілюють силу почуттів та емоцій, їх стихійність, спонтанність, невідладність розуму.

У віршових текстах ХХ ст. **надію, горе, щастя**, рідше **радість** асоціювали також із *людиною*: *щастя – дитина мала // з оком, як клепоть блакиту* [Лепкий: 137], *і за руку старе горе // веде горе молоденьке, // веде горе порід гору // від лиману полянами. // І говорить старе горе // молоденькому на вухо: //– Ти підеши по нежонатих, // а я піду по сімейних, // будем з ними зимувати // і не будем знати горя* [Вінграновський: 319].

Окремі українські поети зображували **радість** та **щастя** крилатими або осмислювали їх як птахів: *у щастя людського два рівних є крила: // троянди й виноград, красиве і корисне* [Рильський: IV, 136] *б'ється щастя птах* [Малишко: 340], *надії Голуб* [Антонич: 230]. У такий спосіб автори профілювали душевне піднесення і водночас минулість цього стану.

В українській поезії ХХ ст. метафорично осмислювали різні почуття, але найчастіше в центрі уваги митців опинялися любов та кохання.

Любов і кохання позначають близькі, проте не тотожні почуття. Близькість їх виявляється тільки в значенні «почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі», проте і в цьому випадку вони відрізняються між собою. В. І. Кононенко, вказуючи на відмінність між цими поняттями, зазначає: «Кохання – почуття, звичайно окреслене поетично, з відтінком піднесеності, найчастіше менш тривале і стійке, але більш одухотворене.. Любов характеризує почуття випробуване, витримане часом, здебільшого більш глибоке, зважене, водночас і більш спокійне, «дозріле» [6: 113]. Інші значення слова «любов», зокрема: 2) почуття глибокої сердечної прихильності до кого-, чого-небудь; глибока повага, шанобливе ставлення до людини; 3) інтерес до чого-небудь; внутрішній, духовний потяг до чого-небудь; пристрасть до чого-небудь [СУМ: IV, 564], виходять за межі позначення інтимних почуттів у соціальну та духовну сфери.

У українській літературі любов і кохання завжди були об'єктами поетизації, проте способи їх вираження у віршовому тексті постійно змінювалися. За словами С. Павличко, «Любовний вірш, як і любовний дискурс, належав до найбільш нерозвинутих в українській традиції. До «Зів'ялого листя» Івана Франка любов не мала своєї мови, за винятком народницьких, фольклорних кліше» [7: 108]. З появою модернізму зображення любові докорінно змінилося: вона втратила платонічність і набула еротизму, сексуальності, гріховності. Прикладом цього може бути творчість В. Пачовського, в якій вираження почуттів ліричного героя підкреслено сексуальне, з багатьма фізіологічними подробицями. Лірика В. Пачовського близька до альбомної, але в ній відбувається, за словами Т. Гундорової, «десакралізація романтичного поетичного вислову», «руйнування самого ідеального поетичного значення, його деромантизація» [2: 251].

Модерністи, будучи спрямованими на пошук ще не використовуваних способів відтворення почуттів, виробили нову мову не відразу. У М. Вороного, наприклад, любов у більшості випадків платонічна, декоративна, описана як предмет: *любов – це талісман, // урочий подарунок, // любов – кип'ячий трунок // з ілюзій та оман* [Вороний: 138]. Ця ж модель трапляється і в поезії Л. Костенко, де вона також не позначена еротизмом, але має набагато глибший смисл: *любов була єдиним талісманом, // а талісман ще звався – оберіг* [Костенко: 80]. У ній профільована сила почуття, яка допомагає вистояти людині у найскладніших ситуаціях.

Різноманітні моделі любовного дискурсу, на переконання С. Павличко, з'явилися тільки у 20-х роках у творах М. Хвильового, неокласиків, В. Сосяри, М. Семенка та ін. [7: 223-224]. Проте метафоризація любові і кохання в українській поезії з початку і майже до кінця XX ст. мала переважно підне-

сений, романтичний колорит: *моя любов така безтільна, // незмінно чиста й молода, // така свята, // пливе в уяві горда й вільна, // як в сяйві хмарка золота* [Чупринка: 394]. Лише порівняно невелика кількість метафор цього періоду позначені еротизмом: *я марно вчив граматику кохання, // граматику гріховних губ твоїх, – // ти утікала і ховала сміх // межі зубів затиснений захланних* [Стус: 93].

Піднесеним і водночас еротичним постає любовне почуття в інтимній ліриці І. Калинця. Наприклад, у збірці «Віно для княжни» воно не має безпосереднього мовного вираження в поетичних текстах, а передане, зокрема, через метафоризацію певних відчуттів, а також тіла і його частин, окремих жестів, фізіологічних процесів (*тієї ночі твої перси виносили // на червоних вістрях зблукані // ребрини пальців* [Калинець: I, 264], *смуги тіл // переломлених // у хвилі жаги* [Калинець: I, 266]). Цей еротизм у поезіях митця органічно поєднується із суспільно-протесними мотивами. «Калинець уміє передати найтонші нюанси діалогу закоханих – мову жестів, розкошування, болю, – зауважує М. Ільницький. – Та водночас ніжні слова кохання є лише прелюдією до «колискової / яка знає найласкавіші / у світі слова», а спільним небом закоханих мусить бути «небо Вітчизни» [4: II, 219].

У 90-х роках минулого століття відтворення любові / кохання у творах багатьох поетів набуло натуралістичності, буденності, стало зниженим. Відбулася свого роду підміна понять, коли замість почуттів любов'ю / коханням почали називати статеві контакти: *в пасоці кохань // рентгенознімки ночі – простирадла...* [Забужко: 170].

Основними донорськими зонами метафоризації любові і кохання впродовж ХХ ст. були когнітивні структури знань концептосфери *рослини*. Проте митці різних напрямів і стилів використовували її неоднаково. Так, якщо О. Олесь, ніби констатує, писав *в душі моїй – квітки, // квітки любові розцвітають* [Олесь: 621], то М. Вінграновський передавав почуття еротично, з окремими фізіологічними деталями: *зацвіли твої пальці першим цвітом любові* [Вінграновський: 284].

Метафоризація любові і кохання в українській поезії ХХ ст. відбувалася переважно за одними й тими ж моделями. Так, і любов, і кохання здебільшого осмислювали у термінах концептосфери *природа*, задіюючи донорські зони *рослини* та *вогонь*. На основі базової моделі *рослини* → *любов / кохання* окремі митці творили новаторські поетичні форми за допомогою прийомів синестезії. Поєднання різнорідних відчуттів (слухових, нюхових, дотикових і зорових) характеризує, зокрема, сугестійований образ любові Є. Маланюка: *співуче запашне тепло // на мить розквітлої любові* [Маланюк: 95]. Такий

«ефект пульсування образности, – як зазначає Т. Гундорова з посиланням на Ж. Дельоза, – складається через незбігання та зміщення серій «означуваного» й «означника» [2: 254] і є свідченням ускладненої поетики.

Якщо із рослиною асоціювали тільки почуття до особи протилежної статі, то із вогнем пов'язували також прояви любові в соціальній сфері: *і всю журбу, і віковичний спокій // огонь любові встане й спопелить!* [Малишко: 67], *заметемо вогнем любові межі, // перейдемо убрід бурхливй води, // щоб взяти повно все, що нам належить, // і злитись знову зі своїм народом* [Теліга: 23]. Цим пояснюється вища частотність використання мовних знаків донорської зони *вогонь* під час метафоризації любові.

Модель *вогонь* → *любов* є концептуальною метафорою міфологічного походження, яку виділив ще О. О. Потебня. Із донорської зони *вогонь* на рецепієнтну зону *любов* митці проектували різні властивості, про що свідчать мовні знаки *розпалювати*: *у серці розпалю любов, // любов до світла, до життя* [Лепкий: 267]; *горіти*: *моя любов горітиме яркіш // на всі віки, на тисячі століть* [Сосюра: 257]; *полум'я*: *так я відкрив, що полум'я любові, // плачі і радощі в моїй душі – // все з одності землі моєї й крові* [Павличко: II, 109]; *жар*: *і як у серці поєднати // розлуки лід, любови жар!* [Сосюра: 328]. Зниклі почуття, спогад про них називали *попелом*: *на душу попелом лягла // любов перегоріла* [Пачовський: 278].

Кохання метафоризували з використанням мовних знаків *пожежа*: *моє кохання – // можар душі, і кожний згук // мого крилатого признання // В огні згоряє, повний мук* [Олесь: 573]; *полум'я*: *Отак і ми без каяття, // Без сумніву й вагання // Кидаємо своє життя // У полум'я кохання* [Луків: 5]; *догоріти*: *про кохання, що вже догоріло* [Сосюра: 301].

І *любов*, і *кохання* в українській поезії ХХ ст. асоціювали також із *медом*, профілюючи приємність цих почуттів: *мед любові випивай // З золотої чари* [Пачовський: 139], *прозорий мед любові* [Филипович: 105], *Медом кохання гусли очі, як соти* [Калинець: I, 39]. Із *вином* українські митці переважно пов'язували кохання: *кохання золоте вино* [Ольжич: 45], *вином кохання напосні наші очі* [Калинець: I, 72]. Відповідно стан закоханості характеризували як *сп'яніння*: *слов'ї за твоєю хатою // виливають кохання хміль* [Олійник: III, 14], *і ми хмільні не од вина – // ми від кохання п'яні* [Луків: 81]. Ці метафори профілюють втрату здатності тверезо й самокритично оцінювати реальну дійсність під впливом почуттів. У літературі існує також традиція характеризувати *любов* як отруту, проте поети ХХ ст. такі метафори використовували зрідка: *любов – отрута // і од неї ліків на землі нема* [Сосюра: 532]. У наведених рядках профільовано згубний вплив почуття на людину.

Із загальною тенденцією осмислювати почуття як рідке тіло пов'язана метафора *пити любов* [Малишко: 522]. Вона цілком узгоджується із метафорою *вино любові / кохання* і може розглядатися як деталізація цієї моделі.

Трапляються в українській поезії ХХ ст. також антропоморфні метафори любові та кохання: *любові нашої обличчя не люблю* [Вінграновський: 201], *лише Любов одна не знає міри // й тримає нас руками обома!* [Драч: 347], *моя любов // з очима кольору // чекання* [Майданська: 45]; *тобі, Кохання, Золота Царице, // ми заховали вікову лампаду!* [Теліга: 22]. Основою цих метафор може бути антична традиція співвідносити любов / кохання із антропоморфним образом, зокрема богинею Афродітою (у грецькій міфології) або Венерою (у римській міфології).

Квітами богині кохання й у греків, і в римлян були, зокрема, троянда та мак. У поезії ХХ ст. ці квіти також асоціювали із високими почуттями: *а у мене в серці – рожі // і сміються солов'ї* [Сосюра: 294], *вечоровими фіолетами // зацвітає на серці мак* [Малишко: 377]. Серед тварин богині кохання й у греків, і у римлян був голуб, тому осмислення любові як голубки цілком відповідає традиції: *свою любов, голубку швидкокрилу, // давно я випустив на білий світ, // аби вона будила сонце в морі, // воркуючи ім'я лиш Беатріче* [Осьмачка: 133].

Високе і водночас складне почуття любові або кохання не завжди пов'язане із позитивними переживаннями, що також знаходить вираження у віршових текстах: *але з тіла, що догорає, // хто кохання зніме тягар?* [Плужник: 314], *світяться – о світлячки, світанки, // поцілунком вмивані світи, // пальчики коханки-каторжанки // з каторги любові-німоти* [Драч 82]. Аналогізація кохання і любові з тягарем, каторгою виражає не стільки негативну оцінку почуттів, скільки їх складність і багатогранність. Широка гама переживань людини, пов'язаних із коханням, виражена також у рядках О. Теліги: *тремтить кохання на розквітлх квітах, // в зітханнях вітру і на крилах співу, // в сльозах пекучих, уночі пролितих, // в стрілі образи і в пожежі гніву* [Теліга: 22].

Крім наведених метафор, українські митці винаходили нові індивідуально-авторські способи осмислення любові і кохання, профілюючи різні властивості реципієнтної зони: *любов – солома, і сірник не згас* [Вінграновський: 347], *від мене йдеш, немов душа од тіла, // так легко підіймаєшся угору, // а я в стіні забутого собору // любові нашої лежу зітліла* [Майданська: 191]. Стан закоханості поети передавали також описово, шляхом метафоричних проєкцій на реципієнтні зони, асоціативно пов'язані із реципієнтною зоною любові / кохання: *твоє ім'я квітки шепочуть, // зітхає вітер по тобі* [Сосюра: 498], *екстазу люльку розкурював Бог кохання* [Калинець: І, 39].

Отже, метафоризація любові / кохання впродовж XX ст. еволюціонувала від народницької платонічності через чуттєвість, еротичність до натуралізму постмодерністів.

Сум, а також пов'язані з ним **смуток**, **журба**, **печаль**, **туга** належать до часто опоетизовуваних емоційних станів людини. У творчості окремих поетів (наприклад, представників «Молодої Музи» і «Української хати») вони виступають домінантами, визначаючи тип мовомислення.

За Словником української мови в 11-ти томах **сум** – це невеселий, важкий настрій, спричинений горем, невдачею і т. ін.; сумний, зажурений вираз (обличчя, очей і т. ін.); вияв пригніченості, душевного болю (в музиці, пісні і т. ін.) [СУМ: IX, 834]. Синонімами до цього слова виступають *смуток*, *журба*, *печаль*, *туга*, *жалоші*, *нудьга* та ін. [ССУМ: II, 705]. Це не абсолютні синоніми, оскільки кожне із слів характеризується наявністю певних відтінків значень.

Сум, *смуток* а також поетичні *жура*, *зажура* – це несильні, неглибокі і короткочасні емоції, пов'язані із невдоволенням людини і спричинені якоюсь її невдачею. В окремих випадках вони можуть бути навіть приємними, про що свідчать відповідні предикати: *усміхнений сум* [Пачовський: 227], *в душі я ставлю світлий парус, бо в мене в серці сум* [Тичина: I, 38], *а вечір на лице срібlistий сум несе* [Антонич: 240], *о які прекрасні // шовкові смутки* [Стус: 323], *тихо входить лагідна жура // і сіда між ними у світлиці* [Олійник: II, 69], *і по клавішах сивого смутку // ходять сині сумні слони* [Драч: 348].

Туга – найсильніше, інтенсивне і тривале почуття (напр., туга за батьківщиною), що характеризується найбільшою неприємністю переживань. В українській поезії XX ст. туга часто мала негативне емоційно-експресивне забарвлення: *затопила чорна туга // мого серця береги* [Олесь: 556], *душу міцно обгорнула // туга навісна* [Чупринка: 77], *крає моє серце, крає туга люта* [Сосюра: 532]. Проте у творчості окремих письменників вона набувала позитивної характеристики. Наприклад, світла туга у Б. Лепкого, «цієї просвітленості, – за словами М. Ільницького, – надає їй те, що плинність конкретного прояву життя, конечність кожної окремої людської екзистенції заперечується нетлінністю й невмирущию творчості, поезії, краси – духовністю, створеною людиною» [5: 336]. Подібна характеристика туги трапляється і в поезії інших митців: *засміялося серце у тузі* [Тичина: I, 51], *довго слухав місяць тугу золоту* [Сосюра: 224], *ніжна туга в колиханні верховіття* [Вовк: 98].

Нудьга, *хандра* – стан людини викликаний її бездіяльністю, відсутністю інтересу до життя, до своїх занять тощо. Цей стан може тривати довго, перетворюючись у хронічний. Українські митці XX ст. порівняно рідко метафоризують нудьгу, надаючи їй переважно негативного емоційно-оцінного за-

барвлення: *з-під стріх // сіра нудьга визирає* [Лепкий: 137], *гріха гарячка та хандри липкий намул* [Рубчак: 48].

Печаль, журба займають проміжне місце між сумом, тугою, нудьгою, зближуючись то з тим, то з тим поняттям. *Печаль* в українській поезії ХХ ст. означають слова *гірка* [Свідзінський: 219; Костенко: 293; Олійник: II, 48; Павличко: II, 27], *крижана* (Павличко: II, 392), *глибока* (Олійник: I, 37; II, 47; II, 48); *журбу* – *сліпа* [Филипович: 99], *безкрая* [Сосюра: 328], *гірка* [Малишко: 32], *тверда* [Павличко: II, 58], а також *лагідна* [Олійник: II, 69].

Спектр значень слів *сум, туга* в українській поезії ХХ ст. набагато ширший, ніж зафіксований Словником української мови. У поезіях окремих митців вони осмислені й у зв'язку з людським життям, його плінністю, минуністю, й у зв'язку з історичною пам'яттю, колишньою славою, втраченою волею, й у зв'язку із суспільними подіями, що відбувалися за життя автора. У таких випадках *сум, туга* постають як філософські категорії, як концепційні доміанти лірики (Б. Лепкий, П. Карманський, П. Тичина, Л. Костенко та ін.). Вони часто пов'язані із *думкою, пам'яттю, спогадом*, які не тільки становлять індивідуальний досвід, а й спричинені знаннями, в яких досвід ліричного героя переплітається із досвідом народу, його історичною пам'яттю. Названі психічні процеси виступають то як джерело емоцій, то виникають під їх впливом: *і чую – спогад, повний смутку, // в червоножилах тисне кров* [Плужник: 148], *так думки печаль прополоскала, // що, як сад під зливою, живу* [Костенко: 329], *вітер журби відсіває // згадки зерня від полови* [Калинець: I, 137], *лишається легіт-сум, // торкає струни спогадів, // що тихо бринять, переливаючи // пережите в мелодію* [Вовк: 353].

Тугу викликає також сильне бажання повернутися на батьківщину: *коли тебе сурма твоєї туги // покличе знов у рідний дальній край* [Клен: 78]. Джерелами *суму і туги* в поезії аналізованого періоду виступали також *любов: не бійся смутку, що пливе // з великої любові* [Рильський: III, 286]; *розлука: і туга розлуки безкрая // у серці моїм ожива* [Сосюра: 410].

У творчості Б. Лепкого туга визначає романтичний тип світосприйняття і мислення автора і виступає концепційною доміантою його лірики та водночас вона не залишається незмінною, а постійно еволюціонує, набуваючи поступово виразних ознак безпосереднього людського переживання. Залишаючись і в модерністичній поезії митця панівною, туга метафоризується інакше. Це є одним із свідчень того, що модерністичні риси творчості митця не заперечують традицію. «Вони, – як наголошує М. Ільницький, – виростають із цієї традиції і збагачують її новими мотивами, образами, формами» [5: 334]. Поети-модерністи у прагненні створити універсальний образ спиралися на традицію романтизму [5: 334].

Сум, туга, печаль стали атрибутами модерністичної поезії початку ХХ ст., тому їх метафоризація найчастіше трапляється у віршових текстах цього періоду. Здебільшого названі емоції митці осмислювали за аналогією до людини, що зумовлено впливом фольклорної традиції. Проте у фольклорних метафорах сум персоніфікований через якусь одну характерну для людини дію і виражений в лаконічній формі: *сум (туга) обгортає, бере, обіймає, обхоплює, наводить*. Модерністи осмислюють сум масштабніше, психологізують його і виражають переважно у розгорнутих метафоричних конструкціях: *Стежка-ми попід гаєм // Бездомний сум блукає. // Обходить перелоги, // Рахує панські стоги, // Обходить хлопські ниви // І плаче, нещасливий* [Лепкий: 62].

Розгорнуту метафору явища природи (сумерку) та емоційного стану людини (туги) представив у поезії «В годину сумерку» П. Карманський: *і чорний сумерк йде полями, // веде за руку скорбну тугу. // Ідуть бліді, німі, спокійні, // калічать на кремінню ноги // і розпачливо, безнадійно // підходять під сільські пороги. // Як діти, що шукають мами, // ідуть з плачем все далі й далі // і розсівають між хатами // пекучі сльози і печалі. // І жаль мені, і я прохаю, // щоби в моїм спочили домі. // Ввійшли. Дивлюся... я їх знаю! // Та ж се мої старі знайомі!* М. Ільницький, аналізуючи творчість поета, так охарактеризував цю метафору: «Цей спосіб олюднення сумерку, ця персоніфікація болно надала конкретному зображенню узагальнення, нового ширшого й глибшого звучання. Хист митця у тому, що цей момент узагальнення він не зводить до якогось загальника, абстракції, не позбавляє його реальних обрисів і подає цей метафізичний стан як побутовий, близький і зрозумілий кожному. І калічення ніг по камінню, і пороги, по яких доводиться йти за шматком хліба, і розсіяні між хатами сльози-перли – всі ці сільські, побутові атрибути доростають до рівня знаків, кодів поетової свідомості, не втрачаючи психологічну мотивацію» [5: 289].

У творах окремих митців ХХ ст. сум і туга мали екзистенціальний характер, постаючи в єдності як категорія існування людини (В. Свідзинський, Є. Плужник, Л. Костенко, В. Стус та ін.): *ця прірва прикінця, уламок цей // злютованої висі й падолю, // оцей двогорбий замір родива, // ця туга на однім крилі – // усе назначено до тебе ще* [Стус: 275]. Екзистенціальні сум і тугу українські поети іноді пов'язували із творчістю: *росла у тілі передсмертна втома, // передпісenna туга – у душі* [Костенко: 380]. Відображений у поезії ХХ ст. і їх зв'язок із самотністю, що відповідає літературній традиції: *ти весь – на бережечку самоти, // присмоктаний до туги, ніби равлик, // від вибухлої злості занепалий, // не можеш межі болю осягти* [Стус: 71].

Із внутрішнім станом людини часто гармонує природа. Якщо в поезії ХІХ ст. відповідність внутрішнього стану людини і стану природи передавали

за допомогою пералелізму, то в поезії ХХ ст. їх осмислювали у взаємозв'язку і взаємодії та виражали у формі метафоричних конструкцій: *сама втекла в сніги, у глухомань, // щоб віднайти душевну рівновагу. // І віднайшла – гірку печаль світань, // і п'ю, немов невивроджену бразу* [Костенко: 293].

Отже, метафоризація внутрішнього світу людини в українській поезії відбувалася впродовж усього минулого століття, поступово еволюціонуючи. Метафоризація кожної із реципієнтних зон позначена певною специфікою, зумовленою лінгвокогнітивними та соціокультурними чинниками, проте спільні тенденції все ж простежуються. Зокрема, основними донорськими зонами метафоричних проєкцій на переважну більшість реципієнтних зон були когнітивні структури концептосфери *природа*. В осмисленні почуттів українськими поетами ХХ ст. помітною є екстериоризація, тобто представлення як чогось окремого від людини, але водночас такого, що перебуває з нею в певних (дружніх або ворожих) відносинах. *Радість і горе*, рідше – *жаль і щастя* українські митці аналогізували з рідиною. Сукупність почуттів осмислювали і як рідину, і як рослини, і як вогонь. *Надію, горе, щастя*, рідше *радість* асоціювали також із *людиною*. Помітно еволюціонувала у поезії ХХ ст. метафоризація *любви / кохання*, а також *суму, туги*.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – 896 с.
2. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурс раннього українського модернізму [вид. 2-ге, перероб. та доп.] – К.: «Часопис Критика», 2009. – 448 с.
3. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
4. Ільницький М. На перехрестях віку: у 3 кн. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Кн. II. – 2008. – 703 с.
5. Ільницький М. На перехрестях віку: у 3 кн. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Кн. III. – 2009. – 904 с.
6. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу. – К. – Івано-Франківськ: «Плай», 2004. – 248 с.
7. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: [монографія]. – К.: Либідь, 1997. – 360 с.
8. Сютя Г. М. Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи: [монографія]. – К.: Інститут української мови НАН України: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 164 с.

Лексикографічні джерела

- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови: В 7 т. [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006.
- ССУМ** Словник синонімів української мови: у 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 2001.
- СУМ** Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

Larysa KRAVETS

Metaphorization of feelings in the Ukrainian poetry of the 20th

The article analyses metaphorization of feelings in the Ukrainian poetry of the 20th century. The undertaken analysis has established that the main trend in the poetic comprehension of feelings is exteriorization. The work proves that the main source domain of metaphorical mappings on the overwhelming majority of target domain were cognitive structures within the concept sphere of *nature*.

Валентина Титаренко

Критерії виділення та методологічні аспекти дослідження запозичених слів (на матеріалі актових книг північноукраїнського ареалу)

Іншомовні впливи на північноукраїнський варіант літературно-писемної мови XVI – XVII ст. відбувалися за різних умов: при взаємодії споріднених мов, які мали подібну структуру (польська, чеська); при взаємодії неспоріднених мов (латинська, германські, тюркські, литовська, грецька, іранська, перська тощо); можливе запозичення низки слів іншомовного походження в літературно-писемну ділянку безпосередньо з діалектів української мови, тобто з розмовної стихії. Зазначимо, що взаємодія мов може відбуватися не обов'язково за обставин двомовності [3: 4, 5]. Взаємні впливи різних мов залежать від географічного сусідства, рівня і різновиду культури, політичних відносин [29: 69].

У північноукраїнських текстах наявні запозичення як спільнослов'янського періоду (*бод(н)я* (Житомир, 1609 ДМВН: 138; Житомир, 1611 АКЖГУ: 55) (двн. *butin*, нлат. **budina*, гр. *πυτινη* [ЕСУМ I: 221]); *гри(д)ня* (Володимир, 1577 ВГ: 174) (запозичення з давньоскандинавської мови варягів; дієсл. *grid* 'служба у когось, право на притулок' [ЕСУМ I: 594]); *млынъ* (Луцьк, 1545 ЛЗ: 176; Крем'янець, 1568 АКЗУ: 14) [двн. *mulin* ESB: 333], *шата* (Володимир, 1587 ТУ: 213; Житомир, 1586 СР: 75; Житомир, 1635 АЖГУ: 125) (пол. *szata*, герм. **hētaz* [ESB: 594]) тощо), так і пізніших етапів функціонування літературно-писемної мови (лексема *шляхта* (Луцьк, 1545 ЛЗ: 119; Житомир, 1590 АЖГУ: 47 (пол. *szlachta/ślachta*, свн. *slahte* [ESB, 604]); *квалтъ* (Житомир, 1611 АКЖГУ, 61) (стпол. *gwałt*, свн. *gewalt* [ЕСУМ I, 485]); *праца* (Луцьк, 1545 ЛЗ: 119; Житомир, 1611 АКЖГУ: 337) (пол. *praca*, ч. *práce* (< **práca*) з псл. **portja* [BS, 266]) та ін.).

У статті, розкриваючи основні проблемні питання, що виникають при дослідженні запозиченої лексики в староукраїнський період (XVI–XVII ст.), розглянемо підходи, за якими можна аналізувати іншомовні слова, проаналізуємо критерії, які слід використовувати при виявленні запозичень; звернемо увагу на особливості використання термінів.

До слів іншомовного походження (запозичень) відносимо слова, які до староукраїнської мови потрапили з іншої лінгвальної системи. У мовознавчій літературі розрізняють іншомовні слова та запозичені. Відмінність між ними полягає в тому, що до перших зараховують ті, у яких виразно виявляються чужі риси, невластиві системі мови-реципієнта (наприклад, у сучасній мові однією з таких рис є незмінюваність слів), а до інших – слова, пристосовані до системи мови, що приймає, на всіх рівнях [27: 194; 28: 230; 10: 158–159]. За таким принципом усі наявні в мові запозичення пройшли етап іншомовних слів. Але такий підхід важко застосувати, аналізуючи іншомовну лексику в діяхронії, зокрема й у XVI – XVII ст., оскільки на той час не існувало правописних норм, які б регулювали входження іншомовних елементів, тому визначити ступінь засвоєння чужомовного номена в тогочасній мовній системі практично неможливо. До того ж незмінюваність низки іншомовних слів у сучасній українській мові до певної міри підтримується штучно, поширюється як літературна норма, яка не завжди дотримується носіями (як результат, часто зустрічаються біля метра, їздять на таксах, в метрі, слухають по радіві, бачать в кіні і под.). Вважаємо, що при аналізі запозичень у діяхронії терміни *слова іншомовного походження*, *іншомовні слова*, *запозичення*, *запозичені лексеми* можна використовувати як абсолютні синоніми.

Одна з основних проблем теорії запозичень – критерії вияву слів іншомовного походження. Незважаючи на велику кількість праць, у яких досліджувалися

запозичення, в українській лінгвістиці не існує єдино виробленої методики вияву чужомовних слів. Найбільш достовірними показниками запозиченості лексеми є зовнішні ознаки – послідовність фонем, зміна закономірностей початку і кінця слова, наявність словотворчих формантів, словозміна тощо, які невластиві мові-реципієнту. Іншомовне походження таких слів ні в кого не викликає сумніву. Так, наприклад, у староукраїнських текстах наявні лексеми, які зберігають фонетичні риси, властиві польській мові, – *хлопъ* (Луцьк, 1545 ЛЗ, 185) (пол. *chłop* [ESB, 62]) ‘селянин, невільник’, *мрозоватый* (Житомир, 1635 АЖГУ, 179) (пол. *mrozowaty* [BES II, 219]) ‘про колір коня, який має на темній шерсті узор із сивих волосин’, *пренькки* (Житомир, 1611 АКЖГУ: 91) (стпол. *prega* [BES II, 775]) ‘знаки від побиття, які мали вигляд довгих смуг’, *княды(и)* (Житомир, 1635 АЖГУ: 112) (пол. *gniady* [BES I, 443]) ‘гнідий’, *обецати* (Луцьк, 1545 ЛЗ: 130; Луцьк, 1570 ВГ: 104) (пол. *obiecać, obiecować* [BES II, 338]), *бы(д)ло* (Володимир, 1570 ВГ: 29) (стпол. *bydło* [ESB, 48]) ‘худо́ба’, *кръавый* (Житомир, 1611 АКЖГУ: 85; Житомир, 1635 АЖГУ: 116) (пол. *krwawy* [BES I, 829]) ‘кривавий’, *пелнити* (Житомир, 1635: 104) (пол. *pełnić* [ЕСУМ IV, 326]) ‘виконувати’, *є(д)накъ* (Житомир, 1635 АЖГУ: 116) (стпол. *jednak* [BES I, 584]); чеській – *брама* (Житомир, 1635 АЖГУ: 92) (стч. *brana* [ESB, 37-38]); німецькій – *шпиталь* (Луцьк, 1545 ЛЗ: 179) (свн. *spítal* [ESB, 606]) ‘притулок для хворих і старців’ та ін. У частини слів наявні словотвірні ознаки іншомовного походження, зокрема, типові для латинської мови суфікси *-ація* (*апробація* (Житомир, 1635 АЖГУ: 109) (лат. *approbatio* [ЛРС: 85], *реляція* (Житомир, 1611 АКЖГУ: 37, 89) (лат. *relatio* [ЛРС, 865]) ‘свідчення возного’ тощо); *-ент* (*а(д)гере(н)ть* (Житомир, 1635 АЖГУ: 115) (лат. *adhaerens* [SPI, 85]) ‘прихильник’); *-ум* (*форумъ* (Житомир, 1635 АЖГУ: 100) (лат. *forum* [ЛРС, 437–438]) ‘судова інстанція’), німецької – *ла(н)твойт* (Луцьк, 1545 ЛЗ: 188) (свн. *lentvoget* [Булика: 189]) ‘намісник війта’ тощо.

Водночас у значній частині слів іншомовного походження в результаті адаптації, фонетичних субституцій формальні елементи нівелювалися, як наслідок, такі лексеми на фонетичному та морфологічному рівнях нічим не відрізняються від власне українських. Найбільші труднощі виникають при дослідженні лексики близькоспоріднених мов та мов, які межують територіально. За таких умов неможливо провести чітку межу: що належить до спільного лексичного прафонду, а що з’явилося з іншої лінгвальної системи і яка мова з двох слугувала донором. Також близькоспорідненим та ареально суміжним мовам, які розвиваються, властиві не тільки процеси розподібнення, а й, навпаки, «збереження елементів первісної єдності, взаємне нашарування, і, нарешті, паралельне, незалежне виникнення новотворів, результатом чого

є явища вторинної подібності цих мов на різних рівнях їх будови» [32: 14]. Таким чином, різні процеси (вплив інших мов, власні мовотворчі властивості) можуть призвести до наявності однакових слів у кількох мовах.

І. Огієнко одним із перших зазначив методичні прийоми, які сприяли б виділенню (виявленню) запозичень. На думку дослідника, при визначенні слів іншомовного походження слід урахувувати:

- 1) наявність спільних коренів порівнюваних слів у двох мовах;
- 2) наявність однакового семасіологічного, смислового значення слів у мові-реципієнті та донорі;
- 3) адаптацію та звукові особливості слова;
- 4) фіксацію лексеми в інших слов'янських мовах, яка вказує на сумнівність запозичення;
- 5) історичні та історико-культурні факти, які можуть мати вказівку на джерело та час запозичення;
- 6) можливість посередництва;
- 7) розвиток слова з прамови;
- 8) аналіз найдавніших, а не сучасних форм слова та ін. [18: 20–24].

В. Мартинов, досліджуючи найдавніші слов'яно-германські взаємозв'язки, одним із критеріїв вияву запозичень вважає відсутність у мові-реципієнті абсолютного синоніма до слова, яке проникло з мови-контактера [13: 23]. Однак, як зауважує Н. Романова, такий критерій носить обмежувальний характер, оскільки може застосовуватися лише до ділянки конкретно-матеріальних назв (запозичення реалій), але не до понять, які визначають життєдіяльність людини [24: 44].

Г. Милейковська вважає, що під польським впливом у російській мові з'явилися ті слова, які наявні в сучасній польській мові й у пам'ятках від XVIII ст., але відсутні в давньоруських текстах (наприклад, у «Матеріалах...» І. Срезневського, картотеці давньоруського словника) [15: 416].

Водночас уточненню етимології деяких слів може сприяти поява та розвиток лінгвістичної географії. На що звертали увагу Й. Дзєндзелівський, М. Онишкевич, П. Гриценко [9: 13-14; 20: 237; 4: 202]. «Історична документація (час першої появи та місце першої фіксації) та знання географії запозичення набувають особливого значення тоді, коли структура слова не дозволяє розмежувати, до якого саме з джерел близькоспоріднених мов воно належить» [21: 4]. Але для багатьох одиниць, наявних у староукраїнській мові, лінгвістична інформація відсутня, оскільки, по-перше, значна частина тогочасних номенів вийшла з ужитку, по-друге, нині не повністю опубліковані діалектні (регіональні) словники, не весь лексичний матеріал

відображає Атлас української мови. Крім того, від XVI – XVII ст. до сьогодні низка слів могла запозичитися вторинно (наприклад, з пол. *tlumacz* від первинного тюрк. *tilmaç*), зазнати територіального звуження чи, навпаки, поширитися на значній території.

Отже, серед великої кількості пропонованих дослідниками різноманітних критеріїв виділення запозичень цілком достовірних немає. Кожен із вищеназваних підходів характеризується, залежно від мети, завдань дослідження, як основний або факультативний. Найбільш інформативним може бути застосування комплексного підходу, врахування якомога більше вищезазначених критеріїв. Хоч в окремих випадках урахування більшості чи й усіх принципів не може дати вичерпної інформації, особливо тоді, коли мова йде про архаїзми, які не поширені в сучасній мові, а пам'ятки не дають надійних висновків. Переконливим критерієм, на нашу думку, є історико-етимологічне дослідження окремого слова – врахування як лінгвістичних матеріалів, так і історії реальії, яку воно позначає.

3-поміж усіх запозичень в українській мові найбільші проблеми виникають при дослідженні полонізмів. Спорідненість походження, мовна і культурна близькість мов іноді становить значні труднощі при встановленні напряду запозичення [25: 373]. Кількастолітні контакти польської та української мов не дають змоги провести чітку межу між польськими запозиченнями в українській мові та українськими – в польській. Аналізуючи різні мовні впливи, І. Огієнко відзначав: «Питання впливу польської мови на мову південних русів – темне, спірне, не вирішене й заплутане. Досить складно розмежувати межі впливів цих мов одна на одну» [17: 358]. У дослідників історії обох мов проблема відмежування власне полонізмів від лексики спільнослов'янського походження існує здавна [11: 51-52; 12; 19: 133; 22: 64; 30: 123]. Як зазначено вище, за зовнішніми ознаками не завжди можна встановити походження слова, а оскільки достовірних підходів (критеріїв) до виділення запозиченості слова немає, тому завжди наявний відсоток помилковості. Через те в науковій літературі почасти засвідчуємо протилежні погляди на походження окремих лексем (наприклад, слово *хвиля* (Житомир, 1635 АЖГУ, 169) ‘короткий час, мить’. О. Булика та А. Баньковський вважають полонізмом [Булика: 344; BES I: 165], Л. Матвеева-Ісаєва запозиченням у польській із української [14: 72-80], Є. Тимченко виводить від гот. *hweila* [Тимченко, 2: 461], В. Борись – із німецької (пол. *chwila*, двн. *chwīl*/ (*h*)*wīla* ‘час, година’ [ESB, 73]).

Майже всі дослідники [17: 358–359; 30: 123–124; 23: 67–6; 26: 201] наголошують на важливості повних історичних словників, із допомогою яких можна було б внести корективи до проблеми польсько-українських мовних

зв'язків. На сьогодні створені Словник старопольської мови (XIV–XV ст.), Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Однак словники мови XVI–XVII ст., зважаючи на скрупульозність укладання, велику кількість пам'яток у цей період, ні в польській мові, ні в українській до кінця ще не укладені. Видання Словника польської мови XVI ст. розпочалося в 1966 році, у 2004 році вийшов друком XXXII том, який закінчується словом *przodujący*. Словник української мови XVI–I половини XVII ст. виданий поки що до літери «І» включно (з 1994 до 2007 рр.). До кінця не опубліковані етимологічні словники української мови (тт. 1–5), білоруської (тт. 1–8). Для встановлення спільнослов'янського походження лексеми, власного утворення чи запозичення, у нагоді стають словники з інших слов'янських мов, переважна більшість яких ще теж докладається. На жаль, такі моменти обмежують дослідників у розв'язанні низки питань польсько-українських мовних контактів.

Велике значення мало б видання словників мови письменників відповідного періоду досліджуваних мов. Кращому розв'язанню проблеми українсько-польських зв'язків сприятиме видання національного (зведеного) словника української мови, що дасть змогу простежити еволюцію запозичень (зникнення, зміна семантики, словотворча продуктивність тощо). Справедливо зауважує П. Гриценко, що «з'ясування багатьох аспектів українсько-польських контактів... окреслюється в новому світлі саме завдяки національним і регіональним польським та українським лінгвістичним атласам та діалектним словникам (а не лише на основі словників літературних мов), оскільки атласи з їх точною локалізацією явищ і відбиттям ступеня їх поширення в говірках часто дають вичерпну відповідь: чи могла бути польська мова джерелом запозичення, чи центром поширення явища були українські говірки, чи порубіжні явища виникли як інноваційні елементи перехідної зони» [4: 201–202]. Але на сьогодні таке дослідження провести практично неможливо, оскільки не маємо загальнонаціональних (зведених) словників української і польської мов, за допомогою яких можна було б виявити ареал поширення лексем і, відповідно, уточнити їх запозиченість чи питомість. Лексичні атласи такий матеріал фіксують спорадично.

Водночас, студіюючи наукові матеріали з досліджуваної проблеми, зіткнулися з неоднозначністю трактування терміна полонізм. В історії вивчення цієї лексики виділяється два основних підходи: 1) до полонізмів зараховують слова польського походження та запозичені з інших мов через посередництво польської та 2) власне полонізми. Таким чином, простежується розмитість терміна полонізм. У дослідженні ми не піддаємо критиці жоден із підходів, оскільки в кожному можна знайти позитивні результати.

Безсумнівно, польська мова для української відіграла велику роль у поширенні лексики з інших мов, насамперед, латинізмів, германізмів тощо, але це не єдиний процес у мовній практиці. Якби навіть польська мова не мала такого потужного впливу на українських землях, то західноєвропейські традиції все ж би відбилися на українській мові, хай і не так потужно. Водночас, хотілося б звернути увагу на те, що запозичені слова з польської мови та через її посередництво в російській мові XVI–XVIII ст. відносять у русистичі до полонізмів, незважаючи на те, що низку таких лексем запозичено через посередництво української мови, хоча за умовами першого підходу ці слова мали б належати до українізмів. Тому слід розмежовувати історичне та етимологічне джерело. Лексеми, запозичені через посередництво польської мови з інших, слід відокремлювати від власне полонізмів. Такий підхід, на нашу думку, покаже питому вагу полонізмів у пам'ятках північноукраїнського ареалу та розкриє проблему, які тематичні групи лексики найбільше зазнавали впливу польської мови, що дасть змогу оцінити її вплив, оскільки більшість латинізмів, германізмів, які функціонували в діловій українській мові XVI–XVII ст. під впливом польської, були властиві й іншим мовам того часу (чеській, частково російській тощо). Таке явище пояснюється загальноєвропейськими суспільно-політичними, соціально-економічними процесами.

Слова іншомовного походження потрапляють до мови-реципієнта безпосередньо з мови-джерела або через посередництво іншої (інших) мови (мов). Класифікація запозичених слів за історичним джерелом не передбачає вказівки на посередництво, оскільки за таким підходом мовою-донором слід уважати ту, з якої безпосередньо відбувалося запозичення. Дослідження слів іншомовного походження за етимологічним джерелом передбачає врахування шляхів їх появи в мові-реципієнті. Незаперечним є факт прямого запозичення слів польського походження до староукраїнської мови. Наріжною проблемою є відмежування запозичених лексем із інших мов через посередництво польської від тих, які були запозичені безпосередньо з мови-джерела. Питання встановлення шляхів запозичення потребує спеціального монографічного дослідження, джерелами якого можуть слугувати історичні (насамперед згадки про заселення українських земель іноземцями, торговельні відносини) та лінгвістичні (адаптація, час функціонування лексем в обох мовах) факти, враховувати які теж потрібно із застереженням.

Шляхи проникнення окремих слів можна встановити на основі зовнішньої форми (адаптація), але таких слів небагато. Водночас зовнішня ознака іноді може трактуватися теж неоднозначно. Ілюстрацією може послугувати приклад, наведений Л. Полюгою: написання лексеми *вѣдеркафъ* з **ѣ**

свідчить, що адаптація відбувалася прямо з німецької мови, поряд із цим інший запис з *ы выдеркафъ* дає підстави для висновків про польськомовне посередництво [22: 54]. Напевно, слід визнати, що значна частина слів не матиме однозначного трактування. Такі труднощі виникають не тільки при дослідженні запозичень в українській мові. А. Опельбаум, досліджуючи українські лексичні елементи в німецькій мові, зазначає: «Коли запозичення не має таких релевантних особливостей, які б дозволили віднести його до якої-небудь однієї слов'янської мови-джерела, а екстралінгвістичних факторів недостатньо для того, щоб вони могли бути вирішальними, доводиться припускати існування кількох найбільш імовірних мов-джерел... А втім, не виключена можливість паралельного запозичення» [21: 4]. Серед усіх підходів щодо вирішення поставленої проблеми найдоцільнішим, на наш погляд, є підхід, який запропонував В. Акуленко. Виходячи з концепцій В. Гумбольдта та О. Потебні, автор розглядає появу мовного знака як творчий процес мови. Знак створюється «часто не раз і в різних варіантах, поки стає більш чи менш загальноприйнятим» [1: 13]. Такий підхід заперечує погляд на запозичення як механічне перенесення слова з однієї мови в іншу, «...воно (запозичуване слово – *В. Т.*) так чи інакше зорієнтоване на фонетико-фонологічні, морфемні, словотворчі, граматичні та семантичні потреби і можливості тієї мови, у якій воно створюється...» [там само, 13]. Урахування такого моменту виключає потребу в точній (наскільки це можливо) вказівці до кожного слова ремарки «через посередництво...», «безпосередньо».

Варто згадати ще один аспект українсько-польських мовних контактів, на який звернув увагу А. Вінценз: «Підкреслюючи в кожному випадку німецьке, латинське чи французьке і т. ін. походження польських запозичень в українській мові ... можна розглядати ці зв'язки як контакти між двома важливими представниками двох слов'янських культурних «масивів», *Slavia Orthodoxa* та *Slavia Romana*» [2: 37].

На прадавній генеалогічний базис вказує О. Царук, відносячи українську мову разом із польською до антського мовного союзу на основі лексичного підґрунтя. Належність до одного мовного союзу і викликала лексичну близькість української та польської мов [31: 197]. Підтвердженням припущення О. Царука є низка ілюстрацій в етимологічному словнику В. Борися [ESB], у яких упорядник до частини слів подає ремарки *слов'янське діалектне*, *північнослов'янське*, куди належать лексеми, які наявні, крім західнослов'янських, також в українській (*поділ, паробокъ, пасерб, приволати, слушність, спосіб, стайня, хибити, обволати, яловиця* тощо) мові.

Функціонування на українських землях польської мови, поширення польськомовних документів та інші умови, безперечно, сприяли проникненню

європейських слів через польське посередництво. Також були можливості і для прямого проникнення латинізмів, германізмів, чехізмів та ін. Для встановлення шляхів не завжди виправданим є прийом, обраний С. Гриценко: «Якщо відсутні в можливих мовах-посередниках сліди відповідного впливу раніше, ніж в українській, тоді можна стверджувати факт безпосереднього запозичення» [5: 83]. Зокрема Л. Гумецька виявила низку слів, які в українських пам'ятках фіксуються раніше, ніж у польській, хоча частина з них у староукраїнській є безсумнівними запозиченнями з польської (*неварунковий, бронне*) або через її посередництво (*кзрунтъ, ингибиръ, клѣбанъ, брунатъныи, кзвалтъ* тощо) [7; 6]. Погоджуємося з твердженням авторки, що «до опублікування повних словників старопольської і старочеської мов у нас не завжди є можливість установити джерело окремого запозичення» [8: 60]. Водночас слід зважати, що не вся лексика, яка функціонувала на той час у мові загалом, повністю відображалася в писемних пам'ятках. Слід ураховувати також і той факт, що явище в мові з'являється значно раніше, ніж фіксується на письмі [16: 4].

Отже, при дослідженнях іншомовних впливів на українську мову й дотепер є низка питань, які не мають однозначних відповідей. Для частини слів, які сягають періоду самостійного розвитку польської та української мов, достовірно не встановлено етимологічне джерело (польське, українське, спільне праслов'янське), для окремих іншомовних лексем не встановлено точні шляхи запозичення – прямо чи опосередковано. Врахування більшості вищеперахованих критеріїв теж не завжди дає позитивний результат. Дотримуємося поглядів, що поява мовного знака – це багатоактний процес, оскільки слово не створюється за один раз. Перебуваючи на таких позиціях, вважаємо, що окремі іншомовні номени в північноукраїнських текстах могли з'являтися різними шляхами: безпосередньо з мови-джерела, через посередництво польської мови, з діалектів української мови, передовсім південно-західних. Маємо на увазі, що для тогочасних авторів (писарів, перекладачів) одні й ті ж слова іншомовного походження з'являлися з різних джерел. Наприклад, латинізм в одному тексті поширювався через посередництво польської мови, оскільки писар користувався польськомовним зразком, а в іншому – безпосередньо з латинської, якщо взірцем був латиномовний документ. У такому випадку точне окреслення шляхів запозичень доцільним є або в контексті всієї української мови (тоді висновки робляться на основі першої фіксації номена в мові), або при дослідженні окремого твору (тоді до уваги беруться умови створення твору, походження та освіта автора). Тому в розвідках такого плану наявність паралелей в мовах-посередниках не завжди може свідчити

про їх участь при запозиченні до староукраїнської – наведені відповідники старопольської, подекуди чеської мови до західнослов'янських запозичень вказують на можливий, але не єдиний їх шлях.

Література

1. Акуленко В. В. Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 12–18.
2. Вінценз А. До проблеми українсько-польських мовних контактів // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 37–41.
3. Горнунг Б. В. К вопросу о типах и формах взаимодействия языков // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1952. – № 2. – С. 3–8.
4. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1980. – 269 с.
5. Гриценко С. П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам'яток к. XVI–XVII ст.) / Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1999. – 290 с.
6. Гумецкая Л. Л. Заметки об украинско-западнославянских лексических связях древнего периода // Проблемы истории и диалектологии славянских языков. – М., 1971. – С. 113–118.
7. Гумецька Л. Л. К истории украинско-польских языковых связей // Исследования по польскому языку. Сборник статей / Отв. ред. З. Н. Стрекалова. – М.: Наука, 1969. – С. 219–228.
8. Гумецька Л. Л. Фонетичні субституції в староукраїнських запозиченнях з польської мови // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. 5. – К., 1962. – С. 53–62.
9. Дзензелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські паралелі. – К.: Наук. думка, 1969. – 212 с.
10. Добродомов И. Г. Заимствование // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1988. – С. 158–159
11. Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія. – К.: Наук. думка, 1987. – 328 с.
12. Лавровський П. О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским // Журнал министерства народного просвещения. – Ч. СХІХ. – № 7-9. – 1863. – С. 54–63.
13. Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. – Минск: АН БССР, 1963. – 250 с.
14. Матвеева-Исаева Л. В. О заимствованных словах. – Ученые записки ЛГУ им. А. И. Герцена. – 1953. – Т. 92. – С. 71–101.

15. Милейковская Г. Польские заимствования в русском литературном языке XV – XVII вв. (Методы исследования) // *Slavia orientalis*. – R. XXVII. – № 3. – 1978. – С. 411–417.
16. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови / Євсевієве Євангеліє 1283 року / Підгот. до вид Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук та ін. – К., 2001. – С. 4–38.
17. Огиенко И. К вопросу об иностранных словах вошедших в русский язык при Петре Великом. – П., 1911. – С 352–369.
18. Огиенко И. И. Иноземные элементы в русском языке. – К., 1915. – 198 с.
19. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560-х років. Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава: Вид-во Варш. ун-ту, 1930. – Т. 1. – 520 с. – Т.2. – 192 с.
20. Онышкевич М. О. Польские элементы в диалекте бойков // Исследование по польскому языку. – М.: Наука, 1969. – С. 229–253.
21. Опельбаум Є. В. Німецькі лексичні елементи в українській мові // Мовознавство. – 1969. – № 3. – С. 3–15.
22. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – I половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1991. – 238 с.
23. Рогаль М. С. Лексичні запозичення в українських літописах к. XVII – I пол. XVIII ст. / Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1968. – 366 с.
24. Романова Н. П. Словообразование и языковые связи. – К.: Наук. думка, 1985. – 189 с.
25. Сінькевич О. Україно-польські взаємини XIV – XVI ст. (етнологічний аспект) // Діалог культур: Україна у світовому контексті. – Вип. 2. – Львів, 1996. – С. 372–376.
26. Ткач Ф. Е. К вопросу о полонизмах в языке украинских деловых документов середины XVII ст. // Труды Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. Серия филологических наук. – Одесса: изд-во ОГУ, 1958. – Вып. 7. – С. 201–213.
27. Ткаченко О. Б. Запозичені слова / Енциклопедія «Українська мова». – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 194.
28. Ткаченко О. Б. Іншомовні слова / Енциклопедія «Українська мова». – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 230.
29. Урбанчик С. Контакти польської мови з іншими слов'янськими мовами // Взаємовплив слов'янських мов і літератур. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – С. 69–78.
30. Худаш М. А. Спостереження над лексичними полонізмами в українській активній мові кінця XVI – поч. XVII ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – Т.ІІІ. – К., 1960. – С. 121–139.

31. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та грама-тичні параметри. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.
32. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні. – К., 2003. – 478 с.

Джерела

- АЖГУ** Акти Житомирського городського уряду: 1590 рік, 1635 рік / Підгот. До вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.
- АКЖГУ** Актова книга Житомирського городського уряду 1611 року / Підгот. До вид.: А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.
- АККЗУ** Литвинчук Л. Актова книга Крем'янецького земського уряду 1568 року // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2002. – № 8. – С. 9–19.
- Булика** Булика А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 384 с.
- ВГ** Волинські грамоти XVI ст. / Упорядн. В. Задорожний, А. Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 17–223.
- ДМВН** Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: 3б. Док. / Підгот. До вид. В. В. Німчук, В. Русанівський та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 113–179.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови: / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. – К., 1982 – 2006. – Т. 1–5.
- ЛЗ 1545** Ревізія Луцького замку // Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005. – С. 117–190.
- ЛРС** Дворецкий И. Х. Латино-русский словарь. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
- СР** Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Упорядники Г. В. Боряк та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 75–77.
- Тимченко** Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У двох книгах / Підг. до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. – Київ-Нью-Йорк. – 2003.
- ТУ** Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддні-прянина / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990. – 408 с.
- BES** Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000. – Т.1–2.
- ESB** Boryś Wiesław. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. – 863 s.
- SP** Słownik Polszczyzny XVI wieku. Red nacz. Mayenowa M. R. – Т. I – XXXII. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966 – 2004.

Умовні скорочення назв мов і діалектів

герм. – германські; гр. – грецька; двн. – давньовісхньонімецька; нлат. – народно-латинська; пол. – польська; псл. – праслов'янська; свн. – середньовісхньонімецька; сппол. – старопольська; тюрк. – тюркські; ч. – чеська

Valentyna TYTARENKO

Distinguishing Criterias and Methodological Aspects of Studying Borrowings (on the Material of North-Ukrainian Areal)

The article deals with the main problems, which arise while studying borrowings in Old Ukrainian period (XVI – XVII cent.), the approaches we can analyze borrowings with (historical and etymological sources), the criterias we should use while distinguishing borrowings; the peculiarities of the usage of terms are paid attention to.

Уляна Штанденко

Функціонування лексичних та фразеологічних одиниць у староукраїнських ділових текстах (на матеріалі «Актів (протоколів) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.»)

Про актуальність і важливість для україністики мови актових книг, зокрема канцелярій з Правобережної України, відзначалося неодноразово. Небезпідставно ці тексти називають своєрідною хрестоматією українських говорів відповідного періоду. Досліджувана пам'ятка «Акти (протоколи) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.» зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Шифр 55 257 (Лаз. 39). Актові справи, що містяться в книгах Полтавського міського уряду, охоплюють життя Полтави та навколишніх сіл з 1668 до 1740 років. У книзі зібрано копії протоколів засідань Полтавського полкового уряду. За змістом переважна кількість документів є копією актів купівлі-продажу нерухомого майна: грун-

тів, будинків, сіножатей, млинів тощо. Крім того тут уміщено копії заповітів, скарг про завдані збитки в господарстві та багато іншої ділової документації: гетьманські універсали, укази, листи та ін.

Значення видання актових книг Полтавського міського уряду для вивчення історії української мови важко перебільшити. Про це неодноразово говорили дослідники та видавці подібних книг, зокрема О. Левицький та В. Модзалевський.

Особливість тексту актового документа виявляється в тому, що його зміст передається набором формул, де опорними ланками виступають юридичні терміни та канцеляризми. Однак судовий процес передбачає вислуховування свідків, тому писар, котрий вів протокол, записував показання свідків фактично дослівно. Отже, в актових документах відбито народнорозмовну мову населення краю. Для лінгвістів ці тексти цінні тим, що в них, окрім юридичної термінології, яка відображає витоки сучасного ділового стилю, засвідчено також живомовну стихію того часу.

Стиль ділових текстів характеризується насамперед наявністю формуляра, під яким розуміємо набір мовних штампів, мовних формул – речень і словосполучень – властивих певному різновиду ділових документів [5: 5]. У досліджуваних актах Полтавського уряду кожен документ озаглавлений. У заголовку акта в сконденсованому вигляді викладено його основний зміст. Наприклад: *Записъ Миха(й)ловъ Цига(н)чуковъ на купленя ниви въ Юрка Речиченька* (235 зв.); *Запи(с) п̃на Петра Буцко(г)[o] на купле(н)є с̃ѣножати у Василя Рися рибчаньского на Говтвѣ* (242); *Справа Яковова Семене(н)кова, жителя по(л)тавского, з жоною его Ганою Горбанувною Процихою, невѣсткою Сороково(г)[o]* (248 зв.).

Зазвичай у структурі кожного акта виділяють три частини: 1) початковий протокол документа, 2) основна частина, 3) закінчення – кінцевий протокол документа [5: 5]. До початкового протоколу документа входить насамперед дата: рік, місяць і число. Наприклад: *Року Бжїя аѣв [1682], м(с)ця юля, ѓї [16] д̃ня* (108 зв.), *Дѣлося в По(л)тавѣ року аѣх [1690] м(с)ця ноеврия ѓ [7] д̃ня* (257). Далі йде вказівка на адресат і відомості про адресанта. Адресатом виступало міське управління, яке йменувалося міським (городовим) урядом. У Полтавських актових документах засвідчуються поіменно всі члени міського уряду, присутні в час складання акту, з вказівкою на посаду. Тут же дається характеристика адресанта, тобто жителя даного населеного пункту, на вимогу якого складається акт. Наприклад: *Пре(д) насъ, Кости Кублицкого, судѣ по(л)ку По(л)та(в)ско(г)о[o], Івана Красноперича, атамана городово(г)о[o], Макима Попенка, во(й)та, Миха(й)ла Баба(н)ско(г)о[o], бур(ъ)ми(ст)ра,*

и при многи(х) зацни(х) пе(р)сона(х) (84), або Я, Семень Яременько, бывши(й) во(й)ть польта(в)ски(й), wzна(й)мую симъ доброво(л)ни(м) пи(с)мо(м) мо(и) мь (90 зв.).

Розмір документа, зокрема його основної частини міг бути довільним, все залежало від суті викладеної в ньому справи. Як правило, в основній частині міститься ряд традиційних шаблонів або стильових трафаретів, напр.: *станувши пре(д) насъ* (84), *преписа(н) слово в слово, котори(й) такъ ся в собѣ мѣтъ* (235 зв.), *вызнали явне, я(с)не, доброво(л)не ку записаню до кни(з) мѣски(х) по(л)тавски(х)* (84), *власний, нѣкому не пенний* (31), *якъ хотѣти оборочати, дати, продати* (49 зв.), *вишей менований* (52) та ін. А також вказівка на те, хто був присутній при здійсненні запису і додається вислів *люде вѣри годніе*, іноді поіменно перераховували так званих «могоричувальників». Окрім того вказувалося на місце і час складання акта, а також повідомлення про виконане прохання внести викладену історію до актової книги: *Ми то слишачи w(t) устѣ Тетя(ни)ни(х) Хведоришени(х) Рѣзничени(х), куплю сию и продажъ велѣлимо в книги мѣскиє по(л)тавскиє вписа(т) и потребующе(й) сторонѣ екстракт(м) видае(м) при печати ѿио(й) мѣско(й) полтавско(й)* (235).

Основна частина, здебільшого, закінчується штампом: *лист под печатію моє(й) власно(й) писаний* (108), *Писанъ в ратушу року и дѣя вишѣ положоного* (235), *Стефанъ Нерода, писа(р) городови(й) по(л)та(в)ски(й) рукою* (257), *даю имъ сие купчое писмо за подписаниємъ власной моеї руки. Полтавскій козаць Іванъ Курганъ* (374 зв.) або *Вашой превелебности зичливый приятель Іванъ Скоропадский, гетманъ Войска его царского пресвѣтлого величества Запорожского* (369 зв.), пор. також *Его ца(р)ского пресвѣтлого величе(ст)ва Во(й)ска Запо(р)озкого гетманъ Іванъ Мазепа* (338 зв.).

Однак, поряд із численними штампами, стандартизованими висловами й канцелярською термінологією, мова ділових пам'яток також яскраво відображає і живомовну стихію. Як правило, народнорозмовна лексика виявляється у всіх частинах документа. Для прикладу, початкова частина багата на ономастичний матеріал, маємо багату антропонімію: *Процик и Іванъ Ми(с)че(н)ки, рожоніє братя, в(ъ) тиє слова повѣдѣвши* (84); *Я, Катря Гавриліха Яскувна, з сином моѣмъ Василемъ Гавриленкомъ симъ пи(с)момъ wzна(й)муемъ* (234 зв.); *Справа и поєднаня промежъ кишѣ(н)скими жите(л)ми Микитою Бражниченком, Лескомъ Ницимъ и Сидоромъ Дубовиченкомъ* (244 зв.); *Я, Татіяна Тимошиха Погорѣлая про(з)ви(с)ко(м)ъ, жите(л)ка по(л)тавская* (258 зв.) тощо.

Зафіксовано в Актах також багато гідронімів та топонімів, насамперед мікротопонімів: *Го(р)бано(в)ка, Сви(н)ко(в)ка, Полузора* (203), *Говт-*

ва (115); якъ суть значеніє признаки положеніє с при(и)зду о(т) мѣста и о(д) Черняково(з)[о] лѣса о(д) лучечки по дорожку до саги, од Стецькового и Павлового лѣса до Григоре(н)ковихъ клеєнь, до гатѣки (259 зв.).

Писарі, зберігаючи східнослов'янську традицію оформлення документів та використовуючи вислови й термінологію, характерні для канцелярського стилю та тодішнього діловодства, у текстах «Актів (протоколів) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.» фіксували також уснорозмовні елементи, які використовувало населення у своєму мовленні. Тому закономірно, що крізь усталені канцелярські вислови та штампи у тканину стандартної констатації фактів просочувалися також живомовні елементи. У досліджуваній нами пам'ятці, саме через розповіді свідків про певні події до нашого часу дійшли численні фрагменти розмовного характеру, що мають неабияку цінність для дослідження мовних рівнів історії української мови.

Варто зазначити, що народнорозмовна практика найбільше виявляється в основній частині, де викладається суть справи. Велика кількість живомовних назв засвідчується в тих актах, які подають реєстри майна, переданого у спадщину, пограбованого, купленого, проданого тощо. Це можуть бути назви одягу та взуття, продуктів харчування, домашнього начиння, господарських споруд, домашніх тварин та птиці, інструментів, грошових одиниць, а також назви різних мір, що перелічуються як однорідні члени речення [5: 8]. Наприклад: *ме(н)иши(м) сыно(м) воľ и корова с теле(м); ста(р)шому троє товару, ме(н)иши(м) ввєць єті [15], ста(р)шому ввє(цѣ) пятеро; ме(н)иши(м) желѣза с плуго(м), ста(р)шому ру(ч)ниця и пчо(л) троє. Дворище на три части (203). Ђіценикови, якъ позволил-е(м), клячу дати за сорокоуста тара(н)коватую, на це(р)ко(в) те(ж) братѣству но(ж)на срѣ(б)рниє. Тимошовы и Яковы плугъ, воло(в); дѣвка(м), – Марѣ и Настѣ – ввєць пят(ѣ)десять, коро(в) пя(т); Гапцѣ, що за го(н)чаро(м), коро(в) двѣ Свине(ѣ) дѣтемъ мои(м) десятеро, неха(ѣ) подѣлятьсѣ. Господинѣ моє(ѣ) бабѣ ко(н) сивы(ѣ), шкапа, которая в(с)танетсѣя (115). Лексика, засвідчена в цих уривках, позначає предмети і явища повсякденного життя українського селянина чи міщанина кін. XVII – поч. XVIII ст.*

Цінною скарбницею народнорозмовної мови в актовому письменстві є також розповіді свідків, що у записах являють собою пряму мову: *прише(д) иши пред на(с) Пе(т)ро Труше(н)ко, жите(л) з села Нижни(х) Млиновъ, вскаржался на Костю, Деревя(н)чиного унука: панове, не досить єму на єго дѣдизни, але мо(ѣ) лѣсокъ вла(с)ни(ѣ) продавъ Хвескови Артюшенъкови. Тутъ же други(ѣ) зара(з) Хведо(р), Рябѣ(н)ского зя(т), ска(р)жи(л)сѣ: панове, и мо(ѣ) лѣсъ тамъ же зає(д)но продавъ Костя тому жѣ А(р)тюшенъкови*

(219); ставши очеви(с)то Петро Кова(л) з ёнами своїми Наумо(м)ъ и Вакулою, созна(л) явне, я(с)не и доброво(л)не такими слови, ижъ пїнове вряде, мѣючи я кгру(н)та по(д) Дика(н)кою – лѣсъ з добровою, и з сѣножатми, и з ставками, с полемъ, – w(т) Воцки Іскровни набутис, которис за вла(с)ную свою суму мѣл-емъ, за сто таляровъ, а тепе(р) у вѣчную по(с)се(с)сию продал-емъ его мл(с)ти пану Василю Кочубееви, писарови, Во(й)ска ихъ цѣрского пр(с)тло(г)[о] влч(с)тва Запо(р)зко(г)[о] (255 зв.).

За нашими спостереженнями, переважна більшість лексем, засвідчених у Полтавських актах, виступає у властивому українській мові фонетичному оформленні. Живомовна стихія ділового письменства досить виразно засвідчує територіальні говіркові риси. У досліджуваних текстах кін. XVII – поч. XVIII ст. виявлено значну кількість оформлених за звуковими і граматичними особливостями української мови староукраїнських іменників, порівняймо: мѣна «обмін» (67 зв.), посва(р) «сварка» (238), wсмачка борошна житного (234 зв.), жупанъ (150 зв.), лишѣтви (150 зв.), рахуба «рахунок» (266 зв.), обми(л)ка «помилка» (260) тощо. Серед властивих староукраїнській писемній практиці лексем засвідчено також: нѣw(т)куль «нізвідки» (209 зв.), варо(м) «мабуть» в року про(ш)ло(м) (184), w(т)то(л) «відтоді» (184), тую wгорожу новую внѣве(ч) «в ніщо» wборочае(м) (184 зв.), из ти(м) сукѣсоро(м)ъ Миколає(м) wвше(м)ъ «зовсім» моци жадное южъ не маю(т) (170 зв.). Окремі з лексичних одиниць, виявлених у Полтавських актових книгах, сьогодні активно побутують у діалектному вжитку, наприклад: гладу(ш) сметани (293), манисто коралово (160 зв.), шѣ(ъ)капа вороная (130 а), моци не маю(т) (170 зв.), инѣшого доводу (225 зв.), по сестри(ч)нѣ своє(й) Марѣ (181 зв.), по(д)пили(й) (293), wба(д)ва (271), на три части (271) унука (153, 130а зв.). Подекуди трапляються фонетичні та лексичні конструкції, що збереглися у південно-західних говорах української мови: сего часу (188), шестого дѣня (232), богдай «діал. бодай» (214 зв.), я того не таюся (292 зв.); а також давні енклітичні форми займенників: мя «Р.в.» (290), мнѣ «Д. в.» (198 зв.), му «Д. в.», пор. и(ж) би му «йому» во(л)но било третюю клѣтку постановити (26 зв.) та ін.

На окрему увагу заслуговують виявлені в актових книгах Полтавського уряду досліджуваного періоду особливі форми числівників: кількісні – чтири (227 зв.), кгудзѣко(в) ня(т)десять без тро(х) (150 зв.), wве(ц) шѣ(ст)деся(т) без дво(х) (203 зв.) та порядкові – зѣ(ъ) роздѣлу второ[г](о)на(д)ця(т) «тобто з 12-го» (215 зв., 280), вѣ(ъ) кгѣ(ъ)ловѣ(т)ве(р)то(й)на(д)ця(т) (215 зв.), пятогона(д)цетъ дѣня (275 зв.), пе(р)вогона(д)це(т) дѣня (278). Зауважмо, що у XVII – поч. XVIII ст. відмінювалася тільки перша частина складеного порядкового числівника. Досить поширеними були також форми двоїни: wбѣ

сторонѣ (240), ониє три персонѣ (244 зв.), за котори(и) вѣѣ нивѣ взял-емѣ два талари (154 зв.), вѣѣ куфѣ в сту золоти(х) (160 зв.), и (ос)тупни(х) ко(л) двѣ (272), поблизу става мѣсцѣ п(о)рожни(х) двѣ для буди(н)ко(в) (198 зв.).

Незважаючи на діловий стиль Полтавських актів, у досліджуваних писемних пам'ятках зафіксовано багатий фразеологічний матеріал, зокрема сталі словосполучення, прислів'я, іноді клятьби. Найчастіше такі конструкції виявлено в текстах, що передають пряму мову (зазвичай це розповіді свідків, тобто живе розмовне мовлення): *Богдай же тобѣ, дя(д)ку, катѣ бороду врѣза(в)* (214 зв.), *то(м) на тебе бреха(л), якѣ песь* (340 зв.), *из се(г) о свѣта зи(й)шо(л)* «помер» (291 зв.), *вару(й), Б҃же, на вко вхромає(т)* (169 зв.), *и лице на то маєте* (292 зв.), *чи при лицѣ по(й)мано чи без лица* «чи тверезого чи ні» (292), *на него пословица по(й)шла* «про нього говорили» (293), *сказа(л) у вочи* (293), *азаж ся Б҃га не боить* (233 зв.), *якѣ мя Б҃г споможе* (202 зв.) тощо.

Підсумовуючи дослідження окремих мовних рівнів Актових книг Полтавського міського уряду, можемо зробити висновок, що станом на другу половину XVII – поч. XVIII ст. мова українських канцелярій поєднувала в собі дві мовні стихії, розвиток яких характеризувався взаємопроникненням та широким використанням канцеляризмів та живих народнорозмовних елементів. У досліджуваній пам'ятці однаково функціонувала і офіційна мова й повсякденна живомовна стихія, адже «у взаємодії формул, штампів та індивідуального здійснювалося зближення двох різновидів мови – книжної й народнорозмовної» [5: 10]. Окрім того, варто зауважити, що у досліджуваних текстах «Актів (протоколів) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст.» зафіксовано джерела сучасної системи київсько-полтавського діалекту (середньонадніпрянського говору), який ліг в основу сучасної української літературної мови.

Література

1. Актовыя книги Полтавского городского уряда XVII-го века. – Выпускъ III-й. Справы вечистыя 1672 – 1680 годовъ / Редакция и примичания В. А. Модзалевскаго. – Черниговъ: Типография Г. М. Веселой, 1914. – 124 с.
2. Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.
3. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (36. актових документів) / Підгот. до видання О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986. – 223 с.

4. Чепіга І. П. Актові тексти як об'єкт лінгвістичного дослідження та видання // Тези доповідей наук.-практ. конференції «Писемні пам'ятки». – Київ – Слов'янськ, 1993. – С. 45–48.

5. Чепіга І. П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII ст. // Мовознавство, 1992. – № 6. – С. 3–11.

Джерела

Акти Акти (протоколи) Полтавського міського уряду кін. XVII – поч. XVIII ст. / Зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського / Шифр 55 257 (Лаз. 39).

Uliana SHTANDENKO

Functioning of Lexical and Phraseological Units in the Old Ukrainian Business Texts (Based on «Acts (Protocols) Poltava City Government in the end XVII – the Beginnings of XVIII Centuries»)

The article on the material «Acts (protocols) Poltava city government» considers the specific text of the office in the end XVII – the beginnings of XVIII centuries, describes the structure and content of contemporary business documents filed characterizing the living language elements of that time, the peculiarities of old Ukrainian lexical and phraseological structures found in the studied texts, that reflect sources of colloquial speech of that time.

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

Анна Габай

Матеріали до «Словника граматичного керування прикметників»

Концепцію пропонованого «Словника граматичного керування прикметників» (далі Словника) створено на основі тісного зв'язку валентності та явищ керування, або валентно зумовленого керування. Він є засадничим принципом побудови словникових статей. Керування, услід за І. Р. Вихованцем, тлумачимо як «форму (спосіб) підрядного зв'язку, що стосується значеннєво передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками» [3: 37], тобто семантичним підґрунтям керування слугує семантико-синтаксична валентність. Саме валентність точно окреслює межі керування, у які потрапляють тільки ті залежні компоненти, яких потребує лексико-граматична природа опорного слова. Керування є формальним виявом семантичної валентності ознакових слів. Воно збігається з формально-синтаксичною валентністю: зумовлені валентністю предиката дії чи стану непередикатні іменникові компоненти (аргументи) мають формальне вираження в певній безприйменниковій чи прийменниково-відмінковій формі, що виконує функцію керованого другорядного члена речення. Прикметники набувають валентності внаслідок переміщення в первинну для дієслова предикативну позицію. У присудковій позиції звичайно вживаються якісні прикметники – виразники власне-ознаки. Вона не типова для відносних прикметників – виразників невластивості-ознаки. За визначенням І. Р. Вихованця, відносні прикметники виражають невластивість-ознаку, що є наслідком згортання базового елементарного речення, пор. Стіл – дерев'яний ← Дерев'яний стіл ← Стіл виготовлений із дерева [5: 134]. У ролі присудка прикметники вступають у такі синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших одиниць, як і дієслова.

Керованими вважатимемо ті словоформи, які породжені валентністю предикативних якісних прикметників. Саме тому в Словнику подаватимемо

нормативні форми вираження тільки валентно залежних одиниць – переважно власне-іменників (тобто назв конкретних предметів) із семантичними функціями об'єкта та адресата. Проте, як засвідчує мовний матеріал, у позицію керованих власне-іменників потрапляють і невластиво-іменники – назви опредметнених дій, станів, ознак. Їх також залучаємо до аналізу.

У граматичній системі мови з огляду на прямий порядок слів у реченні розмежовують лівобічну та правобічну валентність предиката і відповідно лівобічні та правобічні валентно зумовлені компоненти. Для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координації. Семантичні функції виконавця дії та носія процесу, стану, якості, кількісної ознаки зараховують до лівобічної валентності, решту семантичних функцій компонентів – до правобічної. Формальне вираження лівобічної позиції валентно залежного дієслівного компонента в сучасній українській літературній мові не становить труднощів. Проте варто зауважити, що у «Словнику граматичного керування прикметників», окрім правобічних валентно зумовлених компонентів, що співвідносяться переважно з об'єктними та адресатними синтаксемами, буде подано і позицію суб'єкта якісного стану, яку вважають, за прямого порядку слів, лівобічною, тому що її морфологічне вираження іноді становить труднощі. З цього приводу І. Р. Вихованець зауважує: «Давальний відмінок як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми має вузьку сферу поширення. Суб'єктна функція давального стосується тільки одного її різновиду – функції суб'єкта стану. Вона дещо віддалена від семантико-синтаксичної функції адресата дії як первинної функції давального. Давальний у функції суб'єкта стану сформувався в результаті переміщення його з правобічної придієслівної позиції в лівобічну (суб'єктну) і певного тяжіння до називного відмінка у функції суб'єкта, займаючи в суб'єктній синтаксичній парадигмі форм підпорядковане місце» [2: 115-116].

За формою залежного слова розмежовуємо керування власне-відмінкове (безприйменникове, безпосереднє), коли це слово виражене безприйменниковим відмінком (*відомий друзям, вірний Україні, вдячний батькам*), і прийменниково-відмінкове (прийменникове, опосередковане), коли підпорядкування відбувається за допомогою прийменників (*вищий за батька, багатий на дітей, спритний до тостів, схожий на брата*).

Завдання Словника – виявити та лексикографічно зафіксувати прикметникове керування, морфологічне вираження якого типово для сучасної української літературної мови.

Отже, «Словник граматичного керування прикметників» – це лексикографічно-граматична праця, у якій уперше в сучасному українському мовоз-

навстві на теоретичних засадах семантико-синтаксичної валентності буде проаналізовано граматичне, валентно зумовлене керування прикметників та системно описано типове для сучасної української літературної мови морфологічне вираження значення залежних від предикативного прикметника іменникових компонентів.

Побудова Словника та словникової статті

Статті в Словнику буде абетковано за реєстровими одиницями. Структура словникової статті передбачає наявність таких складників.

I. Реєстрове слово у вихідній формі.

II. Тлумачення лексичного значення реєстрового слова.

III. Аналіз правобічних валентно зумовлених компонентів:

1. Семантична кваліфікація правобічного валентно зумовленого компонента.
2. Питальне слово.
3. Форма морфологічного вираження.
4. Найуживаніші іменники та займенники, з якими поєднується реєстровий якісний прикметник.
5. Ілюстративний матеріал.

I. Характеристика реєстрових слів

Реєстровими одиницями «Словника граматичного керування прикметників» є якісні прикметники. Джерелом добору прикметників слугують Словник української мови в 11 томах [7], Великий тлумачний словник сучасної української мови [1] та «Український орфографічний словник» [10].

Якісні прикметники подаватимемо у формі чоловічого роду однини, після якої визначимо закінчення форми жіночого та середнього роду однини, і закінчення форми множини, напр.: **ВАЖКИЙ**, а, е, і; **ЗНАЙОМИЙ**, а, е, і; **КОРИСНИЙ**, а, е, і.

Форми коротких прикметників (за наявності) розташуємо поряд із повними формами відповідних реєстрових якісних прикметників, напр.: **ЗГОДНИЙ**, **ЗГОДЕН**; **ПОВНИЙ**, **ПОВЕН**. Щоправда, українська мова має невелику групу предикативних коротких прикметників, які «не змінюють загальної системної спрямованості прикметникових предикативних форм на функціональну нейтралізацію іменних морфологічних категорій» [4: 159].

Для якісних прикметників буде визначено сукупність валентностей лексико-семантичних варіантів (ЛСВ). До семантичної структури таких багатозначних одиниць, окрім прямих лексичних значень, уходять також переносні, спеціально-термінологічні, діалектні, розмовні, застарілі та ін.

Стилістичне маркування ЛСВ впливає на кількість і «якість» правобічних валентностей. Зважаючи на це, у Словнику будуть проаналізовані лише ті стилістично марковані якісні прикметники чи їхні ЛСВ, які виявляють інші, не зафіксовані щодо прямого лексичного значення валентні позиції.

II. Тлумачення лексичного значення реєстрового слова

Зважаючи на те, що саме лексико-семантична природа ознакового слова визначає кількість та семантичні функції його валентно залежних іменникових компонентів, у Словнику подамо тлумачення лексичного значення кожного реєстрового якісного прикметника чи ЛСВ багатозначного якісного прикметника. Кожен ЛСВ виділимо окремо і позначимо його арабською цифрою (1., 2., 3. і т. д.). Семантичні відтінки в межах ЛСВ виокремимо лише за умови труднощів у формальному вираженні керованих іменників. Такі семантичні відтінки тлумачимо в межах відповідних ЛСВ, використовуючи для них дві скісні риски (/).

III. Аналіз правобічних валентно зумовлених компонентів:

1. Семантична кваліфікація правобічного валентно зумовленого компонента

Після тлумачення прямого лексичного значення якісного прикметника (або ЛСВ багатозначного якісного прикметника) будуть визначені та схарактеризовані всі правобічні валентно зумовлені компоненти, семантичне розмежування яких спричинене належністю опорного слова до певного семантичного типу предиката.

У Словнику всі об'єктні значення поділяємо на власне-об'єкт, об'єкт якісної ознаки, об'єкт соціативності (об'єкт-співучасник стану), об'єкт обмеження, об'єкт порівняння та ін., а також виокремлюємо об'єктні значення синкретичного типу, такі як суб'єкт-об'єкт, просторовий об'єкт (об'єкт-локатив) та ін. Адресатну синтаксему диференціюємо на адресат якісного стану.

Послідовність розташування правобічних валентно залежних компонентів у словниковій статті зумовлена характером (силою) їхнього підрядного зв'язку з опорним прикметником: одні з них посідають за силою керування центральніше, інші ж – периферійніше місце. За І. Р. Вихованцем, у правобічній валентності синтаксеми щодо сили керування розташовуються так: найцентральнішу позицію займає об'єктна синтаксема, яка найтісніше поєднана з предикатом, за нею розташована адресатна синтаксема, для якої характерний дещо слабкіший зв'язок з опорним словом [2: 80].

2. Питальне слово

На семантичну та граматичну залежність керованих іменникових компонентів від прикметників указують питальні слова *що? кому? для кого? до чого? з ким?* і под. Їх буде наведено до кожного валентно зумовленого іменника.

3. Форма морфологічного вираження

В українській мові для вираження валентно зумовлених керованих компонентів наявні спеціалізовані безприйменникові (синтетичні) та прийменниково-відмінкові (аналітичні) морфологічні форми. Вони можуть реалізуватися в морфологічних варіантах (відмінкових формах), один з яких є основним, а інші – периферійними. Зокрема, спеціалізованим морфологічним засобом вираження об'єктного значення є знахідний безприйменниковий відмінок, адресатного – давальний безприйменниковий відмінок. Водночас нерідко відбувається переміщення одного відмінка зі своєї первинної позиції в зону іншого відмінка, внаслідок чого і з'являються периферійні морфологічні варіанти. Тому в словниковій статті після семантичної кваліфікації кожного валентно залежного компонента подаємо всі варіанти його морфологічного вираження (спочатку основні, а потім периферійні), що є типовими для сучасної української літературної мови, вказуючи відмінкову форму без прийменника чи з прийменником (за наявності). Назви відмінків подаємо скорочено: *Н. в.* (називний), *Р. в.* (родовий), *Д. в.* (давальний), *Зн. в.* (знахідний), *Ор. в.* (орудний), *М. в.* (місцевий).

4. Найуживаніші іменники та займенники, з якими поєднується речстовий якісний прикметник

Після форми (форм) морфологічного вираження кожного валентно залежного компонента буде наведено найуживаніші іменники та займенники, з якими поєднується речстовий якісний прикметник.

5. Ілюстративний матеріал

Реалізацію конкретної правобічної валентності відповідною керованою формою в мовленні ілюструємо матеріалом, дібраним з усної народної творчості, художньої літератури, наукових текстів, публіцистики та мережі Інтернету, зрідка – модельованими конструкціями.

Далі подаємо зразки укладених словникових статей граматичного керування прикметників.

АДЕКВАТНИЙ, а, е, і.

Цілком відповідний; тожоний.

Об'єкт обмеження:

Чому? (Д.в.): задумові, оригіналові, середовищу. *Опанування кольорового кінематографа передусім зводиться до опанування кольорового друку, адекватного задумові твору* (О. Довженко); *...кольорове фотографування дає репродукції буквально адекватні оригіналові* (О. Довженко); *Біологічна система адекватна середовищу* (Наука і суспільство).

ВВІЧЛИВИЙ (УВІЧЛИВИЙ), а, е, і.

Який дотримується правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність; чемний.

Об'єкт обмеження:

До кого? (до + Р.в.): до старших, до всіх, до кожного. *Вона виростила сина; він до старих ввічливий, до молодих привітний* (С. Чорнобривець); *Жінка була людиною добра, така тиха, привітна, ввічлива до всіх* (Марко Вовчок); *Галя така ввічлива до кожного з того часу, як наділа те плаття на себе, зразу стала гордіша, недоступніша* (Панас Мирний).

З ким? (з + Ор.в.): з вами, з ним, з нею, з усіма. *Я буду з ними [дамами] ввічлива по дорозі* (І. Франко); *Він був тихий, соромливий і напрочуд ввічливий з усіма* (Ю. Смолич); *З усіма він [Сашко] чемний і винятково ввічливий* (Я. Баш).

ВИННИЙ, ВИНЕН, а, е, і.

1. Який вчинив що-небудь погане, зробив злочин, провинився у чомусь.

Об'єкт обмеження:

Перед ким? (перед + Ор.в.): перед батьками, перед дітьми, перед вчителем, перед друзями. *Я була винна перед тобою* (Ю. Яновський); *Чим я винна перед ним?* (М. Хвильовий).

2. Який має борг.

Власне-об'єкт:

Що? (Зн.в.): гроші, книжку. *Аж нарешті з жахом згадала, що це я сама винна кумові гроші* (Українська газета).

Адресат якісного стану:

Кому? (Д.в.): батькові, братові, сусідці, тобі, мені, йому. *Дитина винна своїм батькові і матері* (Дзеркало тижня); *Побіжи зараз до Соломії, візьмеш у неї курку і мірку картонлі: вона мені винна* (І. Карпенко-Карий); *Пам'ятай же, государю мій, що тепер ти винен мені вже півтора ста без двох* (М. Кропивницький).

ГИДКИЙ, а, е, і.

1. Такий, що викликає неприємне, гидливе почуття (виглядом, смаком і т.ін.); бридкий, огидний, мерзенний, паскудний, підлий.

Об'єкт обмеження:

Кому? (Д.в.): чоловікові, жінці, мені, тобі, йому (їй, їм). *Нічого не казатиму, такі ви мені гидкі й бридкі* (О. Довженко); *Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла його життя, розлучив-*

ши з милою (М. Коцюбинський); *Чи ти знаєш, що мій нелюб теперечки мені ще гидкий став, як до шлюбу?* (М. Кропивницький); *І став я гидкий сам собі* (О. Бердник).

Для кого? (для + Р.в.): для мене, для тебе. *Не звір я – людську кров пролити, І не харциз, людей щоб бити, Для мене гидкий всякий бай* (І. Котляревський).

ІДЕНТИЧНИЙ, а, е, і.

Тотожний, однаковий.

Об'єкт обмеження:

За чим? (за + Ор.в.): за характером, за композицією. *За характером* декорування перемітки майже всіх районів Гуцульщини **ідентичні** (Гуцульщина); *Вони [панно] майже ідентичні за композицією* (Мистецтво).

Об'єкт тотожності:

Чому? (Д.в.): Антиген **не ідентичний** антитілу, а подібний до нього (Знання та праця).

З/із/зі чим? (з/із/зі + Ор.в.): з мікрофлорою, з кольором. ...мікрофлора грязьових вулканів **ідентична з мікрофлорою** нафтових родовищ відповідних областей (Наука і суспільство); *Знай, що ніякого кольору первісні тільця не мають. Ні ідентично з кольором речі, ні схожого навіть* (М. Зеров).

НЕНАВІСНИЙ, а, е, і.

1. До якого відчуває хто-небудь ненависть, огиду.

// Який викликає ненависть, огиду у кого-небудь.

// Сповнений ненависті до кого-небудь.

Об'єкт обмеження:

Кому? (Д.в.): батькові, дівчині, сусідці, мені, тобі, їй, нам. *Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Це прізвище було ненависне поліції* (М. Коцюбинський); *Всі його знали, бо всім він був ненависний, усім шкідливий. І всі на нього гарчали, як похливий пес, що боїться вкусити* (М. Коцюбинський); *Всі вони були тепер їй ненависні, всі були для неї бригадирами* (О. Гончар); *А тепер, вже коли нема що більше взяти з мене, я йому непотрібна, ненависна!* (І. Франко).

До кого? (до + Р.в.): до хлопця, до дівчини, до нього, до неї. – *Чого ви такі ненависні до нього [Василя]? (Панас Мирний); Не будьте, вороги, ненависні до того, Хто в серці замірів владарних не здійма* (Леся Українка).

ПЕРПЕНДИКУЛЯРНИЙ, а, е, і.

Розташований під прямим кутом до чого-небудь.

Об'єкт обмеження:

До чого? (до + Р.в.): до площини, до осі, до ліній, до вектора, до краю (стола, зошита). *Відрізок, що з'єднує центр кулі з точкою, в якій куля дотикається до площини, перпендикулярний до цієї площини* (Наука і суспільство); *У процесі письма треба прагнути до того, щоб косі лінії зошита і написані на лінії букви були перпендикулярні до краю стола* (Шкільна гігієна).

Чому? (Ор.в.): площині, осі, землі. *Точка А перпендикулярна площині* (Знання та праця).

ТОТОЖНИЙ, а, е, і.

Такий самий, однаковий з чимсь, цілком подібний до чогось, схожий один з одним за своєю суттю й зовнішніми ознаками та виявом.

Об'єкт тотожності:

Чому? (Д.в.): параметрам, показникам, значенню. *Параметри орбіти майже тотожні розрахунковим* [параметрам] (О. Бердник); *Значення слова «буда» в давньоруській мові «намет плетений», на думку І.І. Срезневського, тотожне сучасному* [значенню] (Культура слова); *Скрізь розкотився стон тяжкий, Стон, громові тотожний* (П. Грабовський); *Економічний прогрес тотожний створенню якомога більшої кількості робочих місць у передових галузях економіки...* (Вісник НАНУ).

З/із/зі чим? (з/із/зі + Ор.в.): Слово «дружина» з логічного погляду лише частково *тотожне зі словом «жінка»* (Культура слова).

До чого? (до + Р.в.): В Україні записано велику кількість пісень про М.І. Платова, *тотожних* або близьких *до російських* [пісень] (Нар.тв. та етн.).

Об'єкт обмеження:

За чим? (за + Ор.в.): за структурою, за будовою, за змістом, за семантикою. В українській та російській хореографіях існує *тотожне за структурою віртуозне па* (Україна молода); *Фразеологічні синоніми – це фразеологічні одиниці, що тотожні за своїм основним значенням* (Культура слова).

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: [підручник] / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
6. Пасічник І. А. Категорія валентності предикативних прикметників: [монографія] / І. А. Пасічник. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 184 с.
7. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
8. Степаненко М. І. Прикметниково-іменникові словосполучення у сучасній українській літературній мові (формально-синтаксичний і семантичний аналіз) / М. І. Степаненко. – Полтава, 1992. – 103 с.
9. Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові: [монографія] / В. А. Тимкова. – К.: Кондор, 2005. – 134 с.
10. Український орфографічний словник: понад 175 тис. слів / [уклад. В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Складенка]. – Вид 9-е, переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с.

Anna GABAI

Materials of the Dictionary of Grammatical Government of Adjectives

The article is devoted to theoretical bases and principles of compilation of the first modern Ukrainian linguistic Dictionary of adjectival grammatical government. The structure of vocabulary entries is thoroughly described. The specimens of the vocabulary entries of grammatical government of qualitative adjectives are offered.

Матеріали до «Словника граматичного керування дієслів»

Концепцію «Словника граматичного керування дієслів» (далі Словника) створено на основі тісного зв'язку валентності та явищ керування, або валентно зумовленого керування. Керування, услід за І. Р. Вихованцем, тлумачимо як «форму (спосіб) підрядного зв'язку, що стосується значення передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками» [4: 37], тобто семантичним підґрунтям керування слугує семантико-синтаксична валентність. Її кваліфікують як здатність предиката (ознакового слова) сполучатися з іншими (здебільшого неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, що можуть (факультативна валентність) або мають (обов'язкова валентність) заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [4: 123]. Саме валентність «точно окреслює межі керування, зараховуючи до нього тільки ті залежні компоненти, яких вимагає лексико-граматична природа опорного слова» [3: 78]. Керування є формальним виявом семантичної валентності ознакових слів. Воно збігається з формально-синтаксичною валентністю: зумовлені валентністю предиката дії чи стану непередикатні іменникові компоненти (аргументи) мають формальне вираження в певній безприйменниковій чи прийменниково-відмінковій формі, що виконує функцію керованого другорядного члена речення.

Керованими вважатимемо ті словоформи, які породжені валентністю слів зі значенням дії, процесу, стану тощо. Саме тому в Словнику подаватимемо нормативні форми вираження тільки валентно залежних одиниць – іменників із семантичними функціями об'єкта, адресата, інструменталія (знаряддя чи засобу дії) та локатива (місцеперебування, вихідний і кінцевий пункти руху, шлях руху).

У граматичній системі мови з огляду на прямий порядок слів у реченні розмежовують лівобічну та правобічну валентність предиката і відповідно лівобічні та правобічні валентно зумовлені компоненти. Семантичні функції виконавця дії та носія процесу, стану, якості, кількісної ознаки зараховують до лівобічної валентності, решту семантичних функцій компонентів – до правобічної. Для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координації.

Формальне вираження лівобічної позиції валентно залежного дієслівного компонента в сучасній українській літературній мові здебільшого не становить труднощів, тому в Словнику будуть подані форми вираження лише правобічних валентно зумовлених компонентів, що співвідносяться з об'єктними, адресатними, інструментальними та локативними синтаксемами, а у формально-синтаксичній структурі речення вони є приприлюдковими керованими другорядними членами.

За формою залежного слова розмежовуємо керування власне-відмінкове (безприйменникове, безпосереднє), коли це слово виражене безприйменниковим відмінком (*завдячую батькам, писати матері*), і прийменниково-відмінкове (прийменникове, опосередковане), коли підпорядкування відбувається за допомогою прийменників (*піклуватися про дітей, чекати на друга*).

Завдання Словника – виявити й лексикографічно зафіксувати дієслівне керування, морфологічне вираження якого є типовим для сучасної української літературної мови та становить труднощі граматичного плану, а також запропонувати нормативне формовживання. Цей чинник визначатиме обсяг Словника.

За своїм характером Словник буде лексикографічно-граматичною працею, в якій уперше в сучасному українському мовознавстві на теоретичних засадах семантико-синтаксичної валентності буде проаналізоване валентно зумовлене граматичне керування дієслів та системно описане типове для сучасної української літературної мови морфологічне вираження значеннєво залежних від них форм іменникових компонентів.

Побудова Словника та словникової статті

Статті в Словнику буде абетковано за реєстровими одиницями. Структура словникової статті передбачає наявність таких складників.

I. Реєстрове слово у вихідній формі.

II. Тлумачення лексичного значення реєстрового слова.

III. Аналіз правобічних валентно зумовлених компонентів:

1. Семантична кваліфікація правобічного валентно зумовленого компонента.
2. Питальне слово.
3. Форма морфологічного вираження.
4. Найуживаніші іменники та займенники, з якими поєднується реєстрове дієслово.
5. Ілюстративний матеріал.

I. Характеристика реєстрових слів

Реєстровими одиницями Словника є дієслова. Джерелом їхнього добору слугують Словник української мови в 11 томах [8], Великий тлумачний словник сучасної української мови [1] та «Український орфографічний словник» [11].

Для кожного дієслова визначатимемо граматичну категорію виду: *недок.* (недоконаний), *док.* (доконаний) або *недок. і док.* (для двовидових дієслів). Парновидові дієслова подаватимемо у формі інфінітива недоконаного виду. Поряд із ним стоятиме інший член видової пари – інфінітив дієслова доконаного виду. Валентно зумовлені керовані компоненти обох членів видової пари буде проаналізовано в одній словниковій статті. Інфінітиви парновидових дієслів доконаного виду подаємо також у реєстрі Словника за абеткою, але з відсиланням до словникової статті відповідного дієслова недоконаного виду, напр.: **ЗБУДУВАТИ** *див.* **БУДУВАТИ**, **ПРОЧИТАТИ** *див.* **ЧИТАТИ** й под.

До реєстру Словника увійдуть однозначні й багатозначні дієслова. Для багатозначних дієслів буде визначено сукупність валентностей лексико-семантичних варіантів (ЛСВ). До семантичної структури таких багатозначних одиниць, окрім прямих лексичних значень, уходять також переносні, спеціально-термінологічні, фразеологічно зумовлені, діалектні, розмовні, застарілі та ін. Стилістичне маркування ЛСВ впливає на кількість і «якість» правобічних валентностей. Зважаючи на це, у Словнику будуть проаналізовані лише ті стилістично нейтральні та марковані однозначні дієслова чи їхні ЛСВ, розгляд яких є важливим із погляду його завдань.

II. Тлумачення лексичного значення реєстрового слова

З огляду на те, що саме лексико-семантична природа ознакового слова визначає кількість та семантичні функції його валентно залежних іменникових компонентів, у Словнику подамо тлумачення лексичного значення кожного реєстрового дієслова чи його ЛСВ. У словниковій статті багатозначного реєстрового слова кожен ЛСВ виділимо окремо і позначимо його арабською цифрою (1., 2., 3. і т. д.). Семантичні відтінки в межах ЛСВ виокремимо лише за умови труднощів у формальному вираженні керованих іменників. Такі семантичні відтінки тлумачимо в межах відповідних ЛСВ, використовуючи для них дві скісні риски (//).

III. Аналіз правобічних валентно зумовлених компонентів:

1. Семантична кваліфікація правобічного валентно зумовленого компонента

Після тлумачення прямого лексичного значення дієслова або ЛСВ багатозначного дієслова будуть визначені та схарактеризовані всі правобічні валентно залежні компоненти, кількість та семантичне розмежування яких зумовлене належністю опорного слова до певного семантичного типу предиката.

У Словнику представимо кількарівневу семантичну класифікацію **об'єктних значень**. На першому рівні, спираючись на запропоновану І. Р. Вихованцем семантичну класифікацію предикатів, усі об'єктні значення поділяємо на об'єкти дії, об'єкти процесу, об'єкти стану. На другому рівні в межах загального значення об'єктності вирізняємо власне-об'єкт, об'єкт обмеження, об'єкт-співучасник дії, об'єкт-співучасник процесу, об'єкт-співучасник стану, об'єкт приєднання, об'єкт відокремлення, об'єкт віддалення, об'єкт оформлення / сукупності, об'єкт мовлення та ін., а також об'єктні значення синкретичного типу, такі як просторовий об'єкт (об'єкт-локатив), суб'єкт-об'єкт, об'єкт-матеріал, об'єкт-речовина, об'єкт-джерело дії, процесу, стану, об'єкт-засіб та ін.

Адресатному значенню властиве менше семантичне розгалуження. Його диференціюємо на адресат дії та адресат стану.

Локативні значення диференціюємо на 3 типи: 1) динамічні значення напрямку руху – вихідний пункт руху / переміщення та кінцевий пункт руху / переміщення; 2) динамічне значення шляху руху / переміщення; 3) значення статичної локалізації (місцеперебування).

Значення інструментальності поділяємо на знаряддя дії та засіб дії з семантичними варіантами засіб дії – речовина, засіб дії – матеріал і под., а також засіб руху та засіб переміщення.

Послідовність розташування правобічних валентно залежних компонентів у словниковій статті зумовлена характером (силою) їхнього підрядного зв'язку з опорним словом: одні з них посідають за силою керування центральніше, інші ж – периферійніше місце. «У правобічній валентності, – наголошує І. Р. Вихованець, – синтаксеми щодо сили керування розташовуються так: найцентральнішу позицію займає об'єктна синтаксема, яка найтісніше поєднана з предикатом, за нею розташована адресатна синтаксема, для якої характерний дещо слабкіший зв'язок із опорним словом, далі локативна синтаксема напрямку з більш послабленим порівняно з адресатною синтаксемою підрядним зв'язком, і найпериферійніша ланка стосується інструментальної синтаксеми» [3: 80].

2. Питальне слово

Керування є формою підрядного синтаксичного зв'язку, за якого опорне дієслово вимагає залежного іменника в певній відмінковій чи прийменниково-відмінковій формі. На семантичну та граматичну залежність керованих іменникових компонентів від опорних дієслів указують питальні слова *що? кому? для кого? звідки? куди? чим?* і под. Їх буде наведено до кожного валентно зумовленого іменника.

3. Форма морфологічного вираження

В українській мові для вираження валентно зумовлених керованих компонентів наявні спеціалізовані безприйменникові (синтетичні) та прийменниково-відмінкові (аналітичні) морфологічні форми. Вони можуть реалізуватися в морфологічних варіантах (відмінкових формах), один з яких є основним, а інші – периферійними. Зокрема, спеціалізованим морфологічним засобом вираження об’єктного значення є знахідний безприйменниковий відмінок, адресатного – давальний безприйменниковий відмінок, інструментального – орудний безприйменниковий відмінок, локативного – прийменникові форми місцевого відмінка. Водночас нерідко відбувається переміщення одного відмінка зі своєї первинної позиції в зону іншого відмінка, унаслідок чого і з’являються периферійні морфологічні варіанти. Тому в словниковій статті після семантичної кваліфікації кожного валентно залежного компонента подаємо всі варіанти його морфологічного вираження (спочатку основні, а потім периферійні), що є типовими для сучасної української літературної мови, указуючи відмінкову форму без прийменника чи з прийменником (за наявності), у разі потреби – рід, число та належність до класу істот чи неістот. Назви відмінків, родів та форм числа іменників подаємо скорочено: *Н. в.* (називний), *Р. в.* (родовий), *Д. в.* (давальний), *Зн. в.* (знахідний), *Ор. в.* (орудний), *М. в.* (місцевий); *чол. р.* (чоловічий рід), *жін. р.* (жіночий рід), *середн. р.* (середній рід); *одн.* (однина), *мн.* (множина). Збіг відмінкових форм передаватимемо знаком «=», напр.: *Зн. в. = Р. в., Зн. в. = Н. в.*

Найбільші труднощі в сучасній українській літературній мові становить морфологічне вираження власне-об’єкта формами родового та знахідного відмінків, зумовлене родом іменника, формою числа, належністю до класу істот чи неістот та відсутністю / наявністю при дієслові частки *не* (стверджувальна чи заперечна конструкція). Тому в Словнику спочатку подаватимемо стверджувальні конструкції, потім – заперечні й дотримуватимемось такої послідовності розташування в них словоформ: *жін. р. істот одн., жін. р. істот мн., жін. р. неістот одн., жін. р. неістот мн.; чол. р., середн. р. істот одн., чол. р., середн. р. істот мн., чол. р., середн. р. неістот одн., чол. р., середн. р. неістот мн.*

4. Найуживаніші іменники та займенники, з якими поєднується реєстрове дієслово

Після форми (форм) морфологічного вираження кожного валентно залежного компонента буде наведено найуживаніші іменники та займенники, з якими поєднується визначене реєстрове дієслово

5. Ілюстративний матеріал

Реалізацію конкретної правобічної валентності відповідною керованою формою в мовленні ілюструємо матеріалом, дібраним із усної народної творчості, художньої літератури, наукових текстів, публіцистики та мережі Інтернету, зрідка – модельованими конструкціями.

Далі подаємо зразки укладених словникових статей граматичного керування дієслів.

АДРЕСУВАТИ, *недок. і док.*

1. Надсилати на певну адресу.

Власне-об'єкт дії:

Що? (*жін. р. неістот одн. і мн.: 3н. в., у заперечних реченнях – Р. в. і 3н. в.*): листівку, телеграму, бандероль. *Два листи, відкритку і один номер газети, що адресувала до Сембратовича, дістав і хоч трохи заспокоївся* (М. Коцюбинський); *Адресувати листівки* (*мн.*); *Не адресувати листівки* (*одн.*); *Не адресувати листівку; Не адресувати листівок; Не адресувати листівки* (*мн.*).

Що? (*чол. р., середн. р. неістот одн.: Р. в. і 3н. в. = Н. в., у заперечних реченнях – Р. в.; чол. р., середн. р. неістот мн.: 3н. в. = Н. в., у заперечних реченнях – Р. в. і 3н. в.*): листа (лист), конверта (конверт). *В останні роки перед війною навіть листа не можна було адресувати по-українськи – на пошті не приймали* (Українська правда); *Адресувати свій лист можна як окремому користувачеві, так і групі людей* (Інтернет); *Адресувати листи друзів; Не адресувати листа друзів; Не адресувати листів друзів; Не адресувати листи друзів.*

Адресат дії:

Кому? (*Д. в.*): матері, батькові, дружині, подрузі, колезі, Наталці, Олійнику, їй, йому, нам, усім. [Федерація футболу України] *спромоглася тільки на те, щоб адресувати листа голові Івано-Франківської облради Ігорю Олійнику* (Інтернет); *Лист необхідно адресувати завідувачу кафедри зв'язків з громадськістю, психології та педагогіки НА УКМА Корольку В. Г.* (Інтернет).

Для кого? (*для + Р. в.*): для матері, для дружини, для батьків, для сина, для колеги, для Наталки, для неї, для нього, для всіх. *Адресувати телеграму для дружини.*

До кого? (до + Р. в.): до матері, до батька, до дружини, до подруги, до колеги, до Василя, до Олійника, до неї, до нього, до нас, до всіх. *Молоді робітники заводу адресували своє послання до правителя Румунії, генерала Антонеску* (В. Кучер); *Два листи, відкритку і один номер газети, що адресувала до Сембратовича, дістав і хоч трохи заспокоївся* (М. Коцюбинський).

Вихідний пункт руху:

Звідки? (з/із/зі + Р. в.): з/із лікарні, з/із канцелярії, з/із адміністрації.

Листа адресовано з Адміністрації Президента України.

Кінцевий пункт руху:

Куди? (на + Зн. в.): на адресу, на село, на кордон, на південь, на Україну. *Друзям на ближні і дальні кордони я адресую листи* (П. Дорошко); *Адресувати листа на директора; Адресувати телеграму на училище.*

в/у + Зн. в.: в/у Чернігів. *Листи і посилки прошу адресувати в м. Чернігів* (М. Коцюбинський).

до + Р. в.: до Києва. *Адресувати бандероль до Києва.*

2. перен. Звертати, скеровувати до кого-небудь.

Власне-об'єкт дії:

Що? (жін. р. неістот одн. і мн.: Зн. в., у заперечних реченнях – Р. в. і Зн. в.): скаргу. *Свою скаргу він адресував* зараз більше Віруньці (О. Гончар); *Адресувати скарги* (мн.) дружині; *Не адресувати скарги* (одн.) дружині; *Не адресувати скаргу* дружині; *Не адресувати скарг* дружині; *Не адресувати скарги* (мн.) дружині.

Що? (чол. р., середн. р. неістот одн. і мн.: Зн. в. = Н. в., у заперечних реченнях – Р. в. і Зн. в. = Н. в.): твір, погляд, слова. *Лебідь сидів навпроти Надії і до кожного загального адресував їй свій тост, особистий* (Я. Баш); *Адресувати твори дітям; Не адресувати тосту* іменинникові; *Не адресувати тост* іменинникові; *Не адресувати своїх творів* дітям; *Не адресувати свої твори* дітям.

Що? (чол. р. неістот одн.: Р. в. і Зн. в. = Н. в., у заперечних реченнях – Р. в.; чол. р. неістот мн.: Зн. в. = Н. в., у заперечних реченнях – Р. в. і Зн. в. = Н. в.): вірша (вірш), сонета (сонет). *Вірша Е. Андіївської можна адресувати виключно*

певній частині читачької аудиторії (Інтернет); *Образ коханої, якій Максим Рильський адресує свій вірш, абстрактний* (Інтернет); *Юним читачам В. Слалчук адресує вірші та оповідання, які вчать шанувати старших, творити добро, бути чесними і порядними* (Інтернет); *Не адресувати сонета коханій; Не адресувати сонетів коханій; Не адресувати сонети коханій.*

Адресат:

Кому? (Д. в.): матері, дочці, друзі, вчителі, народів, Ользі, тобі, мені, усім. *Та й вона знала добре, чула всі слова, які він адресував Олі* (П. Загребельний); *Він [Островський] завжди адресував свої твори всьому народові* (О. Левада); *Всі гріхи і промахи поліції ви адресуєте мені* (І. Цюпа).

До кого? (до + Р. в.): до матері, до дочки, до друга, до вчителя, до народу, до Ольги, до тебе, до мене, до всіх. *Кожну скаргу можна і треба адресувати одразу до кількох інстанцій* (Інтернет); *Вірш адресую до тебе* (Ю. Яновський); *Головні претензії слід адресувати до нас самих, українців* (Інтернет).

Для кого? (для + Р. в.): для матері, для дочки, для друга, для вчителя, для народу, для Ольги, для тебе, для мене, для всіх. *Адресувати твори для народу.*

АРГУМЕНТУВАТИ, недок. і док.

Наводити аргументи, докази; обґрунтовувати.

Власне-об'єкт дії:

Що? (жін. р. неістот одн. і мн.: Зн. в., у заперечних реченнях – Р. в. і Зн. в.): думку, поведінку, позицію, версію. *Наводжу слова Форменка, що аргументують його версію* (Людина і світ); *Аргументувати свої думки; Не аргументувати своєї поведінки; Не аргументувати свою поведінку; Не аргументувати своїх думок; Не аргументувати свої думки.*

Що? (чол. р., середн. р. неістот одн. і мн.: Зн. в. = Н. в., у заперечних реченнях – Р. в. і Зн. в. = Н. в.): вчинок, погляд, твердження, ставлення, слова. *Майже кожне своє слово аргументувала заперечливим жестом руки* (І. Кириленко); *Аргументувати свої слова; Не аргументувати свого вчинку; Не аргументувати свій вчинок; Не аргументувати своїх слів; Не аргументувати свої слова.*

Засіб дії:

Чим? (Ор. в.): словами, жестами, принципами. Він з радістю позбувся підпоручика Дуба, який, за своєю старою звичкою, кожне твердження **аргументував словами** (Я. Гашек); Цим моральним **принципом аргументував** М. Гоголь згубність для людини й природи пролетаризації селянина (Український світ); Вони не мали ніяких доказів, **нічим не могли аргументувати** підозріння про злочинну діяльність доктора Гальванеску – відомого наукового діяча (Ю. Смолич).

За допомогою чого? (за допомогою + Р. в.): за допомогою слів, за допомогою жестів, за допомогою фактів, за допомогою міркувань. Тезу щодо вигідності боргових позик **аргументують за допомогою** простої детермінованої моделі (Інтернет); Коли виникає необхідність пояснити переваги своєї продукції та послуг, **аргументувати** їхню цінність для споживачів можна **за допомогою відео** (Інтернет); ...**аргументувати за допомогою** вже відомих **положень** (Інтернет).

Адресат дії:

Кому? (Д. в.): батькам, дітям, учням, друзям, колегам, іншим, нам, їм. **Аргументувати дітям** шкідливість їжі з МакДональдсу неможливо (Інтернет); Ми готові **аргументувати опонентові** свою позицію (Інтернет); ...**аргументувати їм** свої міркування не слід (Інтернет).

АРОМАТИЗУВАТИ, недок.

Додавати ароматичні речовини до чого-небудь.

Власне-об'єкт дії:

Що? (жін. р. неістот одн. і мн.: Зн. в., у заперечних реченнях – Р. в. і Зн. в.): страву, воду, кімнату. У Вірменії з пелюсток айви готують національні салати, а в Китаї її плодами **ароматизують кімнати** (Знання та праця); До парфумерних товарів належать парфуми, одеколони, парфумерні набори і запашні води, основне призначення яких – **ароматизувати шкіру, волосся, одяг** (Інтернет); **Ароматизувати страви** (мн.) прянощами; **Не ароматизувати страви** (одн.) прянощами; **Не ароматизувати страву** прянощами; **Не ароматизувати страв** прянощами.

Що? (чол. р., середн. р. неістот одн. і мн.: Зн. в. = Н. в., у заперечних реченнях – Р. в. і Зн. в. = Н. в.): тісто, печиво, повітря,

напій, чай. *Ви самостійно можете ароматизувати кавовий напій*, додавши в нього ваніль, гвоздику, імбир (Інтернет); *Ароматизувати напої ваніліном*; *Не ароматизувати чаю лимоном*; *Не ароматизувати чай лимоном*; *Не ароматизувати напоїв ваніліном*; *Не ароматизувати напої ваніліном*.

Засіб дії:

Чим? (Ор. в.): ваніліном, корицею, горіхами, лимоном, плодами, есенцією, парфумами. *Ароматизувати тісто можна ваніліном, тонко розтертою корицею, дуже подрібненими смаженими горіхами, мигдалем та ін.* (Укр. страви); *Лавром ароматизували воду* (Інтернет); *Вологий пар можна ароматизувати запашними есенціями* (Інтернет).

Знаряддя дії:

За допомогою чого? (за допомогою чого + Р. в.): за допомогою приладу. *Можна ароматизувати повітря за допомогою спеціального приладу* (Інтернет).

БАЇВИТИ, ЗАБАВЛЯТИ, недок., док. ЗАБАЇВИТИ.

Забавляти, тішити, доглядати.

Власне-об'єкт дії:

Кого? (жін. р. істот одн.: Зн. в., у заперечних реченнях – Р. в. і Зн. в.; жін. р. істот мн.: Зн. в. = Р. в., у заперечних реченнях – Р. в. = Зн. в.): дитину, сестричку, Даринку, її. *Тайо помагав сестрі гріти воду, готувати їжу та бавив маленьку сестричку* (М. Трублаїні); *Насилу Христия забавила Маринку* (Панас Мирний); *Бавити дітей*; *Не змогли забавити дитини*; *Не змогли забавити дитину*; *Не забавити дітей*.

Кого? (чол. р., середн. р. істот одн. і мн.: Зн. в. = Р. в., у заперечних реченнях – Р. в. = Зн. в.): онуча, братика, Михайлика, його, усіх. *На полі під копою Сина забавляє* [Катруся] (Т. Шевченко); *Кармелюк поспішав у холодок під грушу до внука і радісно бавив його* (В. Кучер); *Забавляти синів*; *Не забавити сина*; *Не забавити синів*.

// Розважати чим-небудь.

Власне-об'єкт дії:

Кого? (жін. р. істот одн.: Зн. в., у заперечних реченнях – Р. в. і Зн. в.; жін. р. істот мн.: Зн. в. = Р. в., у заперечних реченнях – Р. в. = Зн. в.): дівчину, подругу, Оксану. *Всю компанію безмірно забавило це оповідання* (І. Франко); *Забавляти подруг*;

Не забавити подруги; Не забавити подругу; Не забавити подруг.

Кого? (чол. р., середн. р. істот одн. і мн.: 3н. в. = Р. в., у заперечних реченнях – Р. в. = 3н. в.): парубка, друга, дорослих, гостей, його, вас, нас. *На гімназійнім вечорі їй доручили забавляти поручника (Я. Качура); – Ви ще ніколи не були в Парижі? – питає [Софі]. – Ні, – кажу, – це ми уперше тут. – Ото усе ж вас бавитиме (Марко Вовчок); Забавляти парубків; Не забавити парубка; Не забавити парубків.*

Засіб дії:

Чим? (Ор. в.): піснями, анекдотами, виставою, розмовами. *Дівчат він забавляв своїми вигадками та жартами (І. Нечуй-Левицький).*

БАВИТИСЯ, ЗАБАВЛЯТИСЯ, недок.

1. Гратися. // Весело проводити час, розважатися. 2. Грати в яку-небудь гру.

Об'єкт-співучасник дії:

З/із ким? (з/із/зі + Ор. в.): з/із дітьми, з/із братом, з/із сестрою, з/із бабусею, з/із друзями, з/із хлопцями, з/із Олегом, зі мною, з/із нею, з/із нами, з/із іншими. *Неподалік була простора галявина, на якій він [Вовчик] полюбляв бавитися з друзями (Малютко); А бавитися можна з рибалкою? (Леся Українка); Василько тер мак і все поглядав то на двох сестричок, що бавились із котом, то на батька (М. Коцюбинський); Шепочуть сни, зітхають дзвінко І з вітром бавляться вони (А. Малишко).*

Засіб дії:

Чим? (Ор. в.): лялькою, м'ячем, іграшкою, шахами, розмовами. *Тут [у пана] Тарас коли не сам малював, що спаде йому на думку, то бавився усякими малюнками (Панас Мирний); Кучмієнко бавився виделкою, ножем, чайною ложечкою (П. Загребельний). Поки дитина забавлялася його здоровенними сивими усами, він [дід] йому [онуку] розказував грізні приповідки про давні чвари (Панас Мирний).*

У/в що? (у/в + 3н. в.): у/в шахи, у м'яча, у/в ляльки. *В коника бавиться [Володя], за мотузочку мене прив'яже і цьовхає батіжком (О. Копиленко); «У що ти бавився сьогодні?» – запитала вона [мама] (Малютко).*

// перен. Робити що-небудь несерйозно.

Засіб дії:

Чим? (Ор. в.): політикою, мистецтвом, вишиванням. *Нехай же тим часом устеляє в думках стежку до милого вишиваними рушничками, нехай бавиться вишиванням* (І. Нечуй-Левицький); [Паничі] *знічев'я бавилися віршописанням* (В. Еллан).

У/в що? (у/в + Зн. в.): у/в політику, у/в мистецтво. *Суддя старався про переведення до більшого міста, та сказали, щоб не бавився в політику* (Н. Кобринська).

БАЛОТУВА́ТИ, недок.

Закритим голосуванням обирати кого-небудь.

Власне-об'єкт дії:

Кого? (жін. р. істот одн.: Зн. в., у заперечних реченнях – Р. в. і Зн. в.; жін. р. істот мн.: Зн. в. = Р. в., у заперечних реченнях – Р. в. = Зн. в.): дружину, тітку, вчительку, Олену, її. **Балотувати** молоду **вчительку** до сільської ради; **Балотувати** молодих **вчителюк** до сільської ради; **Не балотувати** **дружини** в депутати; **Не балотувати** **дружину** в депутати; **Не балотувати** **дружин** в депутати.

Кого? (чол. р., середн. р. істот одн. і мн.: Зн. в. = Р. в., у заперечних реченнях – Р. в. = Зн. в.): батька, чоловіка, брата, друга, Івана, Приходька, тебе, його, їх, інших. *Боян Пайтич від імені Демократичної партії запропонував, щоб українці балотували свого представника* (Рідне слово); *Навіщо Ви його балотуєте нам в президенти?* (Братство); *Чому би Вас не балотувати?* (Інтернет); **Балотувати** своїх **представників** до студради; **Не балотувати** свого **представника** до студради; **Не балотувати** своїх **представників** до студради.

Просторовий об'єкт:

До чого? (до + Р. в.): до Верховної Ради, до міської ради, до обласної ради, до районної ради, до сільської ради, до місцевих рад. *...буде балотувати свою силу до Верховної Ради* (Інтернет); **Балотувати** директора школи **до районної ради**.

Об'єкт обмеження:

Від/од кого? Від/од чого? (від/од + Р. в.): від/од партії, від/од політичної сили. *Зміни до закону про місцеві вибори не залишили*

мерам іншого вибору – вони повинні були балотувати від тієї чи іншої політсили (Інтернет).

БАЛОТУВАТИСЯ, недок.

Висувати свою кандидатуру для балотування.

Просторовий об'єкт:

До чого? (до + Р. в.): до Верховної Ради, до міської ради, до обласної ради, до районної ради, до сільської ради, до місцевих рад, до студради. *Усього від колективу шахти балотується до місцевих рад народних депутатів 23 особи* (Голос України).

У/в чому? (у/в + М. в.): в (виборчому) окрузі. *Кандидат у депутати Верховної Ради України може балотуватися тільки в одному окрузі* (Голос України).

Об'єкт обмеження:

Від/од кого? Від/од чого? (від/од + Р. в.): від/од партії, від/од політичної сили. *Дві особи одночасно балотуватися від партії не можуть* (Інтернет); *Сергій Бондарчук балотується від Волині* (Інтернет); *На посаду мера він балотуватиметься від нейтральної політичної сили* (Інтернет).

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Н., 1988. – 440 с.
6. Кобылянская М. Ф. Глагольное управление в украинском языке (на материале произведений украинских писателей первой половины и 60-70 годов второй половины XIX века): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / М. Ф. Кобылянская. – Черновцы, 1976. – 24 с.
7. Масицька Т. Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова: дис. ... кандидата филол. наук: 10.02.01 / Масицька Тетяна Євгенівна. – Луцьк, 1996. – 217 с.

8. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
9. Співак О. Зміни в нормах дієслівного керування в сучасній українській літературній мові (20-90-і роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «українська мова» / Співак Орест. – К., 1997. – 25 с.
10. Степаненко Я. М. Диференціація об'єктного значення в семантико-синтаксичній структурі речення: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Степаненко Ярослав Миколайович. – Київ, 2008. – 223 с.
11. Український орфографічний словник: понад 175 тис. слів / [уклад. В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Складенка]. – Вид 9-е, переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с.

Larysa KOLIBABA

Materials of the Dictionary of Grammatical Government of Verbs

The article is devoted to theoretical bases and principles of compilation of the first modern Ukrainian linguistic Dictionary of grammatical government of verbs. The structure of vocabulary entries is thoroughly described. The specimens of the vocabulary entries of grammatical government of verbs are offered.

Олександр Скопненко

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

**Матеріали до «Словника фразеологічних
синонімів Миколи Лукаша»**

Попередні матеріали до цього Словника (початок літери Б) опубліковано в дев'ятому випуску «Лексикографічного бюлетеня» (2010). Словникові статті названої майбутньої лексикографічної праці заплановано побудувати таким чином: передусім позначатиметься лексична змістова домінанта фразеологічного ряду, далі – тлумачення синонімічного ряду, у разі потреби – повторення дефініції біля деяких наступних членів синонімічного ряду із зазначенням семантичних відтінків з абзацу, фразеологічна одиниця, дібрана з перекладних та оригінальних творів, стилістичні ремарки, ілюстративні

цитати та паспортизація прикладів. Стаття міститиме також і недиференційовані варіанти фразеологічних одиниць. Усі ілюстративні приклади будуть подані без правописних змін, так, як вони засвідчені в Лукашевих перекладах.

БЕЗВИХІДЬ

ПРО СКРУТНЕ, БЕЗВИХІДНЕ СТАНОВИЩЕ, ВІДЧАЙ, ДОСАДУ

1. НЕ БАЧИТИ ВІХОДУ. *Не мігши далі терпіти і не бачивши жодного иншого виходу, він [король] надумався викрасти в батька не одну дочку, а обох, і розповів про свою любов і про замір графові Гвіду [Боккаччо: 818].*

2. НЕМАЄ ВІХОДУ з чого і без додатка. [Адам (до Люцифера):] *Безмежне коло мудрувань твоїх, // І з нього, мабуть, виходу немає* [Мадач: 47]; *Як чоловік мудрий, він [Лісімах] не виявив тієї досади, а розкидав думкою, як би тому лихові зарадити, і вирішив нарешті, що немає иншого виходу, як тільки викрасти Кассандру* [Боккаччо: 521].

3. НІДЕ/НІГДЕ [НІДЕ] ДІТИСЬ. *Побачив Ян Бібіян, що ніде дітися, взявся за пруг бочки, підтягнувся на руках і вліз усередину* [Єлин Пелин: 27]; *— Ти добре знаєш, Пінуучо, — одказав йому трактирник, — що моя господа не для панської ночівлі, та коли вже вас тут спостигла ніч і дітись більше нігде, то якось уже вас обох переночую* [Боккаччо: 771].

4. НІКУДИ ДІВАТИСЯ. *Та й давай [Цеппа] її [жінку] лаяти да шпелити, і вона довго одмагалась, та мусіла врешити зо страхом признатися (бо нікуди було діватись), що жила з Спінеллоччом, і просила, плачучи, щоб він простив її* [Боккаччо: 718].

5. ПРОПАЛО ДІЛО. [Улісс:] *Гвалтовні переміни й потрясіння // Основ ладу і спокою в державах // Коли щаблі зламаються в драбині // Високих задумів — пропало діло!* [Шекспір: 348].

6. ПРОПАЩЕ ДІЛО. *Ну, якби вона була вийшла за якого пажу свого чи за челядина домового, як то часом, чув я, трапляється, то було б уже діло пропаще...* [Сервантес: 516].

7. ХОТЬ (ХОЧ) СЯДЬ ТА Й ПЛАЧ. *І так він [лікар] мене тим голодом доймає, що хоть сядь та й плач...* [Сервантес: 573]; *Щоразу, як дощ іде, все сюди [у яму] стікає. А тоді смердить так, що хоч сядь та й плач* [Стіль: 12].

8. ХОТЬ УМИРАЙ. *Уже й світ настав; дубує П'єтро на тому дубі — так ізмерз, що хоть умирай; коли бачить — так як у мілью багаттє десть велике палає* [Боккаччо: 533].

9. ХОТЬ І НЕ ВЕРТАЙСЯ. *До нього ж то, як до чоловіка бувало, і вдавсь через кілька день молодий купець: пожалівсь на свою лиху годину і про-*

хав у його ради й допомоги – що йому далі в світі робити, бо в Флоренцію тепер **хоть і не вертайся** [Боккаччо: 739].

10. ХОЧ БИЙСЯ В ГРґДИ. [Мефістофель (до Фауста):] *І скрізь таке, хоч бийся в груди – // В землі, в воді, в повітрі, – всюди // Мільйони родяться життів, // В теплі і в холоді, в сирому і в сухому...* [Гете: 55].

11. ХОЧ ГИНЬ. Була вже ніч, а він [Тит], голодний і без грошей, не знав, куди податись, де знайти притулок **хоч гинь**... [Боккаччо: 839].

12. ХОЧ ЗДИХАЙ. Дві бригади, шістнадцять душ [узяли на роботу]. А другим **хоч здихай** [Стіль: 61].

13. ХОЧ ЛЯГАЙ РИДАЙ. *Ах, оті шалені світанкові сурми! // Йти вперед не можу, хоч лягай ридай... // А були ж атаки, приступи і штурми! // Не тривожте серця, не шалійте, сурми, // Колискова пісне, душу загойдай!* [Верлен: 156].

14. ХОТЬ ЛЯГАЙ ТА ПОМИРАЙ. – Скажу тобі по правді, жінко, – признався Санчо, – що якби не мав надії в скорім часі на губернатора вискочити, то вже мені **хоть лягай та помирай** [Сервантес: 360].

15. ХОЧ ЛЯЖ ТА Й УМРІ. [Пандар (до Троїла):] *От оцей чортів кашель, оцей бісової віри кашлюк так мене мучить, так мучить, а тут іще ідіотські пригоди цієї дівчини, і все одно до одного – хоч ляж та й умри...* [Шекспір: 426].

16. ХОЧ НА СТИНУ ЛІЗЬ. Заявив у поліцію, в опікунську раду [про зникнення сина]. А сам... Просто **хоч на стіну лізь**... Жінка одно рюмсає, одно рюмсає, а я за нею, мов та баба плачу... [Стіль: 56].

17. ХОЧ ПРОБІ КРИЧІ. В десять разів краще [у школі], як у бараках, де завжди дуло з усіх щілин і дим стояв такий, що **хоч пробі кричи**... [Стіль: 191].

18. ХОЧ УМРІ. Багато я страждав, повір... // Тепер, зацькований, мов звір, // У різні боки я мечуся // Нема рятунку, **хоч умри**... [Верлен: 142].

ХТО-НЕБУДЬ ПЕРЕБУВАЄ В ДУЖЕ СКРУТНОМУ СТАНОВИЩІ

1.ЗЕМЛЯ НЕ ХОЧЕ НОСИТИ кого. Я був немов приголомшений, мені здавалося, що небо одиуралось од мене, **земля не хотіла** мене **носити**, повітря не дає мені духу для зітхань, вода – вологи для моїх сліз [Сервантес: 168].

2.НЕМАЄ ВІХОДУ в кого. Бачить Бог, шкода мені брати в тебе сі гроші, бо ти купець, а купцеві все потрібен свіжий гріш; та тим, що иншого **виходу** в мене **немає** і я невдовзі зможу тобі сю позичку повернути, я приймаю її, а решту вже якось добуду – речі свої оддам у застав, абощо [Боккаччо: 738].

3. НЕМА́ КУДИ́ ДІВА́ТИСЬ кому. Джербіно переконався, що таким боєм він нічого не доб'ється; тоді взяв шлюпку, що вони пригнали з Сардинії, підпалив її і притис галерами до корабля. Як побачили те сарацини, зрозуміли, що їм **нема куди діватись** – або скоритись, або загинути [Боккаччо: 480].

БЕЗГРОШІВ'Я

ЗОВСІМ БЕЗ ГРОШЕЙ

1. БЕЗ ШЕ́ЛЯГА В КИШЕ́НІ. – Нехай би всякий лихий губернатор із свого уряду таким виходив, як отсей грішник [Санчо], із глибини безодньої витягнутий: з голоду омлілий, на лиці блідий і **без шеляга**, бачиться, **в кишені** [Сервантес: 589].

2. НЕ МА́ТИ Й СУ ЗА ДУШЕ́Ю. Ярмарок тривав три дні: погода весь час стояла гарна, з міста найшло багато народу (це, між іншим, і забезпечило виручку, бо докери сиділи, **не маючи й су за душею**...) [Стіль: 302].

3. НІ ШАГА́ ЗА ДУШЕ́Ю. – Та нащо далеко ходити... От мій син недавно оженився... **За душею ні шага**, роботи ніякої... [Стіль: 62–63].

4. НІ ШЕ́ЛЯГА. [Єва:] Йоганчику, мені потрібні гроші. [Адам:] **Нема ні шеляга** – ти все забрала [Мадач: 120].

5. ПОРО́ЖНЯ КИШЕ́НЯ. [Мефістофель (до Марти):] Він [чоловік] трис-та панахид // одправить наказав; // **Кишені** ж геть були **порожні** [Гете: 127].

6. ПУ́СТО В КИШЕ́НІ. Анрі вже й забув, коли востаннє заглядав у бумфет. Хіба тільки, коли збори відбувались дець у півній. До того ж у **кишені пусто** [Стіль: 341].

У КОГО-НЕБУДЬ ДУЖЕ МАЛО АБО ЗОВСІМ НЕМАЄ ГРОШЕЙ

1. АНІ́ ГРОШІ́НИ ЗА ДУШЕ́Ю в кого.... [Санчо] підніс угору розчепірену руку: немає, мовляв, у мене **за душею ані грошини** [Сервантес: 582].

2. АНІ́ САНТИ́МА ЗА ДУШЕ́Ю в кого. Та нема в нього [Лере] самого зараз **ані сантима за душею**: ніхто не платить боргів, кожне дивиться, як би тільки поживитися... [Флобер: 265].

3. АНІ́ ШЕ́ЛЯГА ЗА ДУШЕ́Ю в кого. ...на мій пай припадає тисяча, а мене зараз нема **ані шеляга за душею**, бо ті п'ятсот флоринів, що ти мені вернула, я зразу ж послав у Неаполь на закупівлю полотна... [Боккаччо: 740].

БЕЗМЕЖНИЙ

ЯКИЙ НЕ МАЄ ВИДИМИХ МЕЖ

1. НЕ МА́Є МЕЖ що де. – Не тим я журюся, – відповів Дон Кіхот, – що попав у твою владу, о відважний Роке, чия слава **не має меж** на всій землі, а

тим, що через необачність мою застукали мене вояки твої при негнзуданім коні, тоді як по чину мандрованого рицарства, до якого належу, я зобов'язаний всякої хвилини бути насторожі... [Сервантес: 611].

2. **НЕМА́ КІНЦЯ́** чому. [Мефістофель (до Фауста):] Ну що, скажи, чи мало в нас простору? // Очима кинь – **нема́ йому кінця...** [Гете: 180].

3. **НІ КІНЦЯ́, НІ КРА́Ю.** Світ широкий – **ні кінця, ні краю**, // Ні об'їхать, ані об'їйти, // А поглянеш – місця в нім немає // Для щасливих і для десяти... [Шиллер: 186].

ЩОСЬ ДУЖЕ ДОВГО ТРИВАЄ, НЕ ЗАКІНЧУЄТЬСЯ

1. **КІНЦЯ́ НЕ БУ́ДЕ** чому. І тоді любові нашії зійдуть // Кращі дні – **кінця не буде** їй, // Як і їхній вічний шлюбний ночі... // Знай, Лауро, і радій! [Шиллер: 30].

2. **НЕ ВІДНО КІНЦЯ́-КРА́Ю** чому. Відчувши, що більше не зможе витримати (а **кінця-краю** тій історії **не видно** було – в такі нетрі той кавалер забрався), вона сказала йому грайливо... [Боккаччо: 582].

3. **НЕМА́ КІНЦЯ́-КРА́Ю** чому. – Що ж нам із ними [книжками] робити? – спитав парох. – Передамо їх у руки світської влади, сиріч ключишниці, а причин краще не питайте, бо інакше сьому огляду **кінця-краю не буде** [Сервантес: 47].

4. **НЕМА́Є КРА́Ю** чому. Тепер Емма вважала себе ще нещаснішою, ніж раніше, бо вона пізнала горе і була пересвідчена, що йому **не буде краю** [Флобер: 118].

БЕЗПРИЧИННО

БЕЗ БУДЬ-ЯКОЇ ПРИЧИНИ

1. **З ДО́БРОГО ДІ́ВА.** [Олександр (до Крессіди):] То він [Аякс] засумує ні сіло ні впало, а то зрадіє з **доброго дива**. Так ніби й до всього має хист і ні до чого хисту не має... [Шекспір: 338].

2. **НІ ЗА ЩО.** Таємниче даючи мені цю книгу [«Процес 1-го березня»], він [Крюков] сказав: – Ось почитай – які вони! Бережись, гляди, – **ні за що** погублять [Горький: 707].

3. **НІ СІЛО НІ ВПА́ЛО.** Намислив він [Кане делла Скала] якось справити в Вероні пишну да розкішну учту, на яку мало прибути звідусіль багато ріжного люду, а найпаче всяких потішників та штукарів, але раптом **ні сіло ні впало** роздумав, дав гостинців декому з-поміж тих, що приїхали, та й одпустив їх [Боккаччо: 256].

БЕЗСИЛИЙ

ЯКИЙ ЗОВСІМ НЕ ЗНАХОДИТЬ У СОБІ СИЛ, МОЖЛИВОСТЕЙ ДІЯТИ

1. **БЛІДИЙ-БЛІДИЙ, АЖ СВІТИТЬСЯ.** Звичайно, не скоро вона [Жосліна] зможе працювати, вона ще вся *бліда-бліда, аж світиться*, але добре, що хоч на ноги сп'ялася... [Стіль: 360].

2. **І БЛОХИ ВБІТИ НЕ ЗДОЛІВ БИ.** Так не буде ж сього, нахабо безсовісний, – а інакше тебе й назвати не можна, коли ти посмів злорічити на незрівнянну Дульсінею. Чи ти не знаєш, мудю такий, лайдаку, гунцвоте, що якби вона не вливала сили в правцю мою, то я *і блохи вбити не здолів би*? [Сервантес: 191].

3. **УБОГІЙ НА СІЛУ.** [Лавренсія (до селян):] Вам би тільки мичку прости, // дівчури, *на силу вбогі*, // у спідниці одягатись, // малювати щоки й брови! [Лопе де Вега: 114].

ХТО-НЕБУДЬ НЕ В ЗМОЗІ ЩОСЬ ЗРОБИТИ

1. **НЕМАЄ СИЛИ** в кого. Немає інших ліків на ті болі, // Як смерть, що всі страждання присипляє; // Зішли ж її до мене, // Нехай урве се нидінне злиденне, // Бо жити в мене *сили вже немає...* [Боккаччо: 510].

2. **РУКИ В'ЯНУТЬ** у кого. [Адам (до відьом):] Чи ви змінились так, чи, може, я? // Колись же ви так любо усміхались... // Не розберу, де дійсність, а де сон. // Від ваших чарів *руки в мене в'януть* [Мадач: 113].

БЕЗСОННЯ

ХТО-НЕБУДЬ НЕ МОЖЕ СПАТИ, ЗАСНУТИ

1. **СОН НЕ БЕРЕ** кого. [Олександр (до Крессіди):] Кажуть, учора стявся [Аякс] в полі з Гектором та й повалив його додолу; з тої досади й сорому *не бере* вже нашого Гектора ні їжа, ані *сон* [Шекспір: 338].

2. **СОН НЕ БЕРЕТЬСЯ** кому. *Сон не брався* їй [Кателлі] майже цілу ніч, вона все думала, що має казати мужові, як зійдеться з ним у лазні [Боккаччо: 404].

3. **СОН НЕ ЙДЕ НА УМ** кому. Ввірились мені // оті звуки, що аж ну! // Ночами, і то // комарики «зум-бум-бум», – // а нам *сон не йде на ум...* [З японської класичної поезії: 74].

4. **СОН НЕ ПРИХОДИТЬ.** Її [Жізелі] серце, все її єство вібрувало, і *сон не приходив* [Стіль: 240].

БЕЗСУМНІВНО

ОЧЕВИДНО, БЕЗУМОВНО, БЕЗ СУМНІВУ, ЗРОЗУМІЛО

1. **БЕЗ СУМНІВУ.** – *Мадонно, я не знаю, чи наша нова королева буде ласкава, але вона без сумніву вродлива; нехай же її панування буде таке хороше, як її краса* [Боккаччо: 742].

2. **ВІДІМА РІЧ.** *Погонич не зважав на тії погрози аніже (а краще б йому було зважити, ніж здоров'ям своїм так необачно важити), схопив зброю за ремінячця і кинув її якомога далі. Як побачив те Дон Кіхот, звів очі до неба, а мислі зніс, видима річ, до володарки своєї Дульсінеї і промовив...* [Сервантес: 33].

3. **ВІДОМА РІЧ.** *А де ж батьки їх? Річ відома // Вони сьогодні працюють дома; // У кожного є якісь підробітки, // Бо свято святом, а гроші брать звідки?* [Родарі: 51].

4. **НІЧОГО Й БАЛАКАТИ.** *Немає, мабуть, такого значного чоловіка, щоб одищурався такої милої сестри, а про мене, простого баришника, то нічого й балакати* [Боккаччо: 298].

5. **НЕМАЄ СУМНІВУ.** *Немає також ніякого сумніву, що був Сід, що був Бернардо дель Карпіо, а от в оповіданнях про їхні подвиги чимало є, на мою думку, непевного* [Сервантес: 318].

6. **НЕ МОЖЕ БУТИ СУМНІВУ.** *Якби Бог судив, щоб вона була моєю, то не могло б бути жодного сумніву, що він ніколи не попустив би її тобі* [Боккаччо: 831].

7. **ОЧЕВИДНА РІЧ.** *Крім того, річ цілком очевидна, що сі історії оповідано не в церкві, про справи якої слід говорити з чистою душею і нескверними словами...* [Боккаччо: 873].

8. **ПЕВНА РІЧ.** [Лавренсія:] *Ані жодному [чоловікові] не вір! // [Пасквала:] Певна річ, од них лиш кривда* [Лопе де Вега: 34].

9. **ПОЗА ВСЯКИМ СУМНІВОМ.** *Дон Кіхот про всі ті речі розправляв аж надто розважливо, і обидва екзаменатори увірили поза всяким сумнівом, що він цілком здоровий і сповна розуму* [Сервантес: 341].

10. **САМО СОБОЮ.** *Так, слово за словом, люди розговорились, про що – само собою зрозуміло...* [Стіль: 367].

11. **ЯСНА РІЧ.** – *Рицарі чи зброєносці, чи хто ви там єсте, не годиться вам до брами сього замку гвалтом добуватись, бо річ ясна, що такої ранньої години всі замчани ще спочивають...* [Сервантес: 285].

БІДУВАТИ

ЖИТИ В БІДНОСТІ

1. **ВІДРИВА́ТИ ВІД РО́ТА** в кого. *Що значить пощастило? Ми все життя стягалися на цей дім, у себе **від рота відривали**...* [Стіль: 112].

2. **ДІЙТИ ДО ЖЕБРАКІВ**. Дізнавшись, що друг його живий і високо шанується всіма співгорожанами, Егісіпп допитався до його дому і став насупроти, дожидаючи, поки вийде Тит; він не думав озиватись до нього (ніяково було, що **до жебраків дійшов**), хотів просто показатись йому на очі... [Боккаччо: 838].

3. **ДІЙТИ ДО КРАЮ ЗЛІДНІВ**. Що примусило Тита з дорогою душею і без усяких оглядок oddати свою сестру за Егісіппа, що **дійшов до краю злиднів і убозтва** – коли не дружба? [Боккаччо: 841].

4. **ДІЙТИ ДО КРАЮ УБОЗТВА**. Що примусило Тита з дорогою душею і без усяких оглядок oddати свою сестру за Егісіппа, що **дійшов до краю злиднів і убозтва** – коли не дружба? [Боккаччо: 841].

5. **ЗІЙТИ НА ЗЛІДНІ**. А так, дивитись на цих старих [Андреані] – не скажеш, щоб вони **зійшли на такі злидні**... [Стіль: 389].

6. **НЕМАЄ Й ШМАТКА́ ХЛІБА** в кого. ...позатулявши вікна в їдальні, – так воно й краще, і нікому не видно, – вони [м'ясник і його друзі] обжиралися м'ясом, обпивалися винами, коли в людей **не було й шматка хліба**... [Стіль: 91].

ЗАЗНАТИ БІДИ, ГОРЯ

1. **ДІЗНА́ТИ/ДОЗНА́ТИ (ДІЗНА́ТИ) БІДІ**. Я міг би ще кілька таких доблесних мужів назвати, які тяжчої **біди дізнали**, ніж ми оце тепер з тобою... [Сервантес: 85]; – Ви дуже немилосердні до коханців, бо притьмом бажаєте їм нещасливого кінця; щоб же вам догодити, розповім я історію трьох пар, що по короткім щасті великої **дознали біди** [Боккаччо: 472].

2. **НАБІ́ГТИ ЛІ́ХА**. Сеє сказавши [Дон Кіхот], зважив списа і ринувся на розмовника з такою сказеною люттю, що якби Росинант не спіткнувся ненароком і не впав серед дороги, **набіг** би необачний купець **лиха** [Сервантес: 39].

3. **НАБРА́ТИСЯ ЛІ́ХА**. Не сміючи противитись, я повів їх [мушкетерів] наврошки до села, де ото священник мусив **набратись** такого **лиха**; правду говорити, іншої дороги я й не знав [Гріммельсгаузен: 17].

4. **НАБРА́ТИСЯ ГО́РЯ**. А Жакова четвірка вже за ними [хлопцями] ніби підмітає. Правда й першій четвірці перепадає, особливо в кого тонка шкіра. **Отам набереишся горя!** [Стіль: 35].

5. **НАБРАЇТИСЯ БІДИ.** [Федеріко (до Леонідо):] Можна вільно йти до дами // просто родичам, знайомим, // не турбуючись прийомом; // а полюбиш до нестями, // **наберешся** враз **біди**... [Лопе де Вега: 223].

6. **НАБРАЇТИСЯ ЧИХАВІЦІ.** Так от же яка біда: поки ви там замиритесь, поки закоролоюєте в лагоді та упокої, бідний джура **набереться** доброї **чихавиці**, виглядаючи нагород та милостей [Сервантес: 122].

7. **НАКЛІКАТИ БІДУ.** [Менго:] Ох, ми такі **накличемо біду**, // як буде в нас такий стояти галас. // [Рехідор:] Наш корабель юртує без ладу – // терпіння щогла в ньому поламалась... [Лопе де Вега: 110].

8. **НАПИТАЇТИ БІДИ.** І то вже сказав, як зав'язав, воно й вам, пане, годило б ся тихо сидіти, щоб **біди** собі не **напитати** [Сервантес: 111].

9. **НАПИТАЇТИ/НАПІЙТУВАТИ ЛІХА.** ...охоче визнаю, що як не прийму ради твоєї [Лотаріо], а піду своїм трибом, можу одбігти блага й **напитати** собі **лиха** [Сервантес: 212]; – Не раз бувало, коханії дами, що, хто з людей сміятись поривався, а найпаче з того, що шанувати годиться, сам наруги приймав і **лиха** собі **напитував** [Боккаччо: 274].

10. **ОДБІГТИ БЛАГА.** ...охоче визнаю, що як не прийму ради твоєї [Лотаріо], а піду своїм трибом, можу **одбігти блага** й **напитати** собі **лиха** [Сервантес: 212].

11. **ПОКОТІТИСЯ ВНИЗ.** Чим менша віддаль, що відокремлює таких людей [як Ернест і Леа] від бідняків, тим старанніше вони її зберігають, щоб не **покотитись**, буває, **вниз** [Стіль: 112].

12. **ПОПАЇТИ В БІДУ.** Отак жила я в домі своїх отця-неньки, – про се життя я не для того так докладно розповідаю, щоб ним хвалитись або чванитись моїми достатками, лише для того, щоб показати, як без вини моєї з тих гараздів **попала я в таку от гірку біду** [Сервантес: 173].

13. **ПОТРАЇТИ В БІДУ.** Мамка дуже смутилася тим, що втратила свою панію та **потрапила в біду** разом із її дітьми, і плакала гірко-прегірко [Боккаччо: 309].

14. **ПРИЙМАТИ ГОЛОД І ХОЛОД.** Бог його святий відає, чи мені його надовго стане, бо, щоб ти знав, товаришу, джури у мандрованих лицарів **приймають голод і холод** і всяку нуждоту, що до ладу й не розкажеш, хіба на своїй шкурі спробуєш [Сервантес: 200].

15. **ПРИЙМАТИ НУЖДОТУ.** – Бог його святий відає, чи мені його надовго стане, бо, щоб ти знав, товаришу, джури у мандрованих лицарів **приймають голод і холод і всяку нуждоту**, що до ладу й не розкажеш, хіба на своїй шкурі спробуєш [Сервантес: 200].

16. **ПРИЙМАТИ НУЖДУ**. ...та сказавши, що студент бідує, я можу нічого вже більше не говорити про його нещасну долю, бо бідному ніде нема добра. Він **приймає** всяку **нужду**: голод, холод, наготу, а часом то і все заразом [Сервантес: 257].

17. **ПРИКУПИТИ ЛІХА**. В не дуже давні часи один бідний неаполітанець узяв собі за жінку хорошу та вродливу дівку на ймення Перонелла, та й жив із нею, **лиха прикупивши**: сам ходив по людях мулярувати, а вона дома пряжу пряла [Боккаччо: 621].

18. **УПАСТИ В БІДУ**. [Теодоро:] Якщо я **впаду в біду**, // будем винні ми обоє; // що ж нам діяти з тобою? [Лопе де Вега: 228].

19. **УСКОЧИТИ В БІДУ**. Щоб же нам по нехоті чи по небалості своїй та не **вскочити в біду**, якої при бажанні можна було б так чи сяк уникнути, думка в мене така (не знаю, чи ви на те пристанете), що треба нам, як єсть, відсіль тікати, як то й раніш люди робили, і зараз роблять [Боккаччо: 226].

20. **ХОДІТИ ТРОХИ НЕ БОСИМ**. Отак жили-терпіли обидва хлопці не рік і не два разом із мамкою в домі мессера Гваспартіні, робили всяку чорну роботу й **ходили обдерті, трохи не босі** [Боккаччо: 309].

ХТО-НЕБУДЬ ПОТРАПИВ У СКЛАДНЕ, СКРУТНЕ СТАНОВИЩЕ

1. **БІДА ДОСТУКАЄТЬСЯ У ДВЕРІ**. [Апостол Петро:] Та як **біда достукається в двері**, // Як грізний божий перст // тебе [, роде суєтний,] діткне, // Ти нітишся в відчай малодушнім [Мадач: 82].

2. **БІДА ПРИПАЛА** кому. Санчо видобув із своєї торби шмат хліба й грудку сиру, дав хлопцеві й промовив: – На тобі, брате Андре, бо всім нам така сама **біда припала**. – Яка там іще біда? – спитав Андре [Сервантес: 199].

3. **БІДА ПРИТІСЛА**. [Трістан (до Діани):] Ох, який же той щасливий, // хто навчився змалку грати! // Як **біда** коли **притисне**... [Лопе де Вега: 110].

4. **ЗЛИДНІ НАСІЛИ** на кого. [Люцифер:] На жіночку його [засудженого] // **насіли злидні**, // А панський син був молодий і добрий – // Вони зійшлися і про все забули [Мадач: 178].

5. **ЗЛИДНІ ПОСІЛИ**. ...слово по слову та й уговорив [Ламберто] їх [братів] спродати ту мізерію, що їм іще лишилась, і з'їхати разом із дому, поки зовсім **злидні не посіли** [Боккаччо: 284].

6. **ЗЛИДНІ ПРИКРУТИЛИ** кого. Ну й люди ж – так усіх **злидні прикрутили**, що одне одного ладні в ложці води утопити [Стіль: 35].

7. **ЗЛИДНІ ПРИСІЛИ** кого. Коли його [Федеріго] отак **присіли** крайні **злидні**, сталося якимось, що муж монни Джованни захворів і, чуючися при смертним, написав духівницю [Боккаччо: 561].

8. **ЛІХО ПОБІЇЛО** кого. – *Що воно за знак, дитино моя? Вчора ввечері, до того, як нас **побило** се неждане **лихо**, бачив я тебе в звичайному домашньому вбранні...* [Сервантес: 269].

9. **ЛІХО ПРИБІЇЛО** кого. *Насилу встав сердега [Ансельмо] й добрався якось до приятеля, що не знав іще про його непорядну годину, та як побачив, який він жовтий, худий та марний, зразу догадався, що якесь **тяжке лихо** так його **прибило*** [Сервантес: 233].

10. **ЛІХО СПОСТІГЛО** кого. *Коли вдова побачила, що й служницю, од якої вона найбільшої чекала допомоги, таке несподіване **лихо спостигло**, то знов із великого жалю почала так ревне плакати, що й наймит, не змігши її вгамувати, і собі з горя заплакав* [Боккаччо: 715].

11. **ЛІХО СПІТКАЇЛО** кого. *Мені здається, що ми живемо тут лише для того, щоб дивитися, по волі чи по неволі, скільки мертвяків переносять щодня на гробовище, та слухати, чи тутешні черці, од яких лишилися самі недогибки, правлять іще службу в належну годину, та своїм убранням виявляти кожному стрічному, яке велике **лихо** нас **спіткало*** [Боккаччо: 225].

12. **НЕСТАТКИ ПРИТІСЛИ** кого. *Скрізь голод, холод, злидні. // Людей **притисли нестатки** – // Борги, податки, видатки, // Плати за квартиру, за газ...* [Родарі: 55].

13. **НЕЩАСТЕ СПОСТІГЛО** що. – *Мій пане, – одказав той, – **нещастє спостигло** тую галеру; чув на Кріті, де висадився, що поблизу Сіцилії налетів на неї страшний вітер-північник і одкинув кудись на мілини берберійські, так що ніхто не врятувався; і моїх двоє братів теж там загинули* [Боккаччо: 851].

14. **НУЖДА ПРИПАЇЛА** кому. – *То слухай же сюди, Терезо, – сказав Санчо, – я веселий, бо знов стаю на службу до пана Дон Кіхота, що втретє надумав їхати пригод шукать; отож і я з ним їду, бо **нужда** мені **припала**, та й надія, бачиши, світить, що ще десь сотню талярів добуду намість тих, що вже потратили* [Сервантес: 359].

15. **ПРИТІСЛО ГОРЕ** кого. *Хоч як людину **притисне горе** і біда, а таки вона жива, чом би їй не послухати ради, як рада та йде од щирого серця?* [Сервантес: 172].

16. **СПАЇЛО БЕЗГОЛОВ'Я** на кого. *Недарма ж то, Санчо, кажуть люди: «Не чекай дяки од репаного мугиряки». Якби я був тобі повірив і послухався тебе, то не **спало** б на нас таке **безголов'я*** [Сервантес: 131].

17. **УПАЇЛО БЕЗГОЛОВ'Я**. *Нічого більше їм не кажучи, підійшов [Дон Кіхот] до Доротеї, приклякнув перед нею і почав слезбівувати своєю мудрованого*

*рицарщиною, просячи, аби її велич уділила йому з ласки своєї призво́ління стати на поміч властителяві сього замку, на котрого великеє **впало безголо-в'я*** [Сервантес: 290].

Джерела

- Боккаччо** Боккаччо Джованні. Декамерон / З італ. пер. М. Лукаш; упорядкув., редактування Л. Череватенка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – 896 с.
- Верлен** Верлен Поль. Лірика / Пер. з франц. М. Рильський, М. Лукаш, Г. Кочур. – К.: Дніпро, 1968. – 174 с.
- Гете** Гете Йоганн Вольфганг. Фауст: Трагедія / Пер. з нім. М. Лукаш. – К., 1981. – 540 с.
- Горький** Горький Максим. Сторож / Пер. з рос. М. Лукаш // Горький М. Твори: У 16-и т. – Т. 8. – К.: Держлітвидав, 1953. – С. 696–721.
- Гріммельсгаузен** Гріммельсгаузен Ганс Якоб Крістоффель фон. Пригоди Простака Простаковича [Уривки] / Пер. з нім. М. Лукаш // Україна. – 1988. – № 50. – С. 16–17.
- Єлін Пелін** Єлін Пелін. Ян Бібіан: Повість-казка / Пер. з болг. М. Лукаш. – К.: Дитвидав УРСР, 1961. – 195 с.
- Лопе де Вега** Вега Карпіо Лопе Фелікс де. Овеча криниця. Собака на сіні / Пер. з ісп. М. Лукаш. – К., 1962. – 359 с.
- Мадач** Мадач Імре. Трагедія людини: Драматична поема / Пер. з угор. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1967. – 252 с.
- Сервантес** Сервантес Сааведра Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / Пер. з ісп. М. Лукаш, А. Перепадя. – К., 1995. – 703 с.
- Стіль** Стіль Андре. Перший удар / Пер. з франц. М. Лукаш. – К., 1953. – 412 с.
- Флобер** Флобер Гюстав. Мадам Боварі. Побут провінції / Пер. з франц. М. Лукаш. – К., 1961. – 237 с.
- Шекспір** Шекспір Вільям. Троїл і Крессіда: Драма / Пер. з англ. М. Лукаш // Шекспір Вільям. Твори: В 6-ти т. – Т. 4. – К., 1986. – С. 331–435.
- Шіллер** Шіллер Фрідріх. Лірика / Пер. з нім. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1990. – 195 с.
- З японської класичної поезії** З японської класичної поезії // М. О. Лукаш. Від Боккаччо до Аполлінера: Переклади / Ред., упоряд., авт. передм. М. Н. Москаленко. – К.: Дніпро, 1990. – С. 44–91.

Tetyana TSYMBALYUK-SKOPNENKO

Oleksandr SKOPNENKO

Materials for the «Phraseological Synonyms Dictionary of Mykola Lukash»

This publication contains phraseological synonyms, taken from the translations of Mykola Lukash (registered article *безвихідь – бідувати*). These registered articles have illustrative quotes from translated and original works of Mykola Lukash. Materials will be included in the future «Phraseological synonyms dictionary of Mykola Lukash»

Оксана Тищенко

Актуалізовані та нові слова й значення (матеріали до словника)

Робоча група відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України у 2010 р. підготувала перший випуск словникових матеріалів «Нові й актуалізовані слова та значення» (2002–2010) (кер. проекту і відп. ред. О. Тищенко, авт. колектив: В. Балог, Н. Лозова, Л. Тименко, О. Тищенко) (далі – Матеріали), де зафіксовано нову й актуалізовану лексику й фразеологію, а також раніше відому лексику, не зафіксовану в інших лексикографічних джерелах, але поширену в сучасній мові [29].

У пропонованих словникових статтях, що є пробними для наступного випуску Матеріалів, опрацьовано актуалізовані лексеми, зафіксовані, але не витлумачені в інших словниках одиниці, а також ті, що набули нового, ще не зафіксованого, значення.

Основне призначення Матеріалів – виявити нове в лексичному й фразеологічному складі сучасної української мови й продемонструвати якісні, кількісні зміни відносно вже наявного в узусі або зафіксованого в словниках. Суттєвою в цьому контексті є форма зв'язку інформації в Матеріалах з інформацією в інших лексикографічних джерелах. Цей зв'язок виявляється, зокрема, на рівні паспортизації реєстрових одиниць (позначками ˇ, *, **, •, •*, →):

✓ **слово, словосполучу** раніше вже зафіксовано в певному лексикографічному джерелі, але з іншим значенням або без тлумачення.

Якісні особливості ранішої фіксації слова розкриваємо позначками при скороченнях словників-джерел:

- **слово** зафіксоване в інших лексикографічних джерелах без тлумачення, у Матеріалах уперше витлумачено його значення;

- * **слово** вже зафіксоване й витлумачене в лексикографічних джерелах, а в Матеріалах наведено нове, не зафіксоване досі, значення;

- ** **слово** зафіксоване в інших лексикографічних джерелах з тим самим значенням, однак у Матеріалах розширено чи скориговано його граматичну, стилістичну, ілюстративну, тлумачну характеристики тощо;

- **повернене з пасиву** слово. Знак актуалізації ставимо після позначки про його фіксацію;

- * **слово** зафіксоване в іншому словнику без тлумачення, однак його значення, що впливає із перекладної частини словника, синонімів та ін., відрізняється від поданого в Матеріалах.

Для лексем і сталих словосполук, у яких виявлено **нові значення, форми** та ін., у дужках після назви словника наводимо зафіксовані раніше значення, форми написання, наголошування, функціональні обмеження та ін. для ілюстрування відмінностей, які ми фіксуємо в Матеріалах. Значення подаємо узагальнено, одним-двома словами в дужках через кому, джерела розділяємо крапкою з комою. Якщо в кількох словниках значення цілком збігаються, наводимо їх після всіх цих джерел у дужках (а такі джерела – через кому). Коли поряд із наведеними словник фіксує ще й інші значення, то наводимо їх після слова «ще». Значення омонімів позначаємо римськими цифрами.

Порядок подання джерел визначаємо як хронологічний з елементами семантичного: а) перекладні словники поч. XX ст.; б) тлумачні словники кінця XX – поч. XXI ст. (їх, відповідно, подаємо залежно від кількості й характеру значень); в) лексикографічні джерела нетлумачного типу кінця XX – поч. XXI ст. Якщо тлумачні словники не пов'язані між собою поданням значень, то всі джерела подаємо хронологічно.

Основу мовного матеріалу, з яких дібрано лексеми й сталі словосполук, становлять джерела науково-популярного, художнього, публіцистичного, офіційно-ділового, конфесійного, розмовно-побутового стилів, серед яких ЗМІ 2010–2011 рр. (електронні версії паперових видань, напр., газета «День», а також суто інтернет-джерела); сучасна художня література, видана після 2010 р. включно (твори О. Забужко, Л. Костенко та ін.), письмові тексти інтернет-спілкування (форуми, чати, блоги). Значно меншою мірою опрацьовано наукові тексти як такі. Словники як джерела реєстрової лексики не залучено. Моделювання потенційних одиниць, а також семантичних, словотворчих, тематичних гнізд не було предметом опрацювання.

Дібрані лексеми звірено з реєстрами українських словників, які вийшли до 2011 р. включно. Насамперед це «Словник української мови» в 11 т., «Український орфографічний словник», 2009, «Великий тлумачний словник сучасної української мови», 2009, а також інші словники нової лексики. Для відстежування актуалізованої лексики залучено корпус словників кінця XIX – поч. XX ст., підготовлений київським видавництвом «К.І.С.» (див. список джерел).

Матеріали до словника

БАН (англ. ban – заборона, оголошення поза законом, вигнання), у, ч., інт. Покарання порушника правил поведінки на форумі або в чаті через блокування його акаунту, через що користувач не може продовжувати спілкування; вигнання. *Забороняється.. імітувати в ході дискусії тупість і нерозуміння, приписуючи опонентові у відповідь на його цілком виразне твердження щось, чого опонент не стверджував, закопуючи тим самим тему дискусії в словесному смітті. За подібні дії невідворотно послідує покарання баном* (УР, 11.01.10). УЖ* (вокзал).

БАНИТИ² (див. бан), ю, иш, недок., забанити, ю, иш, док., кого, інт., сленг. Блокувати акаунт користувача інтернет-ресурсу в разі порушення ним правил форуму або чату, позбавляючи його права спілкуватися; виганяти. *Якщо ви проголосуєте, щоб не банити – банити не буду, але й скарги тоді розглядатися не будуть, ображайтеся на себе* (ХФ, 4.04.11); *Забороняється.. вимагати забанити користувача/змінити доглядача в записах та коментарях. Покарання – видалення запису або коментаря* (УР, 11.01.10). СУМ*, ВТССУМ(Б)* (мити, бити).

БАНЯ³ (див. бан), і, ж., інт., сленг. 1. Тс. бан. *Хто буде спамити, одразу отримає баню* (Google, 4.04.11).

2. Тс. бан-ліст. Баня [назва розділу на форумі]. *Усього в Бані 34561 користувачів. Користувач. Коли прийшов. Коли вийде. Скільки лишилось. За що покараний* (Google, 4.04.11). ВТССУМ* (І. лазня, прочухан; ІІ. купол), СУМ* (І. ще: прилад для нагрівання; ІІ. ще: сферична поверхня); УМТ* (задній прохід); Орф-2009*.

БЛЕК (див. блек-метал), у, ч., муз., сленг. Блек-метал. *Нарешті справжні фанати і просто знайомі зі справжнім блеком дочекалися на своїй вулиці свята. Отож довгоочікувані, неперевершені і в своєму особливому репертуарі Nokturnal Mortum в Городку цієї осені* (Городоцький МС, 18.09.10). УЖ* (негроїд, уродженець Кавказу).

БЛЕК-МЕТАЛ (англ. black metal, black – чорний), граф. блек-метал, блек метал (реком.: блек-метал), у, ч., муз. Екстремальний напрям металу,

музиці якого властиві зацикленість та одноманітність, а текстам – антирелігійна, сатанинська тематика (від назви альбому Black Metal групи Venom). У славному місті-герої Городоку сталася визначна подія...: єдиний за останні 5 років концерт культових *Nokturnal Mortum*.. Звісно ж, справжні поціновувачі патрістичного **блек-металу** аж ніяк не могли дозволити собі пропустити таке (Городоцький МС, 26.10.10). ВТССУМ(Б)** (невідм.: надважка версія хеві-метал).

БОГООБРАНИЙ→, а, е, *перев. зі сл. народ, рел.* Обраний Богом для здійснення високої місії: берегти й поширювати істину Божу, бути основою віри на землі та ін. *Зате коли настане кінець світу, вони могли воскреснути як богообраний народ і тисячу років жити у найбільшому щасті* (Х. Мураками, 1Q84, перекл. І. Дзюби). РУС(Кр-Єф)*; Орф-2009*.

БОГОЯВЛЕННЯ, (Б велике і б мале) (*реком.: Б велике*), я, с., *рел.* Явлення Бога людям у видимій формі як знак. *Якщо скористатися сакральною формулою, то можна сказати: ми не знаємо, коли буде богоявлення. Але ми точно знаємо місце, де воно відбудеться* (Yandex, 5.04.11). ВТССУМ* (Б велике: свято Водохреща); Орф-2009* (Б мале).

БОНУС (англ. bonus – премія), у, ч. Послуга, товар, інформація тощо, які безкоштовно додають до вже придбаного товару, послуги; подарунок. *Осінній етюд (+ бонус: музична композиція)* (Google, 8.04.11). НСЗ*, ВТССУМ*, ВТССУМ(Б)* (премія, знижка), ССІН* (*ще: комісійна винагорода*); УЖ* (щось дуже гарне); Орф-2009*.

БЮДЖЕТНИЙ, а, е, *розм.* За доступною ціною, недорогий. *Бюджетний ноутбук.. Мобільний комп'ютер перестав бути елементом престижу і тепер доступний користувачам з різним достатком* (Дешевше, 29.01.11). СУМ*, МНЛ*, ВТССУМ*, ВТССУМ(Б)* (стос. до бюджету); Орф-2009*.

ВІДКА́Т, у, ч., *сленг.* Під час виконання угоди на купівлю чого-н., будівництво, виробництво та ін. – незаконна передача виконавцем послуг частини грошей замовнику за сприяння укладенню угоди. *Анатолій Лось, який очолює Русское общество Крыма, вважає, що генконсул РФ у Сімферополі Володимир Андреев отримує відкати «при розподілі грошей, що виділяються Росією на підтримку росіян в Криму», пише Ілля Азар на сайті Lenta.ru.* (Відголос, 6.04.11). Орф-2009*.

ЗАРЯ́ДКА, и, ж., *розм.* Тс. **зарядний пристрій** (див. **зарядний**). *Добре, є куди зарядку ввімкнути, а то лишилась би без зв'язку* (Google, 4.04.11). СУМ*, ВТССУМ*, ВТССУМ(Б)* (заряджання, запас енергії, фізичні вправи); УЖ* (пиття пива зранку); Орф-2009*.

ЗАЧИ́ТАНИЙ, а, е. Захоплений читанням. У Львові розрізняли кав'ярні двох типів: віденські та варшавські. Перші були зручні для самотників, які

приходили почитати пресу.. У варшавських .. важко уявити **зачитаного** одинака (Дніпро, 2010, №5, 132). СУМ*, ВТССУМ*, ВТССУМ(Б)* (прочитаний, заявлений від читання, не повернутий власникові (про книжку); Орф-2009*.

ІГНОРУВАТИ*, ую, уєш, *недок. і док., кого-що., інт.* Блокувати повідомлення від небажаного контакту у швидких програмах обміну повідомленнями шляхом внесення його до спеціальної групи. *GizmoGremlin [Відповісти в приват] [Ігнорувати] 05 Jan 2011 21:29* (Google, 4.04.11). СУМ*, ВТССУМ*, ССІН* (навмисне не помічати когось, щось); Орф-2009*.

ІМПОРТУВАТИ*, ую, уєш, *недок. і док., що, інф.* Приймати дані з іншої системи, іншого пристрою. *Цей набір для підключення до камери дозволяє імпортувати фотографії та відео з цифрової камери двома способами: імпорт фотографій та відео в iPad, використовуючи USB-кабель камери* (Дешевше, 29.01.11). СУМ*, ВТССУМ*, ВТССУМ(Б)* (ввозити з-за кордону товар); Орф-2009*.

ІЗДИТИСЯ*, їздяться, *перев. 3 ос. мн., недок., рідко.* Іздити, приїжджати з візитом (про багатьох). *За останні кілька років до нас в Україну почали їздитися так звані зірки світового рівня. Минулого року ось Моторхед приїхали, в цьому Мановар обіцяли... ну і купа зірок дрібніше* (Городоцький МС, 5.02.11). РУС(Кр-Єф)*; РУС(Із)*; Грінч*; ВТССУМ(Б)*, СУМ* (про умови, обставини, за яких доводиться їздити).

КАВ'ЯРНЯНИЙ*→, а, е. Стос. до кав'ярні. **Кав'ярняна** культура швидко заповонила Львів, прийшовши до нас із європейських салонів (Дніпро, 2010, №5, 132). СУР*.

КАВЕР* (*англ. cover* – переспівувати, перекривати, обгортка) а, ч. 1. Відомий авторський музичний твір у виконанні іншого музиканта або колективу. *Довго ми мріяли зіграти концерт **каверів** і ось нарешті випала така можливість – товариші запросили виступити на вечірці у стилі «диско 80х»* (Google, 12.04.11). Орф-2009*.

2. Обкладинка музичного альбому. *Все, лишилось тільки **кавер** достойний скласти, щоб зі змістом альбому гармоніював* (Google, 12.04.11). Орф-2009*.

КАВУВАТИ*→, ую, уєш, *недок.* Пити каву, смакуючи. *Сюди ходили не лише **кавувати**, але й на особливий настрій, який створювався саме в пізній час, коли кав'ярню огортали сутінки* (Дніпро, 2010, №5, 134). Грінч*; РУС(Кр-Єф)*; СУР*.

КАЧАТИ*, аю, аєш, *недок., що, інф., сленг.* Пересилати (отримувати) інформацію з одного носія (ресурсу) на інший. *Проги для контактів!!! **Качати** безплатно* (Контакт., 9.09.10). СУМ*, ВТССУМ(Б)* (вирівнювати качалкою, котити, перевертати, діставати насосом, гойдати); Орф-2009*.

КАЧА́ТИСЯ, ається, т. 3. ос., недок., інф., сленг. Пас. до **кача́ти**. *Ще і то-рент не качається:* (Городоцький МР, 4.01.11). СУМ*, ВТССУМ(Б)* (повертатися, колихатися, пас. до качати); УЖ* (займатися туризмом); Орф-2009*.

КОЛЯ́ДНИК, а, ч., жарт. Хабарник (див. **колядува́ти**). У Львові за-тримали послідовника **колядника** Зварича. 16 лютого у Залізничному район-ному суді Львова в робочому кабінеті працівники СБУ взяли на хабарі суддю Ігоря Ганича (tsn.ua, 17.02.11); *Ще один суддя-колядник вимагав хабара в 40 мільйонів. СБУ затримала заступника голови Уманського міжрайонного суду* (gazeta.ua, 26.01.10). СУМ*, ВТССУМ*, ВТССУМ(Б)* (той, хто коля-дує); УЛ-ХХ** (актуалізоване: той, хто колядує); Орф-2009*.

КОНТА́КТ, а, ч. інт., сленг. Особа, з якою спілкуються через програми швидкого обміну повідомленнями. *Проги для контактів!!! Качати безплат-но* (Контакт., 9.09.10). // Обліковий запис такої особи в програмах швидкого обміну інформації. *Сортування контактів за датою реєстрації; Додати контакт до загального списку* (Контакт., 9.09.10). СУМ*, ССІН* (стикання електричних проводів, спілкування й взаєморозуміння, дотик); ВТССУМ*, ВТССУМ(Б)* (*ще*: пристрій для з'єднання електричних проводів, площа стикання гірських порід); Орф-2009*.

ЛЕЙБЛ (від англ. record label, record – запис, записувати, label етикетка), у, ч. Звукозаписувальна компанія. *Нещодавно перший міні-альбом львівсько-го folk гурту VITER під назвою «Dzherelo» побачив світ, вийшовши на російському незалежному лейблі Casus Belli Musica* (Городоцький МС, 30.09.10). // Відділ звукозаписувальної компанії, який шукає і просуває нових виконавців. *Ми самі шукаємо цікаві групи, ходимо по концертам, ... Так як ми молодий лейбл – на даний момент у нас тільки один офіційний реліз* (www.azh.com.ua, 28.04.10). ВТССУМ*, ВТССУМ(Б)*, УЖ*, ССІН* (фірмова ети-кетка); Орф-2009*.

М'Я́СНИЙ, а, е, муз., сленг. Про звук електрогітари з ефектом дисторшн – низький, потужний, з широким діапазоном. // Про важку музику. – *Питан-ня особисто до Маші. Не так давно ти стала мамою. Привчаєш дитя до м'ясних колискових?* – *Малому дуже подобається грайндкор чеської школи. Страшенно любить танцювати під Rubifaso Mikufo і ще Opitz* (Городоцький МС, 5.02.11). СУМ*, ВТССУМ(Б), ВТССУМ* (прикм. до м'ясо); Орф-2009*.

М'Я́СО, а, с., муз., сленг. Низький, потужний звук електрогітари з ефек-том дисторшн. *Послухайте, чи достатньо м'яса в першому треку* (Горо-доцький МР, 5.01.11). СУМ*, ВТССУМ(Б), ВТССУМ* (туша забитої твари-ни як їжа, м'язові тканини, м'якуш плодів); УМТ* (жінка), УЖ* (*ще*: повна жінка, нерозумна жінка); Орф-2009*.

МАСЛАТИ˘, аю, аєш, *недок., сленг.* 1. Довго й одноманітно щось робити, виконувати ту саму дію багато разів. *Нудно стає, якщо на 3-х акордах весь альбом **маслають*** (Городоцький МР, 5.01.11);

2. Бити. *Закину тобі в приват свої контактні дані - якось зустрінємось І навіть перший бити не буду (заціни, благородно)! – ЦЕ ВАС **МАСЛАТИ** ТРЕБА!* (<http://www.ukrcenter.com>, 12.04.10). УЖ* (іти).

МОДЕРАТОР˘ (англ. moderator – регулятор, арбітр, посередник), а, ч., *інт.* Користувач інтернет-ресурсу (форуму, чату), який стежить за дотриманням правил іншими користувачами: має право редагувати, видаляти некоректні повідомлення тощо. *Якщо ви помітили порушення правил спільноти, повідомляйте відразу ж доглядачам у коментарі до спеціального посту «Книга скарг і пропозицій» в спільноті.. Ні **модератор**, ні помічники за всім доглянути не мають змоги, от тому допомога учасників дуже важлива* (РУ, 11.01.10). СУМ*, ВТССУМ(Б)* (пристрій у клавішних інструментах для регулювання сили звуку), ССІН* (*ще:* телеведучий у кадрі); НСЗ* (фахівець, який займається формуванням іміджу нового продукту).

МУЗЛЮ˘ а, с., *сленг.* Музика. Ну-ну... слуханем, що за **музлю** (Городоцький МР, 4.01.11). УЖ* (музичне училище).

НАКОЛЯДУВАТИ˘ ую, уєш, *док., що, жарт.* Отримати гроші у вигляді хабарів, збагатитися, беручи хабарі (див. **колядувати**˘). *Чи повпливають 25 000\$, на існування судді Воробійової? Звісно ні – якщо вона як відомий засівальник Зварич вже **наколядувала** мільйони.. Коли в суд приходиш без хабара, на тебе дивляться як на ненормального* (<http://forum.vasilkov.com.ua>, 9.01.10). СУМ*, ВТССУМ*, ВТССУМ(Б)* (заробити колядуванням); Орф-2009*.

НЕФОРМАТНИЙ˘, а, е. Небажаний, одіозний. *На радіостанціях і телеканалів україномовні пісні записали у розряд «неформатних»* (Н-100, 06.02.11). Зафікс. в Орф- 2009*; СМНСЗ-1* (який не відповідає правилам).

ОНЛАЙН-КОНФЕРЕНЦІЯ˘, її, *ж., інт.* Спілкування відомої особи з цільовою інтернет-аудиторією в режимі онлайн. *Онлайн-конференція з Костянтином Томільченком. Вівторок, 25 січня, 13:00 Поставте своє запитання режисерові-постановнику шоу «Барон Мюнхгаузен»* (СТБ-С, 24.01.11). ДПСУЛ*.

ПІДВАЛЬНИЙ˘, а, е, *сленг.* Андеграундний. *З тої підвальної братії в студентські часи поціновував оригінальні банди – шведський Ostinotos – 1995 On the Demiurge* (Городоцький МР, 4.01.11). ВТССУМ* (прикм. до підвал), СУМ* (*ще:* робітник у підвалі, стос. до підвалу в газеті).

ПОВНОФОРМАТНИЙ˘, а, е. Який цілком відповідає певним вимогам, формату; самостійний, повноцінний. *Тінь Сонця - Танець Серця (2011). Третій повноформатний альбом, що вийшов 2 квітня 2011 року* (Google, 15.04.11);

Повноформатний масаж. ВТССУМ(Б)* (величиною в повний формат, у повний розмір смуги формату).

ПОЁТКА˘→, и, ж. Жінка – автор поетичних віршованих творів; поетеса. *Здається, ці два означення – полька й поетка – найважливіші для пані Віслави* (Дніпро, 2010, №5, 139). Грінч•; РУС(Кр-Єф)•; ПрС•; СУМ*, ВТССУМ(Б)** (заст.: поетеса); Орф-2009•.

ПРОМО́ТУВАТИ˚² (див. **промо**), ую, уєш, *недок., що*. Сприяти популяризації, просуванню, збуту товару, послуги тощо. *Катерина до нас в універ із американцями приїздила промотувати один бізнес-тренінг* (Ліга, 4.02.11). СУМ*, ВТССУМ* (мотати якийсь час, нерозумно витрачати щось).

ПРОМО́ЦІЯ˚² (див. **промо**), ії, ж. Популяризація, рекламування, просування товару, ідеї, особи тощо; промоушн, промотування. *Критик підходить до відеопоезії як до відеокліпу, але чому тоді не як до рекламного ролика (адже відеопоезія наразі хороша промоція конкретного автора)?* (Дніпро, 2010, №5, 154). РУС(Кр-Єф)•*, Грінч•* (підвищення); СУМ* (переведення до вищого розряду); ССІН* (заст.: присудження вищого наукового ступеня); УЛ-ХХ•; ДПСУЛ•.

РЕА́Л˚³, у, ч., *сленг*. Реальні, а не віртуальні стосунки, події, спілкування тощо; реальність; протил.: вірт. *У вірті ти зізнаєшся людині в коханні, а в житті бойся сказати «привіт»... Міняю вірт на реал* (Б-Яс., 5.06.10). ВТССУМ* (монета), ССІН* (*ще*: грошова одиниця Бразилії); СУМ*, ВТССУМ(Б)*, (*ще*: П. друкарський стіл); Орф-2009•.

РЕА́ЛТІ-ШО́У˘ (англ. reality show, reality – дійсність, реальність), *невідм., с*. Розважальна телепрограма, у якій передбачено демонструвати дії, стосунки, почуття не акторів, а реальних людей, пов'язаних певним сюжетом, але не обмежених спеціальною постановкою сцен, напр., шоу-виживання, шоу-ігри, шоу-підглядкування та ін. *Це реаліті-шоу* [«Зважені та щасливі»] *для тих, хто хоче схуднути, щоб змінити своє життя на краще, стати прикладом для наслідування чи підвищити свою самооцінку* (СТБ-С, 4.11.10). НСЗ** (граф.: реалітішоу; розважальне шоу, учасники якого перебувають в умовах, максимально наближених до реальності).

РЕЙТИНГОВІСТЬ˘, вості, ж. Популярність, затребуваність. *Якщо кількість телевізійних камер та спалахів фотоапаратів є ознакою «рейтинговості» топових особистостей», то Ліна Костенко – «особа №1»* (РС, 17.12.10). Зафікс. в УЛ-ХХ•; ДПСУЛ•; НСЗ* (рейтинговість: здатність конкурувати); Орф-2009• (рейтинговість).

РОЗІГРІВА́ТИ˘, аю, аєш, *недок., розігрі́ти˘, ію, ієш, *док., кого-що*. 1. Виводити із стану байдужості, бездіяльності, спонукати до руху, виявлення емоцій та ін.; розворушувати. 2 *червня «Т.І.К.» вийшов на сцену вінницького ККЗ «Райдуга» розігрівати публіку перед виступом гурту «Таліта Кум». Дебют**

виявився вдалим і саме цей день – 2 червня – вважається Днем народження гурту «Т.І.К.» (Google, 28.03.11).

2. Бути розігрівом для якого-н. (перев. відомого) виконавця. *Ані Лорак відмовилася розігрівати Анастейшу* (Google, 18.04.11). ВТССУМ* (робити теплим), ВТССУМ(Б)*, СУМ* (*ще*: підігрівати заново, підсилювати відчуття тепла в тілі, викликати нервово збудження); Орф-2009*.

СИНГЛ (англ. single – єдиний, одиночний), а, ч., муз. Магнітний звукознімач для електрогітари, який складається з однієї котушки (на відміну від хамбекера) і дає різкий, чистий звук. *Електрогітара YAMAHA EG-112 UP. Звукознімачі: 2 сингли, 1 хамбакер* (ДоДієз, 25.03.11). УЛ-XX*; ВТССУМ*, НСЗ* (маленька платівка з однією чи двома піснями), ВТССУМ(Б)* (*ще*: гра в теніс один на один); ДПСУЛ*; Орф-2009*.

СТРОЇТИ, їть, т. 3 ос., недок., муз., сленг. Довго тримати стрій (про струнні інструменти). *Ця гітара добре стріють* ВТССУМ(Б)*, ВТССУМ* (І. ставити людей в ряди, налагоджувати, ІІ. з'єднати по троє); СУМ* (І. *ще*: будувати, настроювати, одягати); Орф-2009*.

ТОРЕНТ (англ. torrent – потік) (*Т велике і т мале, у лапках і без лапок*) у, ч., інф. Сервіс у мережі інтернет, який дає можливість користувачам обмінюватися файлами напряму, без сервера-посередника (від оригінальної назви сервісу BitTorrent – потік бітів). *Ще і торент не качається* (Городоцький МР, 4.01.11). НСЗ* (каталог посилань на сайті комп'ютера).

Лексикографічні джерела

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2009. – 1736 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Н. Клічак, наук. ред. В. В. Жайворонок. – К.: Вид. Дніпро, 2009. – 1329 с.
3. Годована М. П. Словник-довідник назв осіб за видом діяльності / М. П. Годована; за ред. Л. В. Туровської. – К.: Наук. думка, 2009. – 176 с.
4. Динамічні процеси у сучасному українському лексиконі / Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. – К.: Вид. Дім Дмитра Бурого, 2008. – 335 с.
5. Мазурик Д. Нове в українській лексиці. Словник-довідник. – Львів: Світ, 2002. – 130 с.
6. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003). – Х., 2004.
7. Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010) / кер. проекту і відп. ред. О. М. Тищенко, авт. колектив: В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко [Інститут української мови НАН України] – К., 2010.

8. Правописний словник [Електронний ресурс] / Г. Голоскевич. – К., 1929. / – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>.
9. Російсько-український академічний словник: Т. I–III [Електронний ресурс] / гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. – К., 1924–1933. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>.
10. Російсько-український словник [Електронний ресурс] / О. Ізюмов. – Х.–К., 1930. – 980 с. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>.
11. Російсько-український словник ділової мови [Електронний ресурс] / М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. – К.–Х., 1930. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>.
12. Російсько-український словник правничої мови [Електронний ресурс] / В. І. Войткевич-Павлович, Г. Д. Вовкушівський та ін. – К., 1926. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>.
13. Російсько-український словник сталих виразів / уклад. І. О. Вирган, М. М. Пилинська. – 1959.
14. Російсько-український словник технічної термінології [Електронний ресурс] / І. Шелудько, Т. Садовський. – К., 1928. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>.
15. Російсько-український сучасний народний словник [Електронний ресурс] 2009–2010 р. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>.
16. Російсько-українські словники [Електронний ресурс] / підготували: Н. Марченко, В. Кубайчук, А. Риси́н, О. Телемко, О. Оксимо́вець. – К.: «К.І.С.». – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts> (опрацьовано станом на 24.11.11).
17. Словарь української мови / упорядник з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. I–IV.
18. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К., 1977. – 775 с.
19. Словник скорочень в українській мові / за ред. А. С. Паламарчука. – К.: Вища школа, 1988. – 511 с.
20. Словник української мови в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
21. Словник українсько-російський (літери А–Й) [Електронний ресурс] / А. Ніковський. – К., 1927. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/main/dicts>.
22. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с.
23. Ставицька Л. О. Український жаргон. Словник. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
24. Ставицька Л. О. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. – К.: Критика, 2008. – 456 с.
25. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К.: Видавн. центр КНАУ, 2003. – 388 с.
26. Сучасний словник іншомовних слів / укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалаук. – К.: Довіра, 2006. – 1017 с.

27. Туровська Л. В., Василькова Л. М. Нові слова та значення. – К.: Довіра, 2008. – 271 с.
28. Українська мова. Короткий таумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
29. Український орфографічний словник / за ред. В. Г. Складенка. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с.
30. Чемеркін С. Матеріали до словника нових слів і значень (слова з прикладкою Інтернет) // Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць / відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2009. – С. 191–212.
31. Шитов А. Словник скорочень української мови [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу: <http://ukrskor.info>.

Oksana TYSHCHENKO

Updated Words and New Meanings (Dictionary Materials)

In the article the ways of certification of register units and lexicographic sources in the dictionary materials intended for identifying and fixing new words in the modern Ukrainian language are analyzed. Special means are used, such as graphic characters indicating some peculiarities of recording the words in other dictionaries as well as their significance, functional use, etc. This encourages diachronic and synchronic observation of the development of lexical units in language and in lexicographic interpretation.

Юлія Чернобров

Організація матеріалу в словнику синтаксичних термінів української мови

Українська синтаксична термінологія загалом добре представлена в українських словниках лінгвістичних термінів та енциклопедичних працях [1; 4; 5; 6; 8; 9; 11; 12]. Однак опис синтаксичної терміносистеми сьогодні не задовольняє потреб мовознавців через те, що в словниках відбито не всю палітру термінопонять українського синтаксису, відсутня історична ретроспекція терміна тощо. Тому нагальною потребою є створення словника, який би систематизував синтаксичні терміни й зміг репрезентувати їхню еволюцію.

У цій статті подаємо пропозиції до організації матеріалу в такому словнику синтаксичних термінів, який би зміг бути насправді вичерпним довідником із термінології українського синтаксису.

До реєстру пропонованого словника увійдуть терміни, зафіксовані в попередніх словниках лінгвістичних термінів, а також у сучасних граматиках [1; 3; 4–7; 9–12]. Тривалий час історія термінопонять синтаксису не знаходила свого відображення в лексикографічних працях через ідеологічні нашарування. Починаючи з 30-х років до 80–90-х років XX століття спостерігаємо процес цілеспрямованого наближення української термінології до російської традиції. Із двох термінів обирався той, який був ближчий до термінологічної системи російської мови. Звернення до історії терміна сприймалося як прояв націоналізму, тому поза науковим вжитком залишилися терміни, представлені в попередніх граматиках, у яких скрупульозно й ретельно зібрано й відтворено широку палітру мовознавчих термінів на позначення понять синтаксису.

До середини XIX століття автори граматик української мови розробляють морфологію і фонетику, не зосереджуючи увагу на проблемах синтаксису. О. Павловський, автор першої граматики української мови, не відчуває потреби говорити про синтаксис, тому що «не бачить істотних відмінностей між українським і російським синтаксисом» [7: 163]. А. Коцак, як і М. Смотрицький, розглядає тільки способи «складення частей слова». Також скупі відомості про синтаксис знаходимо в граматиках І. Могильницького [Возняк 1911] та І. Вагилевича [Вагилевич 1845].

Із XIX століття починається інтенсивний розвиток синтаксису російської мови (граматики М. Греча, О. Востокова, Ф. Буслаєва, К. Аксакова, М. Некрасова, О. Потебні та інших). В Україні граматична література починає свій розвиток від середини XIX ст. до кінця Першої світової війни в Галичині й на Буковині. Цей час характеризується становленням і розвитком синтаксичної термінології. Частина термінів запозичується з російської, польської мов, паралельно починається процес творення термінів на українській мовній основі.

«Перша досконала граматика української мови» [2: 16] – це **Граматика руского языка** Михайла Осадці [Осадця 1862]. Розділ про синтаксис (словосочиненіє) містить підрозділи, присвячені вивченню простого, складного, підрядного речень і порядку слів у реченні. У цій граматиці зафіксовано першу спробу творення власних синтаксичних термінів: *положенє* – речення, *положенє простое* – речення просте, *положенє сложене* – речення складне, *підметь* – підмет, *присудок* – присудок, *предметь* – додаток тощо). Згадані вище терміни зберігає без змін **Граматыка руска для ужитку в школах людowych в Галичині** О. Партицького [Партицький 1873]. Тут натрапляємо

на термін *речєнє*, який «через відповідність до визначення поняття..., однозначність... швидко прищепився в українській граматиці» [9: 165]. Дещо видозмінену термінологію містить **Руска граматика** С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера [Смаль-Стоцький, Гартнер 1893]. Автори граматики намагалися створити терміни на позначення другорядних членів речення: *предмет* – додаток, *придаток прислівниковий* – обставина, *придаток прикметниковий* – означення, *прикладка* – прикладка.

Також можемо назвати ще низку граматик, які слугуватимуть цінними джерелами для створення цілісної картини становлення й розвитку синтаксичної термінології починаючи з другої половини XIX століття: **Методична граматика языка малоруського** П. Дячана [Дячан 1865], **Граматика руского языка для школ середних** О. Огоновського [Огоновський 1889], **Методична граматика руської мови** В. Коцовського та І. Огоновського [Коцовський, Огоновський 1912] та інші.

Однією з перших спроб підсумувати граматичну термінологію в контексті її історії та виробити загальні правила термінотворення є **Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її** І. Огієнка [Огієнко 1908]. Вчений влучно зауважує, що в Україні постійно точилися і продовжують точитися суперечки «за форму та термінологію». Він переконливо наполягає на тому, що потрібно виходити з такого стану, за якого «що ні письменник, то свій власний правопис, що ні вчений – своя власна термінологія...» [Огієнко 1908: 2]. Учений систематизував й узагальнив історію української граматичної термінології. Як підсумок здобутків мовознавців, автор подав вичерпний довідник граматичних термінів, із яких чимало синтаксичних.

Побіжно зауважимо, що синтаксична термінологія уніфікувалася лише в радянські часи, в 30-і роки XX століття. Перелічимо деякі граматики першої половини XX століття, які, на нашу думку, є цінним джерелом для вивчення синтаксичної термінології цього часу: **Граматика української мови** І. Нечуя-Левицького [Нечуй-Левицький 1914], **Практична граматика української мови** В. Сімовича [Сімович 1918], **Українська мова. Практично-теоретичний курс** П. Горєцького та І. Шалі [Горєцький, Шаля 1929], **Складня української мови** І. Огієнка [Огієнко 1935], [Огієнко 1938], **Граматика руського языка** І. Гарайди [Гарайда 1941] та інші.

Ми маємо багатий історичний матеріал, який, на нашу думку, доцільно було б використати в майбутньому словнику. Зазначимо, що метою збереження історичного варіанту терміна не є повернення його до активного вжитку та заміни наявних синтаксичних термінів, а відтворення цілісної історичної картини термінології синтаксису, опис еволюції.

Термінографування синтаксичних термінів складне через те, що в синтаксичній науці немає однастайності щодо вирішення багатьох мовознавчих проблем (наприклад, відсутність чітких класифікацій словосполучень, складнопідрядних речень, багатокomпонентних складних речень тощо). Укладаючи повний словник, лексикограф мусить усвідомити необхідність презентації напрацювань різних наукових шкіл, що, безперечно, збільшить обсяг такого словника. Тому ми вирішили зосередитися на висвітленні історії й сучасного стану ключових термінопонять сучасного синтаксису.

Щоб упоратися з таким завданням, для кожного терміна складаємо дослідницький паспорт. Він показує джерело, регіональне поширення, час фіксації певного терміна. Отримані результати з такого паспорта дають можливість укласти словникову статтю, яка не лише розкриє зміст терміна, а й репрезентує його історію.

Наведемо приклад дослідницького паспорта для терміна *додаток*:

Додаток

Предметъ [Партицький 1862: 133]

Доповнення [Осадца 1862: 173]

Доповнення [Осадца 1862: 173]

Предмети [(Осадца 1862: 173)]

Предмет [Смаль-Стоцький, Гартнер 1893: 135], [Коцовський, Огоновський 1912: 78]

Дополнение [Огієнко 1908: 50]

Пояснення іменникове [Огієнко 1935: 148]

Об'єкт [Огієнко 1935: 148]

Предмет [Сімович 1918: 282], [Шерстюк 1907: 6]

Предметъ [Гарайда 1941: 105]

Додаток [Загородський 1957: 38], [Грам. терм. 1917: 7]

Додатки [Нечуй-Левицький 1914: 7]

Додаткові слова [Нечуй-Левицький 1914: 11]

Додаткові частки речення [Нечуй-Левицький 1914: 4]

Доповнювальні слова [Нечуй-Левицький 1914: 11]

Іменники в непрямих відмінках [Каганович, Шевельов 1935: 10]

Іменниковий додаток [Наконечний 1928: 236]

Предметъ [Дячан 1865: 116].

На основі дослідницького паспорта терміна укладаємо словникову статтю. Коротко окреслимо її структуру.

Реєстрове слово подаємо напівжирним шрифтом і зазначаємо наголос. Сучасний варіант терміна (якщо він є) представлений в круглих дужках. Далі

наводимо дефініцію терміна. В окремих випадках подаємо типові контексти його вживання.

Способи представлення матеріалу в словнику – алфавітний і гніздовий. Про гніздовий спосіб ідеться в тому випадку, коли термін вступає в розгалужені гіперо-гіпонімічні відношення. Таким чином, у гнізді основного терміна є внутрішньогніздові терміни. Якщо останній виражений словосполученням, то на перше місце ставимо спільний компонент – реєстрове слово. Такі терміни наводимо у гнізді за алфавітом другого компонента. У кінці статті подаємо історію основного терміна із посиланням на джерело та зазначенням часу його фіксації. Історичний варіант внутрішньогніздового терміна виділяємо курсивом і подаємо після останнього. Покажемо приклад такої статті на лінгвістичному матеріалі, який стосується терміна *додаток*.

Зразок словникової статті

ДОДА́ТОК – другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована чи якого стосується дія, процес, ознака, стан. Виражається формами непрямих відмінків іменників і займенників, а також іншими частинами мови, вжитими в ролі іменника: прикметником, дієприкметником, числівником, об'єктним інфінітивом, прислівником, синтаксично-неподільними словосполученнями, фразеологічними одиницями. У реченні може відноситися до дієслова, іменника, прикметника, прислівника чи предикативних слів: *Мені поля задумливо шептали свої ніким не співані пісні* (В. Симоненко). *Гладь коня вівсом, а не батогом* (Н. пр.). *Про наші місця розкотилася слава* (Л. Первомайський).

За наявністю / відсутністю прийменників розрізняють:

- **додаток безприйменниковий (безпосередній)** – додаток, який виражений іменником у непрямому відмінку без прийменника: *писати листа, купити книгу* тощо;
- **додаток прийменниковий (посередній)**, *предмет-прийменниковий зворот* [Сімович, 1918: 282] – додаток, який виражений іменником з прийменником: *подивитися на батька, мріяти про щастя, пильнувати над хворим* тощо.

За характером відношення дії до об'єкта розрізняють:

- **додаток непрямий**, *предметь дальший* [Гарайда 1941: 7] – означає предмет, який пов'язаний з дією лише частково, може означати предмет, на який спрямована дія, залежить від перехідних і неперехідних дієслів, іменників, прикметників чи предикативних слів і виражається формами непрямих відмінків з прийменниками чи без них (крім випадків, коли

знахідний і родовий відмінки без прийменника виступають у ролі прямого додатка): *Джерин садок завітчався білим цвітом* (І. Нечуй-Левицький);

– **додаток прямий**, *предметь близиший* [Гарайда, 1941: 7], *предмет справжній (властивий)* [Сімович 1918: 282] – указує на об'єкт, на який безпосередньо переходить дія або предмет, що виникає як наслідок відповідної дії чи конкретизує значення пояснюваного дієслова, залежить від перехідного дієслова та деяких предикативних слів і виражається знахідним відмінком без прийменника, а також родовим при перехідних дієсловах із запереченням *не* й при частковому охопленні об'єкта дією: *Мавка йде до калини, швидко ламає на ній червоні китиці* *ягід, звиває віночок, розпускає собі коси...* (Леся Українка).

Історія терміна. *Предметь* [Дячань 1865: 116]; *прéдметь* [Партицький 1873: 133]; *доповненьє* [Осадца 1876: 175]; *прéдмет* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1893: 135], [Коцовський, Огоновський 1912: 78]; *дополнєніє* [Огієнко 1908: 50]; *пояснення іменникове* [Огієнко 1935: 48]; *об'єкт* [Огієнко 1935: 48]; *предмет* [Сімович 1918: 282]; *предметь* [Гарайда 1941: 7]; *додаткові слова* [Нечуй-Левицький 1914: 7]; *доповнювальні слова* [Нечей-Левицький 1914: 11]; *додаткові частки речення* [Нечуй-Левицький, 1914: 4]; *іменниковий додаток* [Наконечний 1928: 236]; *іменники в непрямих відмінках* [Каганович, Шевельов 1935: 10]; *додаток* [Грам. терм. 1917: 7], [Загородський 1957: 38], [Шульжук 2004: 87].

Пропонований словник ключових понять українського синтаксису плануємо як словник дефініційного типу з елементами ідеографічного словника. Особливістю такого словника є висвітлення історії й сучасного стану ключових термінопонять сучасного синтаксису, що дасть підстави вважати його насправді вичерпним довідником із термінології основних термінів українського синтаксису.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – 608 с.
2. Бідер Г. Г. Галицькі та буковинські граматики української мови (1850 – 1819) // Українська мова. – 2006. – №2. – С. 15 – 29.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. – 346 с.
4. Ганич Д. С., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
5. Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык: в 2 т. / А. Н. Тихонов, Р. И. Хашимов, Г. С. Журавлева и др. /

под. общ. ред. А. Н. Тихонова, Р. И. Хашимова. – М.: Флинта: Наука, 2008. – Т. 1. – 840 с. – Т. 2. – 640 с.

6. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с.

7. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. – К.: Радянська школа, 1959. – 224 с.

8. Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів / заг. ред. Є. В. Кротевича. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1957. – 235 с.

9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.

10. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.

11. Українська мова. Енциклопедія. – 2-ге вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 2004. – 818 с.

12. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Підручник. – К.: Академія, 2004. – 406 с.

Джерела

Вагилевич 1845

Вагилевич І. Грамматика языка малорусского в Галиции. – Львів, 1845. – 181 с.

Возняк 1911

Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ століття. – Львів, 1911. – 340 с.

Гарайда 1941

Грамматика русского языка. Составилъ Иванъ Гарайда. – Унгваръ, 1941. – 146 с.

Грам. терм. 1917

Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при українському товаристві шкільної освіти в Києві. – К., 1917. – 20 с.

Горецький, Шаля 1929

Горецький П. і Шаля І. Українська мова. Практично-теоретичний курс. – К.: Книгоспілка, 1929. – 336 с.

Дячан 1865

Дячань П. Методична граматика языка малорусского. – Л., 1865. – 142 с.

Загородський 1957

Загородський А. О. Граматика української мови. Ч. II. Синтаксис. (Підручник для 6 і 7 класів семирічної та середньої школи. Вид. 12-е.) – К.: Радянська школа, 1957. – 192 с.

Каганович, Шевельов 1935

Граматика української мови. – К.: Радянська школа, 1935. – Ч. II: Синтаксис / упоряд.: Н. Каганович, Г. Шевельов. – 1935. – 158 с.

- Коцовський, Огоновський 1912** Коцовський В. та Огоновський І. Методична грамати́ка руської мови для IV класи шкіл 5- і 6-класових. – Львів, 1912. – 98 с.
- Наконечний 1928** Наконечний М. Українська мова. – Харків: Рух, 1928. – 260 с.
- Нечуй-Левицький 1914** Нечуй-Левицький І. Грамати́ка української мови. – К., 1914. – Ч. II. – 94 с.
- Огієнко 1935** Огієнко І. Складня української мови. – Ч. I. – Жовква, 1935. – 195 с.
- Огієнко 1938** Огієнко І. Складня української мови. – Ч. II. – Жовква, 1938. – 239 с.
- Огієнко 1908** Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. – К., 1908. – 79 с.
- Огоновський 1889** Огоновський О. Грамати́ка руского языка для школъ среднихъ. – Львів, 1889. – 118 с.
- Осадца 1862** Осадца М. Грамати́ка руского языка. – Львів, 1862. – 238 с.
- Партицький 1873** Партицький О. Граматы́ка руска для ужитку в школахъ людових в Галичині. – Львів, 1873. – 174 с.
- Сімович 1918** Сімович В. Практична грамати́ка української мови. – Раштат, 1918. – 584 с.
- Смаль-Стоцький, Гартнер 1893** Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руска грамати́ка. – Львів, 1893. – 182 с.
- Шульжук 2004** Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Підручник. – К.: Академія, 2004. – 406 с.
- Шерстюк 1907** Шерстюк Г. Коротка грамати́ка для школи. – Полтава, 1907. – Ч. I. – 64 с.

Yliya CHERNOBROV

Organization of Material in Ukrainian Dictionary of Syntactic Terms

Today the description of syntactic terminology doesn't satisfy the needs of linguists. Modern dictionaries don't present the whole amount of terms. So, linguists have an urgent need – to create reference book of new type that will show all terms and the way of their formation.

The article deals with recommendations for completing the dictionary of syntactic terminology. It also contains the pattern of entry, that represents evolution of syntactic terms.

ПЕРСОНАЛІЇ

Ольга Юрчук

Слово про маму

У червні цього року пішла у вічність знаний філолог і гарна людина, колишній старший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР Лідія Андронівна Юрчук.

Так уже повелося на білому світі: поки людина жива, хоч і в дуже поважному віці, усе, думаєш, ще буде час і перепитати дещо, уточнити, і записи зробити. Ось у шафах стоять ці праці – словники, де мама – один із співавторів, і в оточенні (чи незримій присутності) котрих проходить твоє життя. Здається, тут усе зрозуміло: справа вже давня, завершена. А не стало мами – і начебто все обірвалося на півслові...

Лідія Андронівна Юрчук (дівоче прізвище Корнійчук) народилася 6 квітня 1923 року на Вінниччині в с. Білопілья Козятинського району. Народилася за день до великого релігійного свята Благовіщення і це, можливо, служило певним оберегом у багатьох поворотах її долі.

Зростала разом із молодшою сестричкою Ніною в сім'ї сільських учителів – справжніх українських інтелігентів, які завдяки своїй невтомній праці слугували гарним зразком чесності та порядності й здобули неабияку шану в односельців. Батько Андрон Кіндратович мав хорошу як на той час освіту, до кінця днів своїх викладав історію та географію в школі. Був завучем, а в роки війни – і директором школи. Мати Ганна Самійлівна була вчителькою молодших класів, яку з любов'ю згадували багато хто з колишніх вихованців. Крім того, будучи за натурою великою трудівницею, вона з охотою бралася за будь-яку роботу, щоб хоч трохи поліпшити домашній статок. Колись, через багато років, Ганна Самійлівна стане першою помічницею мами в сімейних клопотах, у вихованні дітей, власне, другою мамою для них (для мене бабуся назавжди лишилася зразком самовідданості і доброти).

Дитинство минало в атмосфері батьківської любові, в оточенні друзів, родичів, серед розкішної природи Вінниччини. Це до певної міри компенсувало ту матеріальну убогість, яка панувала в тогочасних радянських селах.

Пекучим спогадом на все життя залишилися жажіття Голодомору чи великого голоду, як вони його називали, 1932–1933 рр., поневіряння власної родини, смерті сусідів і родичів. Вийшло так, що в найважчий час Ганна Самійлівна, вступивши до заочного вчительського технікуму, якраз поїхала з дому на навчання. А коли повернулася, застала те, що в чоловіка вже й ноги попухли від голоду, а діти були ледь-ледь живі. Варили юшку з посівів буряка, моркви, жували листочки агрусу, ще якоїсь зелені – на цьому й сиділи. З поверненням матері стало легше. Їй вдалося позичити в когось сметани, почали додавати її до юшки... Діти разом з іншими залазили в садки у пошуках кісточок від вишень, слив, розбивали їх і їли серединки. Часом удома з'являлися маленькі шматочки хліба. Все-таки сім'ям учителів було трохи легше. Відвідавши Меморіальний комплекс пам'яті жертв голодоморів в Україні, мама знайшла там своє село і у відповідь на заклик Президента України В. А. Ющенка спільно писати книгу пам'яті до переліку загиблих односельців з нашою допомогою додала ще одне прізвище близьких сусідів (у тій сім'ї було двоє дівчаток, із якими колись разом гралися і ходили до школи).

Найбільш цікавим і повноцінним життя стало з початком навчання у школі (значення школи в тодішніх селах та ще й такої, як тут – «районного значення», що перед війною стала десятиліткою, важко переоцінити). Вплив власних батьків, багатьох інших вчителів – справжніх педагогів – радість пізнання й усвідомлення того, що навчання дається легко, – це вочевидь і привело до подальших досягнень, прагнення самовдосконалення. Із того часу склалася добра звичка всі справи завершувати лише на «відмінно». Мама була найкращою ученицею. Те, що стосувалося уроків, школи, було понад усе. Випадали інколи суворі зими, снігом завалювало навкруги так, що й з хати ніяк було вийти. Навіть батьки не йшли на роботу. А Ліда була настільки завзята, що це її не спиняло: таки добереться до школи (там, звичайно, всього кілька учнів). Зате потім почуватиметься героїнею і з гордістю переповідатиме вдома шкільні новини. Особливо їй подобалася математика: розв'язування складних задач (часом до півночі) приносило вітиху і служило випробуванням, викликом. Середню школу Лідія Корнійчук закінчила із золотою медаллю (такі мірки визначали і підхід до виховання власних дітей у майбутньому).

Напередодні війни вступила на факультет української мови Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. І з тих пір почала освоєння професії, яка в подальшому стане захопленням, долею, приведе до підкорення вершин.

Та вся ця оптимістична картина була зруйнована щент із початком Великої Вітчизняної війни. Університет готувався до евакуації, студенти пере-

рвали навчання і роз'їхалися по домівках. Почався тривалий і виснажливий період фашистського окупаційного режиму. Виживали як могли. Бабуся по-троху заробляла шиттям, мама підпрацьовувала вчителькою в школі, тітка Ніна була ще школяркою.

Маминого батька, ще напередодні війни висунутого на високе звання заслуженого вчителя, безпідставно звинуватили у націоналістичній пропаганді і заарештували. Це вже сталося після звільнення села від німецької окупації. Школа не припиняла своєї роботи всю війну, а односельці самі впросили Андрона Кіндратовича Корнійчука стати її директором. Початок 1944 р. приніс незрозумілі перевірки роботи, вилучення конспектів у старших і колишніх учнів. Шукали якийсь компромат. Очевидно, це робилося за чийось наклепом. А 11 квітня батька забрали. Рідні вже так його ніколи й не побачили. Неодноразово передавали йому посилки і записки. Ліда ще їздила до Вінниці, намагаючись добитись якоїсь «правди». «Справа безнадійна», – дали зрозуміти їй. Через якийсь час стало відомо, що він десь там, у вінницькій тюрмі, загинув, імовірно, у березні 1945 р. Місце поховання залишилося невідомим (лише через багато років їй вдасться в обласному архіві віднайти документи щодо його долі).

Сім'я пережила важку трагедію, а для мами це стало найбільшою душевною раною на все життя. Батько ж так і залишився недосяжним авторитетом назавжди.

Та поступово морок воєнного лихоліття відступив, у звільненому від фашистів Києві відновив роботу Університет, а мама з великим натхненням знову поринула в навчання.

Найяскравішою подією і найбільшою радістю повоєнних років стало знайомство з майбутнім чоловіком, фронтовиком і земляком (їхні села належали до того самого Козятинського району), просто молодим красенем – Василем Ісаковичем Юрчуком. Шлюб із ним у 1948 році багато в чому визначив подальшу щасливу долю Лідії Андронівни. Вона – філолог, він – історик. Обоє дуже здібні до навчання. По черзі навчалися й закінчили аспірантуру, стали кандидатами наук. Допомогали й підтримували одне одного в усьому. Завдяки Василеві Ісаковичу сталося так, що тавро «дочки ворога народу» не зруйнувало долі й фахового зростання Лідії Андронівни. Вона професійно знайшла і реалізувала себе в науковій роботі, а саме в галузі, яку зараз назвали б «елітною», – лексикології та лексикографії. Дійсно, що може бути шляхетнішим від дослідження багатства величезного скарбу – рідної мови і оперування ним!

Працюючи в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР з 1955 до 1984 рр., Лідія Андронівна здобувала все більший авторитет

у колективі, поступово стаючи його гордістю. У ній завжди поєднувалися професіоналізм і високі людські якості. Вона – автор і співавтор цілої низки словників, лауреат Державної премії СРСР (1983 р.)

Власні спогади дитинства вихоплюють образи співробітників інституту – маминих колег. Це і Л. Г. Скрипник, З. Т. Франко, Г. М. Гнатюк, і В. О. Винник, Л. О. Симоненко, В. В. Німчук, А. А. Бурячок, Н. П. Дзятківська, Ш. Г. Кренцель, і улюблені В. М. Білоноженко, Г. Н. Демчик (Горюшина), а трохи згодом і І. С. Гнатюк та багато-багато інших. Мамині співробітники (це було усталеним терміном) постійно фігурували в домашніх «оповідках». А роль «доброго ангела» назавжди була відведена її першому завідувачеві відділу В. С. Ільїну.

Досі в пам'яті зберігається загальна картина того поверху, де розташовувався інститут, і тієї робочої кімнати, де мама працювала поруч з іншими. Я була там не раз. А новорічні ялинки з переодягнутими у Дідів Морозів співробітниками! А славнозвісні виїзди в ліс по гриби з родинами всім інститутом і обов'язковим пікніком на галявині! Хіба таке забудеш!

Повертаючись до подій того часу (переважно шістдесяті), думаю, що атмосфера в інституті була якоюсь особливою, душевною, майже родинною. А ті, хто працював тоді, не зважаючи на всі ідеологічні впливи і залежності, становили ПЛЕЯДУ українських мовознавців. Тим приємніше усвідомлювати, що моя мама була серед них і що я також «доторкнулася» до їхнього злету. Досі не можу точно сказати собі: жалкую я чи ні, що не вивчилася свого часу на філолога. Словесником же в душі відчуваю себе завжди!

Подружнє життя Лідії Андронівни і Василя Ісаковича, оповите любов'ю, взаєморозумінням і злагодою, тривало більш ніж півстоліття. Народження двох дочок, їх виховання принесло велику радість, наповнило життя новим змістом.

Поступово центр ваги, точніше важкості, всередині родини змістився в бік її голови. Доля розпорядилася таким чином, що Василь Ісакович одержав високе призначення в «номенклатурному» інституті, згодом звання члена-кореспондента Академії наук УРСР, став депутатом Верховної Ради. Надзвичайна напруга і колосальна відповідальність, що визначали умови нової роботи, змінили атмосферу в сім'ї. Головне тепер – це батько і його робота. Треба допомагати йому триматися, аби все було добре. Звичайно, мама взяла цю ношу на себе і з гідністю несла її все життя.

Підросли доньки, створили свої сім'ї. Лідія Андронівна мала чотирьох онуків, а під самий кінець життя з радістю дочекалася правнучки. Скільки мала сили і здоров'я, – докладалася до їхнього виховання, отримуючи від цього велику втіху.

Останні роки життя мама – не побоюся пафосу – присвятила пам’яті про нашого батька. Після його смерті 10 років тому вона впала у важку депресію, від якої з допомогою моєї старшої сестри ледь виликувалася. Не було такого випадку, щоб вона нам, хто приходив провідати, не показувала фотографій з родинного альбому, не зачитувала сторінок з його щоденників, присвячених нам, малим (батько до зворушливості любив своїх дочок, а потім і онуків), або ж не розповідала якихось епізодів з їхнього спільного життя. Мама готувалася до таких зустрічей і розповідей, робила їх «тематичними». Так вона продовжувала нас усіх виховувати, давала більше відчуття того, якою людиною був батько. Мабуть, тільки зараз, коли обох батьків уже нема, я розумію, яку важливу справу вона робила...

Оглядаючись назад, бачиш перед собою велике, часом важке, часом радісне, наповнене правдивими подіями життя прекрасної людини. Лідія Андронівна для багатьох, із ким працювала, стала взірцем відповідальності, сумлінності, трудолюбства, доброзичливості. У родині вона завжди була турботливою донькою, вірною дружиною, дбайливою матір’ю. Онукам назавжди вона запам’ятається люблячою бабусею з величезним інтересом до всіх деталей їхнього життя.

Коли я у своїй уяві намагаюся поставити в лінію образи своїх батьків, їхніх батьків, інших родичів, про кого я знаю, мені відкривається думка про цвіт нації. Усі вони – чисто українські сільські інтелігенти в широкому значенні, відкриті одухотворені обличчя, які несуть заряд життєлюбства, високої моральності, добропорядності. Фізично їх із нами немає. Вони – у засвітах. Але ми знаємо, як вони жили, ми відчуваємо їхні душі. Ми – їхнє продовження. І в цьому їхня незнищенна сила, як і сила нашої землі.

Olga YURCHUK
A Word about Mother

РЕЦЕНЗІЇ

Вікторія Іващенко

Актуалізація долає забуття

«Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали» (2002–2010) / кер. проекту і відп. ред. О. М. Тищенко, авт. колектив: В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тищенко, О. М. Тищенко [Інститут української мови НАН України] – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 280 с.

Потреба регулярного лексикографування нової нефіксованої лексики й фразеології та критичного перегляду вже лексикографічно засвідченого лексичного фонду української мови є доволі актуальною і важливою. Особливо, якщо таке лексикографування передбачає щорічні випуски Словникових матеріалів. Автори пропонованої лексикографічної праці цілком логічно обґрунтовують її появу необхідністю регулювання нормативних та кодифікаційних процесів в українській мові.

Відзначимо ретельне теоретичне й методологічне опрацювання Словникових матеріалів. У Передмові ґрунтовно й переконливо описано мега-, макро- і мікроструктуру пропонованої праці, граматичні, стилістичні характеристики реєстрових одиниць, подано список лексикографічних джерел для звіряння, а також список джерел мовного матеріалу, скрупульозно випрацьовано умовні позначки та скорочення, зазначено періодичні видання й офіційні сайти, з яких добиралися лексичні одиниці. Важливо, що це джерела майже всіх стильових різновидів української мови, що засвідчує репрезентативність Словникових матеріалів.

На нашу думку, до мовних джерел бажано було б долучити й матеріали картотеки Інституту української мови НАНУ, а до списку джерел для звіряння – авторську лексикографію, зокрема матеріали з лексикографічної серії «Українська індивідуально-авторська неографія» (відп. ред. Г. М. Вокальчук, Острог, 2008, 191 с.).

Рукопис пропонованого видання засвідчує, що перед нами не лише інвентаризаційна, а й нормативна лексикографічна праця, у якій є не лише

авторські коментарі орфографічного характеру, а й доволі інформативні ремарки *реком.* і *нереком.*, за допомогою яких даються поради щодо бажаного чи небажаного вживання лексеми. Пор., напр.: **НЕЇУЧ**, а, ч. (*реком.*: неук, анальфабет), *прост.*; ↑**ПЕРЕБІВКА***, и, ж., 1. (*реком.*: перебивання), *розм.* ...; **ПРОВІНЦІОНАЛЬНИЙ**, а, е (*реком.*: провінційний)... . Таке ремаркування, яке сьогодні активно впроваджується і в російській лексикографії (див., напр., Л. П. Катлинская. Толковый словарь новых слов и значений русского языка. – М.: АСТ, Астрель, 2008. – 384 с.), на нашу думку, вимагає обов'язкового подання поряд із nereкомендованою назвою пропонованого рекомендованого варіанта, чого ми не помітили, наприклад, у словникових статтях **ЕПАТУЮЧИЙ**, а, е, *нереком.* ...; **МОБІЛЬЩИК**, а, ч., *нереком.* ...; **РОЗУМУЮЧИЙ**, а, е, *нереком.* ...; **ФОРУМЧАНИН**, а, ч., *сленг., нереком.* ... та в багатьох інших випадках. Сподіваємося, що в наступних виданнях автори будуть сміливіше пропонувати рекомендоване вживання лексем.

Створення сучасних словників неможливе без опрацювання Інтернет-ресурсів. Саме орієнтація на них як джерельну базу для укладання Словникових матеріалів у запропонованому форматі робить цю працю новаторською в українському мовознавстві. Перспективним, на нашу думку, буде також створення й запланованої електронної версії Матеріалів.

Цінність пропонованої праці, окрім фіксації й тлумачення нових слів і значень, таких, як *екс-прем'єрка*, *євровалт*, *єдинник*, *стабфонд* тощо, полягає в окресленні тенденції до повернення несправедливо «забутих», а то й вилучених з обігу слів та значень, зафіксованих у російсько-українських словниках ще на початку ХХ ст. – *бойівка*, *заналізувати*, *вибранця* тощо.

Укладачі цілком слушно роблять акцент на нових семантичних відтінках та власне нових значеннях уже відомих слів, на розширення граматичної, тлумачної, ілюстративної, стилістичної частини словникової статті, напр., абстрактних іменників, які в тлумачних словниках зазвичай пояснюються через послання, на фіксування сталих сполук – фразеологічних і термінологічних.

Нам імпонує, що в Словникових матеріалах використано світову лексикографічну практику паспортизації лексем, окрім власне паспортизації ілюстративного матеріалу (див., напр., сучасні словникові проекти: «Финско-русский терминологический словарь по лесному хозяйству» (2008), «Словарь лексики проектного сотрудничества ЕС–Россия» (2008)), що дає можливість простежити історію лексикографічної фіксації реєстрової одиниці, а також визначити ступінь компіляції лексикографічної праці та власне авторського «Я». Сьогодні в контексті антропоцентричної парадигми, як ніколи, в лексикографії актуальною є проблема авторської настанови. Укладачі певною

мірою впоралися із цим завданням. Однак для наступних видань, на нашу думку, варто детальніше зупинитися на паспортизації реєстрових одиниць та їхніх значень, доповнити й ретельніше розробити систему паспортизування для різних випадків лексикографічної фіксації слів.

Ураховуючи солідний доробок укладачів, дозволимо собі висловити ще кілька побажань: щодо бажаного опрацювання лексикографованих в інших джерелах слів з оновленим і значенням, і граматичними, стилістичними та ілюстративними характеристиками (цієї категорії слів із спеціально виробленими для них позначками ми не знайшли в Словникових матеріалах); щодо формулювання коментарів до умовних позначок. Пропонуємо, використовуючи кореляцію понять «лексикографована / нелексикографована лексична одиниця», замість формулювання «слово, зафіксоване в інших джерелах із тлумаченням, однак в Матеріалах розширено його граматичну, стилістичну, ілюстративну характеристики» подати «лексикографоване слово з оновленими граматичними, стилістичними та ілюстративними характеристиками»; формулювання «слово, зафіксоване в інших джерелах без тлумачення» замінити на «лексикографоване слово з розробленим новим тлумаченням»; формулювання «слово, зафіксоване в інших джерелах з іншим значенням (слово-значення)» замінити на «нове значення лексикографованого слова».

Для поліпшення наступних випусків Словникових матеріалів варто також послідовно подавати етимологічну довідку особливо для запозичених лексичних одиниць (пор., напр., **ФЛЕШ-МОБ** і **ФЛЕШМОБ** (від *англ.* flash mob – натовп, що спалахує), *у, ч. ...*, де подано таку інформацію, та **ФОТОШОП**, (*у лапках і без лапок, Ф велике й ф мале*), *у, ч., інф...*, де такої інформації немає, та ін.).

Попри зауваження й побажання, працю виконано на високому науково-методологічному й фаховому рівні. Така праця сприятиме дослідженням в усіх галузях українського мовознавства – лексикології, фразеології, словотворі, граматиці, а також створенню фундаментальних словників української мови.

Victoria IVASHCHENKO

Actualization conquer oblivion

ХРОНІКИ

Яна Мацурова

Чеська мова сьогодні й завтра **Доповідь Ольги Мартінцової «Неологічні** **тенденції в сучасній чеській мові»**

Понад сорок років присвятила неології чеська лінгвістка, доктор філософських наук Ольга Мартінцова. У грудні цього року на запрошення Інституту богемістики та Інституту східноєвропейських студій філософського факультету Карлового університету вона виступила перед університетською публікою зі своєю презентацією «Неологічні тенденції в сучасній чеській мові».

Неологія, ще кілька десятиліть тому Попелюшка серед мовознавчих дисциплін, сьогодні тішиться неабиякою популярністю не тільки серед лінгвістів, але й серед найширшого загалу. Неологізми потрапляють у поле зору засобів масової інформації, поява нових слів цікавить і звичайних користувачів мови. Велика кількість нових слів, що з'являються просто у нас на очах, закономірно викликає питання: що ми знаємо про цю «нову мову», яка вона, якими шляхами прямує в майбутнє? Чи різняться динамічні тенденції у різних мовах, чи можливо, усі ми проходимо подібні етапи?

Говорячи про сьогоднішній стан розвитку неології, дослідниця зазначила, що ситуація, в якій перебуває ця дисципліна, значно відрізняється від тієї, що була напередодні 90-х років XX століття. У чеській мові з'явилися якісні словники неологізмів «*Nová slova v češtině*», 1998 рік, авторський колектив на чолі з О. Мартінцовою та «*Co v slovnících nenajdeme: novinky v současné slovní zásobě*», 1994 рік, автори З. Сохова, Б. Поштолкова. У 1999 році вийшов «*Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů*», автори М. Савицький, Р. Шишкова, Е. Шлауфова. Його нове, перероблене й розширене видання вийшло в 2004 році. Проблематиці неологізмів присвячено чимало статей, розвідок, монографій. Ключовим фактором, що впливає на характер сучасної чеської неології, є нові можливості виявлення неологізмів, які відкриває Інтернет

та Чеський національний корпус. «Не можна зупинятися лише на виявленні та накопичуванні нового лексичного матеріалу», – стверджує Ольга Мартінцова. «Важливо також спостерігати, які тенденції своїм виникненням та існуванням у мовній системі та комунікації обумовлюють, викликають появу неологізмів, є їхніми носіями».

Як чеська, так і зарубіжна неологія мають значні розбіжності у визначенні терміна «неологізм». Чеська дослідниця вбачає причини цих розбіжностей у різних поглядах на проблематику нового в мові. Чи обираємо синхронну чи діяхронну перспективу дослідження? Чи визначаємо неологізми як явище *langue* чи *parole*? Чи керуємося соціолінгвістичним чи лінгвістичним підходом? Нарешті, чи є полем нашого дослідження одна мова, чи порівнюємо декілька мов? Усе це підтверджує думку про те, що саме поняття неологізму є *a priori* відносним.

Яким чином можемо реєструвати та описувати нове в мові? Ольга Мартінцова, відома як автор фундаментальних праць на тему неологізмів, керується декількома критеріями. При з'ясуванні неологічності спирається на час появи слова, а не на час його реєстрування (запису). Далі аналізує неологізм у його відношенні до мовного утворення – сучасної мови та її часових відрізків, її внутрішнього членування (неологізм у літературній мові, в сленгу тощо). Можемо говорити про неологізми в часовій відстані 50 років, можемо зосередитися на коротшому періоді в 10–15 років. Важливо визначити мову, в якій шукатимемо неологізми, та встановити, відносно чого шукатимемо нове.

Неологічні тенденції не обмежуються лише тим, що твориться серійно та регулярно за правилами. Багато одиниць виникають за аналогією, наслідуванням моделі, в результаті помилки або й навмисного порушення словотвірних норм: *vlakuška* «провідниця в потягах найвищого класу типу «Євросіті» (за аналогією до *letuška* «стюардеса»), *sněhánku* від *sníh* «сніг» + *přehánku* «короткочасні опади» (спочатку дикторська обмовка під час повідомлення про прогноз погоди, яка згодом стала популярним словом), *ovčan* «пасивна людина» (*ovce* «вівця» + *občan* «громадянин»).

Шляхи виникнення неологізмів у сучасній чеській мові дослідниця представляє в такій типології: творення неологізмів засобами словотвору, запозичення, семантичні творення, творення кількаслівних лексичних одиниць.

У рамках цих типів потім намагається визначити, що є важливим, помітним, що має риси неологічності. Реєструє, наприклад, збільшення частотності вживання радикасoidів, префіксoidів та суфіксoidів *auto-*, *bio-*, *eko-*, *etno-*, *mini-*, *mikro-*, *giga-*, *super-* та інших. Значно частішим є вживання префіксів у дієсловах та іменниках: *financovat* – *dofinancovat*, *profinancovat*, *zafinancovat*;

protidemonstrant, protievropan, protiklausovec, proevropan, subdoména, postfašista. У дієслів при цьому помітна тенденція обов'язково мати префікс, навіть якщо він дублює значення, наявне в корені слова: *vyemigrovat*.

Звичайно, неможливо в рамках нашого анонсу цієї події детально зупинитися на всіх питаннях, що розглядалися в презентації чи виникли під час дискусії. Свій виступ пані доктор закінчила словами: «Пізнання неологізмів – це процес, який ніколи не закінчується, тому він завжди нам приносить різні несподіванки». Бажаємо їй, щоб її насага та успіхи у вивченні неології також не знали кінця. Будемо сподіватися на наступні зустрічі з цією видатною чеською вченою.

Yana MATCUROVA

Neological Tendencies in Modern Czech Language: Ph.D. Olga Martincová's Presentation

The contribution recapitulates a presentation Neological Tendencies in Modern Czech language delivered by Ph.D. Olga Martincová at Charles University, Prague on December 1st, 2011. The prominent Czech scientist presented her understanding of terms «neologism», «neological tendency» and outlined the most distinct tendencies in modern Czech language.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРТЕМЕНКО Галина	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Чернівці)
БАЛОГ Валентина	кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)
БЕЧКО Яна	Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)
БОНДАР Тетяна	Український мовно-інформаційний фонд НАН України (Київ)
БОНДАРЧУК Лариса	кандидат філологічних наук, Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана (Київ)
БОЯРЧУК Олена	Інститут української мови НАН України (Київ)
ГАБАЙ Анна	кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)
ГАВРИЛАЩУК Олеся	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Чернівці)
ГОРДІЄНКО Наталія	Інститут української мови НАН України (Київ)
ГРЯЗНУХІНА Тетяна	кандидат філологічних наук, Український мовно-інформаційний фонд НАН України (Київ)
ДЕХТЯРЬОВА Олена	Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського (Сімферополь)
ДІДУН Лілія	Інститут української мови НАН України (Київ)
ІВАЩЕНКО Вікторія	доктор філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)
КАЛЕНЧУК Юрій	Інститут української мови НАН України (Київ)
КОЛІБАБА Лариса	кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)
КРАВЕЦЬ Лариса	кандидат філологічних наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)
КУЛЬЧИЦЬКИЙ Ігор	кандидат технічних наук, Національний університет «Львівська політехніка» (Львів)

ЛЕБЕДЄВА Тетяна	Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського (Сімферополь)
ЛЮБЧЕНКО Тетяна	Український мовно-інформаційний фонд НАН України (Київ)
МАЦУРОВА Яна	Карлів Університет (Прага)
МІНЯЙЛО Роман	кандидат філологічних наук, Східно-український національний університет ім. Володимира Даля (Луганськ)
ОСІДАЧ Настасія	Національний університет «Львівська політехніка» (Львів)
ПІЛЬКО Орест	Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка (Дрогобич)
САМОЙЛОВА Ірина	кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)
СЕРЕБРЯК Марина	Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (Луганськ)
СІЧІНАВА Дмитро	кандидат філологічних наук, Інститут російської мови РАН (Москва)
СКОПНЕНКО Олександр	кандидат філологічних наук, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)
СОЛОДКА Сніжана	Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (Луганськ)
ТИТАРЕНКО Валентина	кандидат філологічних наук, Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)
ТИЩЕНКО Оксана	кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)
ТИЩЕНКО-МОНАСТИРСЬКА Оксана	кандидат філологічних наук, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України (Київ)
УСТЕНКО Людмила	Інститут української мови НАН України (Київ)
ЦАРЬОВА Ірина	Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (Луганськ)
ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО Тетяна	кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

ЧЕРНОБРОВ Юлія

Білоцерківський національний аграрний
університет (Біла Церква)

ШВЕДОВА Марія

кандидат філологічних наук (Київ)

ШТАНДЕНКО Уляна

кандидат філологічних наук, Інститут
української мови НАН України (Київ)

ЩЕРБІН В'ячеслав

кандидат філологічних наук, Центр сис-
темного аналізу і стратегічних дослі-
джень НАН Білорусі (Мінськ)

ЮРЧУК Ольга

кандидат економічних наук, Дипломатич-
на академія України при МЗС України.
Центр підвищення кваліфікації (Київ)

Шановні колеги!

Відділ лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України запрошує Вас до участі в збірнику наукових праць “**Лексикографічний бюлетень**”, де є такі рубрики:

- 1. Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика.**
- 2. Словникові матеріали. 3. Персоналії. 4. Рецензії, анотації. 5. Хроніки.**

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного та ін. аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації й параметризації, зокрема корпусної.

Вимоги до оформлення матеріалів:

- поля: праве – 1,5 см; ліве, верхнє та нижнє – по 2,5 см;
- гарнітура Times New Roman; розмір 14; інтервал звичайний;
- абзацний відступ 0,5 см, міжрядковий інтервал 1,5;
- ініціали в межах статті подавати **уніфіковано** через знак “нерозривний проміжок” (Ctrl+Shift+проміжок): М. П. Лісовий;
- назву друкувати по центру з великої літери; прізвище, ім'я, по батькові автора – у правому куті над назвою;
- **відомості про автора** (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи) та **УДК** розмішувати на окремому аркуші, зазначивши **адресу й контактний телефон**;
- після статті обов'язкові **резюме і ключові слова українською та англійською мовами** (7–10 рядків), а також **ім'я, прізвище автора, назва статті англійською**;
- список використаної літератури подавати **нумеровано** в кінці статті **за алфавітом**, посилання в тексті оформляти у **квадратних дужках**, напр.: [21: 107; 22: 15; 23], [СУМ, XI: 56].

Література

1. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х.: Вища шк., 1977. – 114 с.
2. Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии. – Л.: Наука, 1990. – 240 с.

3. Мельникова А. И. К вопросу о русских омографах // Русский яз. в шк. – 1974. – №4. – С. 80–84.

– список джерел, скорочень подавати в алфавітному порядку, після списку літератури, причому **між скороченням і повною назвою джерела** – знак **табуляції**, напр.:

Джерела

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. И. Аванесов. – М., 1989. – Т. 1 – 6.

Сл.РЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1975. – Вып. 1.

– посилання на джерела ілюстративних матеріалів робити у квадратних дужках, напр.:

.../ *Далі йду тим шляхом до мети / І несучу покути свій тягар* [Забашт: 45];

– назву, абзаци, відомості про автора та інше **не формувати** за допомогою знака проміжку, стилями заголовків тощо;

– матеріали подавати як файл у форматі Word 97 (або пізніша версія) та в друкованому варіанті (у двох примірниках) або надсилати за електронною адресою: ok-t@mail.ru;

– **спеціальні шрифти** (у разі їх використання) надсилати разом із файлом статті або прикріплювати до тексту (Сервіс–Параметри–Збереження–Приєднати шрифти TrueType); для **наголосу** використовувати символ Юнікод F009; розрізняти **дефіс і тире**;

– для авторів без наукового ступеня – **дві рецензії від фахівців з науковим ступенем** (хоча б одна з них – від філолога), одна з яких має бути з іншої організації. Питання, які обов’язково треба висвітлити у рецензії на статтю: 1) опис об’єкта дослідження; 2) актуальність роботи; 3) наукова новизна; 4) значення одержаних результатів дослідження; 5) недоліки роботи; 6) рекомендації.

Бюлетень є **фаховим виданням** зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (див. “Бюлетень Вищої атестаційної комісії України”, 2005, вип. 9: 21).

Матеріали до **21 випуску** просимо надсилати до **15 вересня 2012 року** за адресою:

Відділ лексикології та лексикографії (для Оксани Тищенко)
Інститут української мови НАН України,
вул. М. Грушевського, 4,
м. Київ, 01001, Україна
тел.: 097-339-836-7;
e-mail: ok-t@mail.ru.

Редакційна колегія

Наукове видання

Лексикографічний бюлетень

Л 43 Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н.
І. С. Гнатюк. – К., 2011. – Вип. 20. – 270 с.

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-489-129-2 (вип. 20)

Технічне оформлення: А. А. Ребрина
Коректура: Н. П. Затворна

Оригінал-макет К. Л. Ананко

Підписано до друку 25.04.2011 р.
Формат 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 18,04. Ум.-друк. арк. 16,87. Наклад 300 прим. Зам. № 1159.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49; e-mail: conf@graffiti.kiev.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41

